

OCJENE I PRIKAZI

ČASOPISI I ZBORNICI

Hrvatski iseljenički zbornik 2017, ur. Vesna Kukavica, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb 2017, 452 str.

U fokusu *Hrvatskog iseljeničkog zbornika* za 2017. godinu, uz egzodus mladih iz Hrvatske, je uloga žene u iseljeništvu na vremenskoj okomici od daleke prošlosti do suvremene mobilnosti.

Godišnjak Hrvatske matice iseljenika u osam tematskih cjelina Zbornika – *Znaci vremena, Kroatistički obzori, Baština, Mostovi, Povjesnica, Duhovnost, Znanost* te *Nove knjige* – čitateljima podastire 32 autorska priloga koji povezuju dvadesetak zemalja svijeta. *Hrvatski iseljenički zbornik* punih 18 godina uređuje Vesna Kukavica, a popularnost i informativnost već tradicionalnih trojezičnih hrvatsko-englesko-španjolskih sažetaka objavljenih zborničkih tekstova, osobito izvan domovine, bez sumnje dobiva nove poklonike.

Građa ovogodišnjeg sveska raspoređena je na 450 stranica, ilustrirana sa 65 autentičnih fotografija uz desetak preglednih statističkih prikaza. U žarištu interesa većine autora ovogodišnjega sveska Matičina ljetopisa su iseljenice, afirmirane u raznim područjima ljudske djelatnosti, od umjetnica i znanstvenica do poduzetnica, odvažne djevojke i snažne majke. S jedne strane Lijepa Naša hvali se heroinama, dok s druge strane nerijetko baš žene izlaže gorčim dionicama suvremenoga obiteljskog života diljem planeta – od Aljaske do Ognjene Zemlje, od Australije i Novoga Zelanda do bližih europskih pečalbarskih odredišta.

Uloga žene u iseljeništvu do danas je ostala na margini interesa sve brojnijih istraživača hrvatske dijasporae, istaknula je urednica u predgovoru. Sadržajno, ovogodišnji Zbornik nastoji to promijeniti. Upućuju na to napisi etnologinje Marijete Rajković-Ivete, diplomatkinje i spisateljice Tuge Tarle, znanstvenice Marine Perić-Kaselj, književnice Marije Peakić-Mikuljan, a neizravno i drugi autori.

Prvo poglavlje, *Znaci vremena*, počinje esejem „Vidljivost Hrvatske na europskome prostoru“ pravnik i politologa mr. sc. Jure Vujića, povratnika iz Francuske, s diplomom Sveučilišta u Parizu. Slijedi studija komunikologa Bože Skoke „Inovacije i ljudski potencijali Lijepa Naše“ te intervju sa Zagrepčankom Ninom Zelenikom iz Toronta o egzodusu mladih i obrazovanih ljudi iz Hrvatske, koji je vodio Matičin stalni suradnik iz Kanade Dubravko Barač. Publicistkinja Tuga Tarle piše o ulozi žene u hrvatskim iseljeničkim zajednicama – izdvajajući ključne figure pojedinih domicilnih odredišta hrvatskih migrantica od Slovačke do Čilea i Australije, a novinarka Naida Šehović čitateljstvo informira o aktivnostima i programima HMI-ja u tekstu „Matičina programska riznica“.

Ovogodišnji *Kroatistički obzori* donose tekst dopisnoga člana HAZU s kanadskom adresom prof. dr. sc. Vinka Grubišića „Hrvatski jezik u anglofonome svijetu“, kao i zapažanja vodećeg hrvatskog filologa iz Austrije, akademika Nikole Benčića, o sjajnoj knjizi mlade znanstvenice Katarine Tyran pod naslovom „Identiteti gradišćanskih Hrvata“. Od 2007. znanstvena je suradnica na Humboltovom sveučilištu u Berlinu, gdje je lani obranila doktorat ocjenom *summa cum laude!* Odličan je prilog i onaj dr. sc. Stjepana Blažetina koji opisuje „Svijet knjige u Hrvata iz Mađarske“. Tihomir Nuić iznosi zapažanja o hrvatskoj nastavi u Švicarskoj, koju trenutčno pohađa oko 900 učenika, a podučava ih 14 učitelja. Zanimljivo, kao autentični sudionik autor nam podastire i neke migrantske tjeskobe prije uspostave neovisnosti RH, koje su u toj zemlji proživjeli školarci naših korijena i njihovi roditelji kada su se prije točno četiri i pol desetljeća u Badenu izborili za poučavanje vlastite djece na materinskome, hrvatskom jeziku davne 1973. godine. Aktualna ravnateljica Zavoda za migracije Marina Perić-Kaselj piše o iseljeničkoj knji-

ževnosti čileanskih Hrvata kao istraživačkom izazovu, dajući jedinstveni sociokulturni profil najstarije hrvatske iseljeničke zajednice Južne Amerike Punta Arenasa i rekonstruirajući šaroliku galeriju likova iz fascinantne proze čileanskih Dalmatinaca.

Poglavlje *Mostovi* donosi izvorni znanstveni rad Marijete Rajković-Ivete „Ženski aspekt iseljeničtva: od bijele udovice do samostalne migrantice“. Njezina studija nastala je na osnovi etnografskih istraživanja provedenih od 2005. do 2015. u planinskim selima Velebita i Like sa stoljetnom tradicijom odselidbe u Ameriku. Zbog krize u RH, a sukladno feminizaciji radne snage i cjelokupnih migracija na prostoru Europske unije nakon 1990-ih, nezaposlene žene iz ovih obitelji u srednjoj životnoj dobi sezonski napuštaju svoj dom te povremeno odlaze raditi, pretežito u Austriju i Njemačku. Te suvremene migrantice, zapaža istraživačica, unuke su transkontinentalnih migranata i kćeri prvih gastarbajtera – čiji supruzi sada ostaju kod kuće, preuzevši ustaljene ženske uloge u našim kućanstvima. Hrvatskim emigranticama u Australiji bavi se mlada znanstvenica Marija Rotim, koja se usredotočila na opise 12 autentičnih sudbinskih priča. Usto, Rotimova se studiozno usmjerila na dragulje iz filмотеке hrvatskog dokumentarnog emigrantskog opusa Krste Papića. Dubravko Barač u razgovoru s glazbenikom i pedagogom Edwardom J. Mavrincem otkriva bogatu i raznovrsnu karijeru pripadnika hrvatskog naraštaja rođenog u Kanadi. Odlikovao ga je guverner Kanade prigodom 125. obljetnice Kanadske konfederacije za iznimni doprinos Kanadi, a nedavno mu je i Kanadsko-hrvatska gospodarska komora dodijelila priznanje za postignuća – *Community Achievement Award*. Slijedi sjajna ispovijest skladatelja i filantropa, Slatinčana Milka Kelemena, s polustoljetnim iskustvom života u njemačkoj akademskoj zajednici. Marija Valčić napisala je *hommage* vrsnom hrvatsko-španjolskom slikaru Petru Maruni (1938.–2016.) koji je svojedobno ilustrirao i pojedina izdanja Knjižnice *Hrvatske revije*, kao i naslovnice istoimenoga kulturnoga iseljeničkog časopisa urednika Vinka Nikolića. Povratnička iskustva Međimuraca u Zborniku je opisala Rebeka Mesarić-Žabčić. U Međimurju je danas nada u povratništvo vrlo poticajna.

Tematska cjelina *Povjesnica* donosi priloge Marine Perić-Kaselj „Domovinski rat i dijaspora: koncept domovine i identiteti hrvatskih iseljenika“ te Waltera F. Lalicha, istraživača s Hrvatskih studija Sveučilišta Macquarie u Sydneyju, „Hrvati u obrani Australije u Drugome svjetskom ratu“. Značajni broj hrvatskih doseljenika odazvao se pozivu za obranu nove domovine i rodne zemlje vlastite im djece u sudbonosnome trenutku povijesti čovječanstva. Među ratnicima naših korijena u bitkama na Pacifiku izdvajamo Thomasa L. Starcevicha, dobitnika Viktorijina križa za hrabrost. U društvenom ozračju britanske *Bijele Australije* sudionništvo doseljenika u obrambenome ratu ishodišna je točka njihove kasnije društvene afirmacije te razvitka osjećaja pripadnosti domicilnoj sredini. Završetak rata značio je i početak nove diobe njihovih sudbina. Uz arhivske izvore prve vrste, istraživač Lalich navodi i monografiju Mery Stenning – koja je popisala 330 njihovih potomaka u ondašnjim australskim postrojbama. Analizirani su i memoari sudionika poput Luke Markovića, Bartula Srhoya, Mate Alacha i Micka Iliča. Tu je i dojmpljiva vinjeta o križanju putova našijenaca iz Dubrovačkoga primorja s domicilnim indijanskim stanovništvom Sjeverne Karoline još iz doba otkrića Novoga svijeta znanstvenika, književnika i franjeva iz Švicarske Šimuna Šite Ćorića „Tragovima Croatan Indijanaca“. Brilljantan je to Ćorićevo putopis iz neobjavljene zbirke „Moje američke godine“ (1982.). O vizionaru moderne Hrvatske, Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom (1816.–1889.) piše Marijan Lipovac, a Danijel Labaš o Luki Brajnoviću (1919.–2001.), novinaru i profesoru svjetske književnosti i novinarske deontologije na Sveučilištu Navarra u Pamploni.

Dubovnost donosi tekst Stana Granica o filozofu i svećeniku dr. sc. Serafinu Iliji Zečeviću (1911.–1972.), istaknutoj osobi hrvatske zajednice u Kanadi. Bio je jedan od 398 hrvatskih katoličkih svećenika, kako procjenjuju historiografi, koji su živjeli izvan domovine u egzilu krajem 60-ih. Ta grupa katoličkih svećenika uglavnom je pripadala velikom iseljeničkom valu koji se kretao prema zapadnim zemljama nakon uspostave komunističkoga režima u njihovim domovinama RH i BiH.

Zbornikovo poglavlje *Baština* donosi prilog renomiranog filologa Ivana Kosića „Nasljeđe Zrinskih u Nacionalnoj i sveučilišnoj Knjižnici u Zagrebu“, a povod mu je izložbom obilježena 450. obljetnica Sigetske bitke u Hrvatskoj i Mađarskoj. Esejistički obrađujući život četrnaest ženskih likova, spisateljica Nevenka Nekić svojom je knjigom, o čemu u tekstu „*Heroine*“ u HIZ-u piše književnica Marija Peakić-Mikuljan, zahvatila razdoblje od tisuću godina. Izdvojene su figure kao što su: kraljica Jelena, Čika i Vekenega, Katarina Kosača, Beatrica Frankopan, Cvijeta Zuzorić, Mila Gojsalić, Katarina Zrinska, Jelena Zrinska, Anica Bošković, Diva Grabovčeva, Dragojla Jarnević, Slava Raškaj, Dora Pejačević i Ivana Brlić-Mažuranić. Kolokvijalno rečeno, književnica Nevenka Nekić donosi žensku reprezentaciju našega povijesnog usuda, naše časti i vlasti, vjere, hrabrosti, plemenitosti, darovitosti, žrtve i odanosti obitelji i domovini u dobru i u zlu. Znakovito, knjiga je tiskana u vlastitoj nakladi.

Prilog „Pet desetljeća kulturne federacije američkih Hrvata“, Vesne Kukavice i Ivana Čizmića, bavi se etnokulturnim razvitkom dijasporских zajednica na sjevernoameričkome kontinentu. Suvremenim središtima hrvatske kulture u Americi mogu se smatrati Pittsburgh, Cleveland, Chicago, Los Angeles i Toronto u Kanadi.

U poglavlju *Znanost*, stalna suradnica HIZ-a Tanja Rudež u tekstu „Čarobni svijet nanoznanosti“ piše o Aleksandri Radenović, izvanrednoj profesorici na prestižnoj švicarskoj Ecole Polytechnique Federale de Lausanne (EPFL). U jesen 2010. Aleksandra je postala prva hrvatska znanstvenica koja je dobila prestižni *grant* koji Europski istraživački savjet (ERC) dodjeljuje najboljim znanstvenicima na početku samostalne karijere. Rođena Zagrepčanka osvojila je dva milijuna eura za projekt iz nanotehnologije. Karijera joj je stalno u usponu pa se može pohvaliti sa 63 rada citirana 5.898 puta te s pet registriranih patenata. Vrativši se iz SAD-a u Europu, Aleksandra sa suprugom, također znanstvenikom, nalazi poticajno okruženje na EPFL-u pa ondje danas oboje razvijaju samostalne karijere – posvećujući se uz to i svojoj djeci. S druge strane planete pozornost autorice Rudež privukle su „Tajne Zemljine jezgre“ koje otkriva Bjelovarac Hrvoje Tkalčić, ovogodišnji laureat australske nagrade *Research Achievement Excellence Award*. Tkalčić se, nakon studija na PMF-u Sveučilišta u Zagrebu, s kojim i danas surađuje, usavršavao u Americi u Berkeleyju na University of California. Od siječnja 2007. fantastične znanstvene rezultate postiže u Canberri. Trenutačno ima više od 60 radova s područja seizmologije i matematičke geofizike u uglednim znanstvenim časopisima izdavačke grupe *Nature*.

U HIZ-ovu poglavlju *Nove knjige* autori čitateljima predstavljaju hrvatska divot-izdanja. Arhivistica Rajka Bućin opisuje iseljenički *Vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnoga arhiva*, koji opseže 812 stranica. To novo obavijesno pomagalo daje pregled gradiva o dijaspori koje obuhvaća razdoblje od 17. st. do današnjih dana. Fondovi i zbirke obuhvaćeni Vodičem podijeljeni su prema strukturi postavljenoj u *Pregledu arhivskih fondova i zbirki RH*, a razvrstani kronološki. Najvećim dijelom obuhvaćeni su fondovi javne uprave, a zatim dolaze društva, političke stranke i kulturne ustanove te ostali institucionalni fondovi. Zastupljeno je također 13 osoba s pojedinačnim fondovima i 3 obitelji. Ukupno su obrađena 164 fonda i zbirke uz opis odgovarajućega knjižnog fonda. Stvaratelji gradiva izloženoga u *Vodiču* bavili su se propisima

vezanima uz iseljavanje, izdavanjem putovnica, statistikom, sigurnosnim nadzorom i privatno-pravnom zaštitom iseljenika, organizacijom društvenoga i kulturnoga života selilaca, održavanjem veza s matičnom domovinom i njegovanjem nacionalnoga identiteta. Tematski *Vodič* je rezultat projekta koji se provodio od 2013. do 2015.

Filolog s Fakulteta političkih znanosti Ivo Žanić analizira *Ogleda o hrvatskome identitetu* vodećeg domovinskog komunikologa Bože Skoke, Stan Granic ubaštinja je Prinose Johna Felixa Clisse očuvanju moliškohrvatskoga jezika od Italije do izmještenosti Moližana u australskoj enklavi u Perthu, Vesna Kukavica napisom promovira 1800 stranica rječnika na mobilnim aplikacijama – magični digitalni repozitorij *Školske knjige*, koji registriranim korisnicima daruje živo leksičko blago hrvatskoga jezika. Osobito je zanimljiv članak zastupnika u Europskom parlamentu Tonina Picule koji piše o knjizi „Nova hrvatska paradigma“ aktualnog hrvatskoga ministra vanjskih poslova i potpredsjednika Vlade RH Davora Ive Stiera.

Naslovnicu krase fotografija obnovljenog vukovarskog dvoraca Eltz, u kojem je smješten Gradski muzej Vukovar, dobitnik nagrade *Silletto* Europskoga muzejskog foruma za rad s lokalnom zajednicom 2016. (snimio Hrvoje Cvitanić); dok zadnji ovitak donosi rad dizajnera Doriana Celcera na temu Europske prijestolnice kulture – Rijeke, 2020.

Serijska publikacija *Iseljenički kalendar* (danas *Hrvatski iseljenički zbornik*) pokrenuta je prije 61 godine, točnije 1955. Izrastavši na tradiciji najčitanijih hrvatskih knjiga 19. i 20. stoljeća – *Danice ilirske* i preporodnih kalendarskih knjiga, *Hrvatski iseljenički zbornik* godišnje donosi tridesetak priloga. Moderne su migracije prepoznate kao izazovna i ekonomska i kulturna kategorija – što je vidljivo prema citiranosti članaka tristotinjak suradnika te serijske publikacije koja je dosegla gotovo 26 tisuća stranica. Godišnjak Hrvatske matice iseljenika, prema riječima ravnateljice Mirjane Ana-Marije Piskulić, obiluje svježim autorskim viđenjima istaknutih domaćih i stranih publicista, snažnim umjetničkim i znanstvenim osobnostima, ali i otkrićima jedinstvenih sudbina običnih malih pečalbara. Matičin godišnjak podjednako ažurno prati one ljude koji su putovanje odabrali kao stil života, migrante raznih provenijencija na globalnim tržištima rada pa sve do naraštaja hrvatskih potomaka koji su se afirmirali u kulturama od Aljaske do Ognjene zemlje, od juga Afrike, Australije i Novoga Zelanda do onih koji su svoj novi dom našli diljem Starog kontinenta.

Hrvatski iseljenički zbornik od početka 21. stoljeća izlazi u trojezičnoj formi (hrvatski, engleski i španjolski) u tiskanom, ali i u elektroničkom izdanju na internetu. *Hrvatski iseljenički zbornik* njeguje potpunu tematsku i disciplinarnu otvorenost suvremenoga doba kada je svaki 35. stanovnik Zemlje međunarodni migrant.

Diana Šimurina Šoufek

Zbornik Lovranščine, knjiga 4., Katedra Čakavskog sabora Lovran, Lovran 2016, 309 str.

Nastavljajući vrijednu tradiciju prethodnih svezaka (knj. 1., 2010.; knj. 2., 2012. i knj. 3., 2014.), uredništvo *Zbornika Lovranščine* pripremila je i tiskalo četvrti svezak, koji također sadrži niz zanimljivih priloga o ovom interesantnom dijelu sjeveroistočne Istre koji danas pripada Primorsko-goranskoj županiji. Zbornik je podijeljen u dva glavna dijela: u prvom se nalazi znanstveno-stručni prilozi, a u drugom prikazi važnih izdanja i događaja.

Nakon prigodne riječi lovranske književnice Cvjetane Miletić pod naslovom „Muzej od življenja“ (str. 9.-13.), u kojoj se na lokalnom narječju osvrnula na sadržaj zbornika, slijedi ured-

nički predgovor dr. sc. Igora Eterovića (str. 17.), u kojem je naglašeno da velik dio sadržaja ove knjige čine radovi nastali na temelju kraćih izlaganja na susretu „Od sagdana do blagdana: znanstveni skup o tradicijskoj baštini Lovranštine“, koji se 18. travnja 2015. održao u Lovranu.

U članku „Od Vojaka do Mandrača: antropogeografski pogled na Lovranštinu“ (str. 21.-36.) dipl. etnolog i informatolog Grga Frangeš, uzevši u obzir razdoblje od XVII. do kraja XIX. stoljeća, nastoji definirati shemu tradicijske ekonomije i životnih obrazaca na navedenom području, koristeći se objavljenom literaturom, novovjekovnim kartografskim izvorima i materijalnim tragovima na terenu. Svojim naglim uzdizanjem kroz više različitih bioklimatskih pojasa, Učka je lokalnoj ekonomiji omogućila okoristiti se raznolikim resursima koje rijetko nalazimo koncentrirane na tako malenom prostoru. S tom se svrhom formirala mreža povijesnih putova koji iz Staroga grada idu prema okolnim ruralnim naseljima, a potom dalje vode sve do vrha planine. Zato je na Lovranštini bila razvijena i sredozemna poljoprivreda i planinsko stočarstvo i to je predstavljalo temelj njezinog relativnog prosperiteta.

Dipl. etnologinja i romanistica Ana Montan i doc. dr. sc. Elena Rudan u „Prilogu očuvanju i valorizaciji lovranskog guca u turističkoj ponudi Lovrana“ (str. 37.-58.) raspravljaju o inicijativi očuvanja i valorizacije maritimne kulture sjevernog Jadrana u stvaranju prepoznatljivog i inovativnog turističkog proizvoda integriranog u ponudu primorskih destinacija. Ribarsko i pomorsko nasljeđe Hrvatske svakako predstavlja značajan resurs kojem se posljednjih godina pridaje sve veće značenje kroz niz projekata i programa koji se provode u hrvatskom priobalju. U radu se istražuju i prikazuju mogućnosti očuvanja na konkretnom primjeru brodice lovranski guc, koja predstavlja jednu od vrijednosti resursne osnove pomorske baštine Lovrana i Kvarnera, ali i cijele hrvatske obale. Istražuje se značenje lovranskog guca kroz stavove lokalnih dionika s kojima su se vodili razgovori. Adekvatno očuvana baština i njezina valorizacija u okviru lokalne zajednice i u turističkom smislu poticaj su stvaranju novih turističkih inicijativa usmjerenih na turiste suvremenog doba, ističu autorice.

U tekstu „Teštamenti lovranskog notarijata – pogled u svakodnevicu Lovranštine druge polovice 18. stoljeća“ (str. 59.-72.) mag. Robert Doričić i dr. sc. Ivana Eterović ukazuju na činjenicu da su u Državnom arhivu u Rijeci pohranjene spomenute isprave, među kojima se bogatstvom sadržanih podataka ističu oporuke. Upravo su one prvoklasan povijesni izvor za istraživanje prošlosti na području Lovranštine, posebice svakodnevica. U okviru višegodišnjega istraživanja arhivskoga spomenutog fonda lovranskoga javnobilježničkog ureda, u ovom je radu predstavljen dio pokretne imovine koji se navodi u oporukama sastavljenim u periodu od 1756. do 1796. i to onima pisanim talijanskim jezikom. Na temelju opisa pokućstva, odjeće, nakita i drugih pokretina, predstavljaju se fragmenti svakodnevnoga života stanovnika Lovrana i njegove okolice.

Prof. dr. sc. Roberto Žigulić i Sanja Biloš Žigulić u opširnom su radu pod naslovom „Stanovništvo zapadnog dijela lovranske gradske jezgre u XIX. stoljeću“ (str. 73.-129.), sintezom rodoslovnih podataka iz lovranskih matičnih knjiga krštenih, vjenčanih i umrlih, kao i postojećih „stališa duša“ koji fragmentarno zahvaćaju kraće periode XIX. stoljeća, još prije nekoliko godina sastavili, za vlastite rodoslovne potrebe, jedinstveni Stališ duša lovranskog „municipalisa“ za cjelokupno XIX. stoljeće. Dodatno su rodoslovni podaci svih obitelji, počevši od sredine XVIII. stoljeća, upisani u komercijalni rodoslovni program koji s približno 10.000 upisa omogućuje olakšano pretraživanje rodoslovnih podataka. Upisi u rodoslovni program dodatno su obogaćeni unesenim informacijama koje su dobivene iz 450 obrađenih oporuka žitelja lovranskoga Staroga grada (XVIII. i XIX. st.), kao i iz Registra lovranskih pomoraca (XX. st.). Budući da

„municipalis“ 1820. ima oko 120 kućnih brojeva, ovaj je rad ograničen na kućne brojeve 61 do 90, koji pripadaju tzv. zapadnom dijelu lovranske gradske jezgre.

Slijedi prilog dr. sc. Barbare Riman „Lovran od 1880. do 1914. u starim slovenskim novinama: *Edinost, Slovenec, Slovenski narod* i *Soča*“ (str. 131.-162.). U njemu je ukazano na činjenicu da je Lovran kao sastavni dio Austrijskog primorja imao vrlo važnu ulogu u lječilišnom turizmu. Upravo zbog toga, ali i potrebe obavještavanja pučanstva na prostoru današnjih slovenskih krajeva, o određenim događanjima u slovenskim se povijesnim novinama mogu pronaći tekstovi koji govore o Lovranu i njegovoj okolini. Stare novine kao izvor velikog broja korisnih informacija, u ovom su radu analizirane da bi se odgovorilo na pitanje u kojem kontekstu i s kojim događajima se povezuje Lovran. Obradeni su tekstovi slovenskih povijesnih novina *Edinost, Slovenec, Slovenski narod* i *Soča*, iz kojih je izvučeno preko 390 tekstova u kojima se spominje Lovran. Te je tekstove bilo moguće grupirati ovisno o temi izvješćivanja, a neki su novinski tekstovi i detaljnije prikazani.

U idućem je radu „Prilog istraživanju toponomije Lovranščine: mikrotoponimija Lovranske Drage i Visočā“ (str. 163.-216.) dr. sc. Igor Eterović istražio toponimiju na području navedenih sela. Osnovni korpus toponima dobiven je njihovim ekscerptiranjem iz Popisa katastarskih čestica za katastarsku općinu Tuliševica, a pri istraživanju su iskorištene i mogućnosti nekoliko računalnih baza podataka kao korektivnih koraka za točnije ubiciranje toponima na terenu. Korpus je nadopunjen kontaktiranjem informatora te ekscerptiranjem iz literature i arhivskih izvora. Svi su toponimi popisani abecednim redom te obrađeni u zasebnim natuknicama. Nekoliko je razina obrade toponima: geografska (svi su toponimi ubicirani te je njima imenovano područje grafički prikazano na toponomastičkim zemljovidima), povijesna (daje se osvrt na spomen pojedinih toponima u primarnim arhivskim izvorima – oporukama) i jezična (za neke je toponime ponuđeno kratko objašnjenje, posebice za one oblikovane u lokalnom idiomu te je dana njihova akcentuacija). S obzirom na izuzetno slabu istraženost toponima Lovranščine, rad nastoji popuniti tu prazninu, ali i ponuditi metodološki temelj za daljnjim sličnim istraživanjima.

Dipl. etnolog i informatolog Grga Frangeš i prof. dr. sc. Branko Đaković autori su „Konzervatorske studije naselja Lovranska Draga“ (str. 217.-233.) koja je nastala 2010. u procesu izrade detaljnog plana uređenja navedenog sela, čiji je cilj bio pružiti smjernice za njegov daljnji održivi razvoj, uz maksimalno očuvanje kulturno-povijesnog nasljeđa. Autori su prikupili spoznaje o povijesnom razvoju, tradicijskom životu, gospodarstvu i graditeljstvu te je napravljen popis fonda graditeljskog nasljeđa koje se u njemu nalazi. Ovaj je rad predstavio rezultate te studije i ponudio razmatranja o potencijalima za održivi razvoj Lovranske Drage.

Konzervatorica i restauratorica Kristina Krulić u prilogu „Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnim slikama u crkvi sv. Jurja u Lovranu“ (str. 235.-247.) istaknula je činjenicu da se u svetištu spomenute župne crkve nalazi ciklus fresaka za koji se smatra da je nastao 70-ih godina XV. stoljeća. Freske su otkrivene sredinom XX. stoljeća ispod slojeva boje i žbuka iz prethodnih obnova svetišta. U idućih nekoliko godina zidne slike su restaurirane, a svetištu su vraćena izvorna arhitektonska obilježja. Recentna konzervatorsko-restauratorska istraživanja i radovi koje 2009. započinje Hrvatski restauratorski zavod sastoje se prvenstveno od iscrpnih istraživačkih radova, dokumentiranja i valorizacije dotadašnjih restauratorskih intervencija, a sve u svrhu donošenja zajedničkog konzervatorskog stajališta o prezentaciji cjeline svetišta, kao i odabiru primjerenih materijala i metoda u restauriranju. Ovaj rad donosi sažeti prikaz svih dosadašnjih konzervatorsko-restauratorskih zahvata izvedenih od sredine XX. stoljeća do danas.

Drugi dio časopisa donosi više osvrti, prikaza i izvješća. Kao rezultat razgovora s članovima udruge nastao je prilog „Čuvari baštine – Udruga Ognjišće“ (str. 251.-256.) koji je napisala Mirjana Margetić. O otvorenju Rodoslovnog centra Kastavštine i Liburnije početkom 2016. u Matuljima piše Miljenko Ujčić (str. 257.-258.), a o Dječjoj jezičnoj igraonici „Žejančići“, koja je s radom počela u rujnu 2013., Cvjetana Miletić (str. 259.-263.). Čakavsku početnicu i čitanku autorice Dragice Stanić, učiteljice razredne nastave u Osnovnoj školi Milana Brozovića u Kastvu, stručno je prikazala dr. sc. Ivana Eterović (str. 264.-266.), a publikaciju Gordane Milaković *Istra / Istria Memento: izbor iz fundusa zbirke starih razglednica* mag. Robert Doričić (str. 267.-270.). Osvrt na publikaciju *Lipa pamti: 30. travnja 1944.*, koju je uredio Ivan Kovačić, dala je Cvjetana Miletić (str. 271.-276.), a knjigu Andrije Linardića *Opis otoka Cresa i njegovih stanovnika*, urednika Pina Tuftana, prikazao je mag. Robert Doričić (str. 277.-278.). Dr. sc. Igor Eterović osvrnuo se na najnovije djelo povjesničara prof. dr. sc. Slavena Bertoše pod naslovom *Barban i mletački Loredani: život u pokretu, ljudi i događaji* (str. 279.-282.), a Dora Smolčić Jurdana ukratko je analizirala sadržaj znanstvene monografije–zbornika *Retrospektiva turizma Istre* (str. 283.-285.). Novi prikaz Cvjetane Miletić odnosi se, pak, na prvu samostalnu zbirku poezije Luke Skorića *Dibi i mrvice* (str. 286.-289.). Slijede prikazi znanstvenih skupova o književniku Viktoru Caru Eminu u Mošćeničkoj Dragi (str. 290.-292.) i povjesničaru Maksu Pelozu u Velim Munama (str. 293.-296.), a potom i In memoriam Dušanu Peršiću (1925.-2016.) iz pera prof. dr. sc. Amira Muzura (str. 297.-298.). Zbornik zatvara „Izvješće o radu Katedre Čakavskog sabora Lovran 2014.-2016.“ koje je napisao dr. sc. Igor Eterović (str. 299.-302.).

Sastavljeni interdisciplinarnim i multidisciplinarnim pristupom pojedinim temama, prilozi u ovom zborniku na jednome mjestu objedinjuju i donose niz do sada poznatih podataka, ali i mnogih drugih koje su otkrili i zapisali upravo sami autori priloga. Oni su do mnogih vrijednih detalja došli marljivo pregledavajući fondove različitih arhiva i knjižnica te ispitivanjem kazivača na terenu. Zato i ovaj četvrti svezak predstavlja zanimljiv i vrijedan doprinos istarskoj i hrvatskoj historiografiji, a istodobno se uklapa u model sastavljanja publikacija koje težište imaju na danas vrlo popularnim i cijenjenim temama mikropovijesti pojedinih krajeva, u ovom slučaju Istre, odnosno Lovranščine.

Slaven Bertoša

Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugog svjetskog rata i poraća, ur. Ivan Majnarić, Mario Kevo, Tomislav Anić, Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagrebačka nadbiskupija, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2016, 488 str.

“Ponovo naglašavam da mi je savjest čista pa kad povijest jedanput bude mirno i objektivno progovorila, neće biti sumnje da se Katoličkoj crkvi neće ništa ozbiljno moći predbaciti.” S ovim riječima zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac završio je jednu od svojih propovijedi i gotovo proročanski najavio predmet dugotrajnih rasprava u povjesničarskim, crkvenim i javnim krugovima na području država bivše Jugoslavije, ali i šire. Uloga nadbiskupa Stepinca u događajima Drugog svjetskog rata izvor je neslaganja ponajprije Katoličke i Srpske pravoslavne crkve, odatle se prelijeva na čitavo društvo iz kojeg nisu isključeni ni povjesničari. Nastojanje jednih da se predstavljaju kao Stepinčevi odvjetnici, odnosno drugih kao njegovi tužitelji rezultiralo je nevjerojatnom produkcijom (najčešće jednostranih) biografija ove kompleksne ličnosti. Nemoćnost postizanja konsenzusa nagnala je papu Franju i na zaustavljanje kanonizacije Alojzija

Stepinca te osnivanje krajem 2014. godine Mješovite komisije Katoličke i Pravoslavne crkve s ciljem, ponajprije, otvaranja međusobnog dijaloga između spomenutih strana, a zatim i postizanja boljeg razumijevanja i djelovanja nadbiskupa. Dio je to Franjine politike ekumenizacije, kojom se nastoji prijeći preko najtežeg kamena spoticanja i poboljšati odnose Katoličke crkve u Hrvatskoj i Pravoslavne crkve u Srbiji.

Nastojeći slijediti put koji je započeo papa Franjo, Zagrebačka nadbiskupija u suradnji s Hrvatskim katoličkim sveučilištem organizirala je u studenom 2015. godine znanstveni skup *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugog svjetskog rata i poraća*. Ubrzo je izdan i zbornik radova istoimenog naslova. Kao što je već iz sadržaja vidljivo, a u uvodnoj riječi i istaknuto, zbornik je podijeljen na dvije osnovne cjeline. Uvodna cjelina između ostalog sadrži pozdravni govor kardinala Josipa Bozanića i pozdravni govor Željka Tanjića, rektora Hrvatskog katoličkog sveučilišta, dok znanstvena cjelina obuhvaća deset zanimljivih radova sudionika skupa, većinom povjesničara, čije se biografije mogu pronaći na početku svakog članka.¹

U svojoj propovijedi Stepinac je napomenuo da će *prava istina* izaći na vidjelo tek kada „povijest bude mirno i objektivno progovorila“, sugerirajući da jugoslavenske komunističke vlasti to nisu u stanju učiniti, zbog svojih ideoloških pogleda i odnosa prema religiji. Danas, nakon više od dva desetljeća od raspada Jugoslavije, odnosno više od pola stoljeća od montiranog procesa Alojziju Stepincu, čini se kako je regionalna historiografija konačno spremna za reviziju slučaja Alojzija Stepinca unutar akademskih institucija, gdje će argumentiranu raspravu u otklonu od svojih ideoloških uvjerenja voditi stručnjaci s obje strane. Ili se barem zbornikom (i skupom) ovakva poruka nameće. Osim toga, rektor Tanjić, a s njim i kardinal Bozanić u svojim uvodnim pozdravima naglašavaju „traženje istine“ kao glavnu zadaću skupa, koja će, nastavlja Bozanić „pridonijeti osvjetljavanju odnosa nadbiskupa Stepinca prema pripadnicima srpskoga naroda u Hrvatskoj i prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi.“ Čitajući ove optimistične izjave, nisam mogla ne zapitati se kako postići taj ideal *povijesne istine* te nastoje li rektor Tanjić i kardinal Bozanić svojim govorima sugerirati da je sve napisano ranije o Stepincu laž? Bilo kako bilo, svrha mog osvrta, nakon pročitanih uvodnih riječi, bila bi analizirati kako su zamislili i koliko su uspjeha u „traženju istine“ imali autori članaka. Stoga se u daljnjem tekstu ni ne osvrćem na sadržaj članaka jer njihovi naslovi govore sami za sebe.

Ponajprije, važno je naglasiti kako se ovim skupom i zbornikom rasprava oko Alojzija Stepinca pomakla s *pat* pozicije. Umjesto dosadašnjih već iznimno zamornih pitanja „Je li Stepinac mogao učiniti više kako bi pomogao drugima za vrijeme Drugog svjetskog rata“ ili „Što je Stepinac: mučenik ili zločinac?“, prilikom čega su anakronistički odgovori odlazili s jedne krajnosti u drugu i pritom vodili raspravu u slijepu ulicu, tema zbornika preciznije je usmjerena i nastoji analizirati njegov odnos prema srpskom narodu i Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Mana je

1 Ivica Šute: *Hrvatska u stoljeću promjena: od stvaranja prve jugoslavenske države do kraja Drugog svjetskog rata*, Tomislav Anić: *Geneza negativnog mita o nadbiskupu Stepincu nakon 1945.*, Mario Jareb: *Između navodne šutnje i negativnih stereotipa: odnos zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca prema vlastima NDH u sujetlu djelovanja hrvatskih katoličkih medija tijekom Drugog svjetskog rata*, Milan Koljanin: *Nadbiskup Stepinac i vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Radmila Radić: *Alojzije Stepinac i odnos prema Srbima i pravoslavlju*, Miroslav Akmadža: *Alojzije Stepinac i Srpska pravoslavna crkva*, Jure Krišto: *Državni program vjerskih prijelaza i reakcije nadbiskupa Stepinca i drugih katoličkih predstavnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Mario Kevo: *Uloga nadbiskupa Stepinca u zbrinjavanju i spašavanju srpske i židovske djece*, Robin Harris: *Stepinac i Srbi: istina, laži i manipulacija*, Juraj Batelja: *Nadbiskup Stepinac spašavao je Srbe i uz pomoć Srba – dr. Marko Vidaković i Dječja akcija*.

ipak zbornika ograničenost na razdoblje Drugog svjetskog rata i poraća, čime se u potpunosti zanemaruju uzroci i razlozi nekih Stepinčevih kasnijih izjava i djela. Činjenica da bi se u tom slučaju moralo posegnuti za metodama intelektualne historije, historije emocija te historijske antropologije i imagologije, a osim toga suvereno vladati crkvenom historijom međuratnog razdoblja, u čemu historiografija na ovim područjima oskudijeva, zasigurno je jedan od razloga neavljivanja predratnim razdobljem. No, sve u svemu, preciziranje teme jedan je od prvih koraka ka konstruktivnoj raspravi.

Vidljiva je također namjera organizatora skupa za stvaranjem atmosfere dijaloga, kojom se nastoji supstituirati dosadašnju praksu monologa i prepiranja, najčešće preko medija. U tom smislu, važno je pozivanje na skup stranih povjesničara, Milana Koljanina i Radmile Radić iz Srbije, Robina Harrisa iz Velike Britanije te američke povjesničarke Esther Gitman. Rad posljednje *Nadbiskup zagrebački Alojzije Stepinac: pred sudom Titovih komunista, povjesničara i sadašnjeg srpskog režima* također je uvršten u uvodni dio zbornika. Pozivanje srpskih povjesničara različitog mišljenja od ostalih sudionika, iako pohvalno, ipak u sebi sadrži (minimalno) dva problema. Prvo, uočljiva je generalizacija prema kojoj s jedne strane stoji hrvatska historiografija (i Katolička crkva), a s druge strane srpska historiografija (i Srpska pravoslavna crkva) iz čega bi se mogao izvući netočan zaključak o homogenim historiografijama, odnosno nepostojanje suprotstavljenih mišljenja unutar iste historiografije. Uključivanjem i primjerice drugih hrvatskih povjesničara, koji ne zastupaju stav o Alojziju Stepincu kao heroju i mučeniku, kao što čine ostali sudionici, bliski stavovima Hrvatskog katoličkog sveučilišta i Zagrebačke nadbiskupije, odnosno kardinala Bozanića² puno bi se lakše uvjerilo čitatelja u iskrenost namjere za „traženjem prave istine“. Osim toga, na taj način pridonijelo bi ravnopravnom i produktivnijem dijalogu između dvije strane te uklanjanju *pro forma* efekta, što je ujedno i gore spomenuti drugi problem.

Općenito govoreći, nemoguće je ne primijetiti snažnu emotivnu involviranost među sudionicima rasprava o Alojziju Stepincu. Riječ je o osobi koju su jugoslavenske vlasti osudile na šesnaest godina zatvora zbog *šutnje* tijekom Drugog svjetskog rata. Brojni stanovnici bivše države bezuvjetno su prihvatili stav jugoslavenskih vlasti o Stepincu kao zločincu i kolaboracionistu s ustaškim režimom. Ovu paradigmu u Hrvatskoj u potpunosti su promijenile društveno-političke prilike devedesetih godina. Alojzije Stepinac postao je mučenik i heroj, borac za samostalnu hrvatsku državu, koji se od prvih dana protivio uspostavljanju nove Jugoslavije, kao i komunističkom preuzimanju vlasti nad njom. U tom smislu krenule su rasprave onih koji su zadržali narativ jugoslavenskih vlasti i onih koji su preuzeli novostvoreni narativ. Kao rezultat, broj monografija posvećenih nadbiskupu Stepincu i njegovoj ulozi u Drugom svjetskom ratu udvostručio se, ali njihova kvaliteta izrazito je diskutabilna. Tako primjerice hrvatski povjesničar Jure Krišto historiografska djela koja se slažu s jugoslavenskim vlastima u žargonu naziva „smećem“. Do danas se situacija nije znatno promijenila. Svjesni su toga i ostali sudionici skupa pa gotovo svi napominju, poput profesora Miroslava Akmadže, da je „odnos nadbiskupa Stepinca prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi i pravoslavnima nužno utvrditi objektivnim historiografskim istraživanjima, bez unaprijed određenih emotivnih stavova i naklonosti“.³ Objektivnosti se nadao i sam Stepinac, a u ovom slučaju to se nameće i u zborniku kao imperativ u svrhu „traženja

2 Ovdje bih htjela izuzeti prof. dr. sc. Ivicu Šutu, čiji je rad primarno vezan uz političku situaciju u međuratnom razdoblju.

3 Riječ urednika: „Autorski prinosi su utemeljeni isključivo na historiografskim metodama, tj. temelje se na izvoru, kojeg se nastoji analizirati i interpretirati sukladno dobu u kojem je nastao mimo političkih, socijalnih i dnevno političkih usmjerenja današnjice“ ili Juraj Batelja: „Stoga, objektivna

istine“, iako je već davno postalo jasno kako je objektivnost povjesničara mit. Riječ je o neostvarivom idealu, kojem povjesničari konstantno teže, posebice kada su u pitanju osjetljive teme. U tom pokušaju, povjesničari se koriste izvorima jer ih upravo oni približavaju toj nespoznatljivoj objektivnoj istini. Međutim i izvori često mogu varati i skrivati istinu jer su u konačnici i oni ideološki konstrukt osoba koje su ih pisale te plod vremenskog razdoblja u kojem su nastali. Takve, posredovane izvore povjesničari interpretiraju često na različite načine, stoga kao krajnji rezultat dobivamo više „različitih istina“, od kojih nijedna nije „prava“.

Kada bi se hipotetski objektivnost i mogla realizirati u potpunosti, *cijelu istinu* o Stepincu u ovom trenutku nikad ne bismo mogli saznati. Naime, „istina“ za autore članaka nalazi se u „historiografskim izvorima“, koje je nužno argumentirati, „a ne donositi zaključke na temelju osobnog dojma ili vjerske i političke naklonosti ili nenaklonosti“. Upravo je oslonac na njih temelj svakog članka te mu daje potreban legitimitet pa se gotovo nijedan autor ne ustručava posvetiti dobar dio svojeg rada nabravanju korištenih dokumenata. Ipak, autori imaju velikih problema s priznavanjem kako to nisu svi postojeći izvori, već da su brojni još uvijek dio zatvorenih vaticanških, a posljedično i kaptolskih arhiva. Tek kada se treba osvrnuti na nepoštenost jugoslavenskih vlasti, Juraj Batelja ističe: „To neprocjenjivo blago o svjedočanstvu kršćanske ljubavi nadbiskupa Stepinca i Katoličke crkve prema srpskim pravoslavicima, do danas je obavijeno velom tajne, koja je proizašla iz činjenice da je komunistički režim došavši na vlast, otuđio Crkvi njezine dokumente i do dana današnjeg nije ih vratio.“ Zbog svega navedenog, ne mogu ne zamijetiti kako autori u pokušaju bijega od neobjektivnosti sami upadaju u zamku selektivnosti i jednostranosti, dok istovremeno samouvjereno kritiziraju predstavnike druge strane. Osim toga, poprilično su isključivi prema mogućnosti pronalaska novih izvora, koji bi u potpunosti izmijenili njihove stavove.

Konačno, mogu konstatirati kako je papa Franjo svojom inicijativom neproduktivne rasprave oko Alojzija Stepinca pomaknuo s mrtve točke. Vidljivo je to u organizaciji znanstvenog skupa *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugog svjetskog rata i poraća*, a zatim i u izdanju istoimenog zbornika, koji radi dostupnosti i razumljivosti javnosti izvan matičnog područja sadrži prijevode članaka na engleski jezik te sažetke na talijanskom jeziku. No, kod pape Franje uočava se jedan važan iskorak, koji kod nas još uvijek nedostaje. Naime, u mješovitu komisiju radi postizanja što je moguće bolje ravnopravnosti pozvan je jednak broj sudionika sučeljenih strana uz dvojicu neutralnih promatrača. Organizatori skupa nažalost još uvijek nisu spremni u potpunosti slijediti ovakvu (naprednu?) politiku pape Franje pa su tako i primat proučavanju osobe i djela Alojzija Stepinca i dalje dali osobama sebi bliskih stavova. Pozivanjem stranih povjesničara organizatori skupa htjeli su naglasiti objektivnost u pristupu ovoj temi. U tom smislu pozivanje srpskih povjesničara je razumljivo, ali ne i Robina Harrisa i Esther Gitman, koji su poznati isključivo po pozitivnom odnosu prema Alojziju Stepincu, s obzirom da u svijetu postoji čitav niz povjesničara koji o djelovanju Alojzija Stepinca i Katoličke crkve tijekom Drugog svjetskog rata imaju bitno drugačije mišljenje. Stoga ni ovaj skup nije u znatnoj mjeri doprinio otvaranju pomirljivog dijaloga, a u konačnici i ostvarivanju zadanog cilja „traženja istine“. Pokazatelj je to nedovoljne zrelosti historiografije u Hrvatskoj i regiji, ali i svojevrsan znak za uzbunu s obzirom da je od smrti Alojzija Stepinca prošlo više od pola stoljeća, a rasprave oko njegove uloge u Drugom svjetskom ratu još uvijek traju. Možemo se samo nadati da će barem

i istinoljubiv pristup povijesnim činjenicama u posve drugačijem svjetlu donosi bolji pogled i jasniji sud o zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu negoli su to kadri učiniti proizvoljni zaključci.”

rad mješovite komisije pridonijeti stvaranju civilizacijskog ozračja i da će neproduktivne monologe transformirati u konstruktivni dijalog.

Andrijana Petrina

***Razvojna suradnja kroz nasljeđe Pokreta nesvrstanih*, ur. Gordan Bosanac, Petra Jurlina, Platforma za međunarodnu građansku solidarnost Hrvatske, Zagreb 2015, 172 str.**

U nakladi Platforme za međunarodnu građansku solidarnost Hrvatske objavljen je 2015. godine zbornik radova *Razvojna suradnja kroz nasljeđe Pokreta nesvrstanih*. Zbornik je pisan na hrvatskom, srpskom i engleskom jeziku, a u sebi sadrži sedam radova koji se bave različitim aspektima jugoslavenske suradnje s zemljama u razvoju u okviru Pokreta nesvrstanih.

Gordan Bosanac, jedan od urednika zbornika, u svojem radu „Međunarodna razvojna suradnja Hrvatske i nasljeđe Pokreta nesvrstanih“ (4-11) uvodi čitatelja u karakter zbornika te ističe kako se kroz radove unutar zbornika želi na simboličan način prisjetiti nekih od velikih projekata koji su provedeni kroz Pokret nesvrstanih.

Biserka Cvjetičanin predstavila je „Ulogu Instituta za razvoj i međunarodne odnose u Pokretu nesvrstanih“ (12-39). Ovaj je institut osnovan kao Institut za proučavanje Afrike na inicijativu dvaju profesora Filozofskog fakulteta u Zagrebu, prof. dr. sc. Petra Guberine s Odsjeka za fonetiku i prof. dr. sc. Svetozara Petrovića s Odsjeka za komparativnu književnost koji su inspirirani vlastitim iskustvom predložili Senatu Sveučilišta u Zagrebu 1963. osnivanje Instituta za Afriku. Važnost ovog instituta ogledala se u njegovom povezivanju znanosti i gospodarstva te proučavanju Afrike iz politološkog, ekonomskog, sociokulturnog i tehnološkog aspekta. U skladu s time Institut je pokrenuo, provodio i objavljavao niz znanstveno-istraživačkih projekata o suradnji između zemalja u razvoju u pojedinim sektorima, od ekonomske integracije zemalja u razvoju do tehničke, znanstvene, obrazovne i kulturne suradnje. Istraživačima povijesti Hladnog rata koristit će podatak da Institut i danas čuva veliku arhivu iz toga vremena.

„Najveći poslovni uspjesi Končar Grupe Hrvatska: hidroelektrana Haditha, Irak“ (40-57) naslov je rada Šime Miliše i Milene Havliček u kojem je ukratko predstavljen primjer hidroelektrane Haditha kao najvećeg elektroenergetskog objekta koji je Končar realizirao na svjetskom tržištu. Izgradnja ovog objekta ugovorena je početkom 1981., a obuhvaćala je izgradnju brane i kompletnu hidromehaničku, turbinsku i električnu opremu na njoj, s preljernim poljima iznad strojarnice. Končar pritom nije djelovao samostalno već je nastupio ostvarenju projekta s drugim tadašnjim jugoslavenskim tvrtkama.

„Razvoj hrvatskog modela liječenja dijabetesa kroz suradnju s Pokretom nesvrstanih“ (58-81) predstavila je Vesna Kesić na primjeru Sveučilišne klinike za dijabetes, endokrinologiju i bolesti metabolizma „Vuk Vrhovec“. Autorica je pritom istaknula da je ova institucija primjer zaborava jer se danas malo zna o uspjesima Klinike u razdoblju nesvrstanih kada je zahvaljujući suradnji sa zemljama u razvoju postala ogledan primjer suzbijanja i liječenja dijabetesa što je na posljetku i dovelo da se uzdigne do pozicije suradne institucije Svjetske zdravstvene organizacije.

„Hrvatski arhitekti i urbanisti u zemljama Trećeg svijeta“ (82-113) tema je rada Mojce Smode Cvitanović i Marine Smokvine u kojem se autorice bave uključivanjem arhitekata, urbanista i poduzeća iz Hrvatske u izgradnju zemalja Azije i Afrike, napose u izgradnji kapitalne infrastrukture, rješavanju stambenog problema i izgradnji zgrada javnog i društvenog standarda. Autorice su spomenule nekoliko primjera, među kojima se izdvaja Urbanistički institut Hrvatske koji

je izradio urbanistički plan Conakrya, glavnog grada Gvineje, a brojni arhitektonski projekti ostvareni su i u Etiopiji.

Andrijana Mitrović napisala je rad „Međunarodna suradnja Jugoslavije kroz stipendiranje stranih studenata i stručnjaka 1945.-1985. i tragovi ove suradnje u Srbiji danas“ (114-151) u kojem obrađuje međunarodnu razvojnu suradnju Jugoslavije kroz stipendiranje stranih studenata i stručnjaka u spomenutom razdoblju. Iako su programi stipendiranja i razmjene studenata stvorili čvrste veze s pojedincima na različitim kontinentima autorica smatra kako je napravljen propust u održavanju kontakata s bivšim stipendistima koji su pri povratku u matičnu zemlju trebali napraviti otvoren put za efikasniju suradnju s Jugoslavijom. Tragovi ove suradnje u Srbiji daleko su od razine koju je nekada njegovala Jugoslavija, ali ulažu se naponi da Srbija, prema jugoslavenskom modelu, pokuša poboljšati sliku o sebi u svijetu, zaključuje autorica.

Posljednji rad u zborniku nosi naslov „Iskustva razvojne suradnje Slovenije iz vremena Pokreta nesvrstanih“ (154-167) u kojem se, kako napominje njegov autor Eyachew Tefera, istražuje politički, ekonomski i kulturni angažman Slovenije na globalnoj razini tijekom druge polovice 20. stoljeća pa sve do njezinog osamostaljenja 1992. godine. Posebni osvrt u radu dan je slovenskim odnosima s globalnim jugom, a osobito na doprinose i suradnje s afričkim zemljama. Autor navodi primjere slovenskih tvrtki koje su osnovane u Africi kao privatne ili zajedničke investicije te nabroja afričke države u kojima su se zajednički pothvati ovih tvrtki uspješno ostvarili.

Zbornik radova *Razvojna suradnja kroz nasljeđe Pokreta nesvrstanih* predstavlja vrijedan doprinos istraživanju uloge Jugoslavije unutar Pokreta nesvrstanih i njezine suradnje sa zemljama u razvoju i predstavlja poticaj sadašnjim i budućim povjesničarima da nastave istraživanje ovih tema iz poslijeratne povijesti zemalja bivše Jugoslavije. Posebnu vrijednost ovog zbornika predstavljaju brojne slike koje dodatno obogaćuju njegov sadržaj.

Nikša Minić

Razvojna suradnja kroz nasljeđe pokreta nesvrstanih / Development Cooperation through the Legacy of the Non-Aligned Movement, urednici Gordan Bosanac i Petra Jurlina, Platforma za međunarodnu građansku solidarnost Hrvatske, Zagreb 2015, 171 str.

Godine 2017. navršilo se 26 godina otkako Hrvatska, kao federativna republika Jugoslavije, ne pripada pokretu nesvrstanih zemalja, međunarodnoj organizaciji koja je zauzimala značajnu ulogu u blokovskoj podjeli svijeta tijekom hladnog rata. Proteklih se godina u vijestima moglo čuti, među ostalim, kako je npr. INA izgubila svoja postrojenja i bušotine nafte tijekom sukoba u Libiji ili Siriji, bušotine koje je dobila u koncesiju još tijekom članstva SFRJ u pokretu nesvrstanih zemalja. Tada se jugoslavenskom rukovodstvu i stručnjacima tijekom procesa dekolonizacije postupno otvorilo novo veliko tržište zemalja Trećeg svijeta, od kojih je većina odbila službeno biti dijelom jednog od dva velika politička bloka. Vođe tek nezavisnih zemalja tijekom 1950-ih godina koncipirali su politiku „neangažiranja“ u blokovskim sukobima između Istoka i Zapada, čiji je službeni naziv ubrzo postao „nesvrstavanje“. Ovaj pokret je konačno 1961. godine utjelovljen u organizaciji pokreta nesvrstanih zemalja na osnivačkoj konferenciji održanoj u Beogradu. Kao jedna od rijetkih europskih zemalja koja je bila članicom Pokreta, kojim su dominirale zemlje Afrike, Azije i Latinske Amerike, Jugoslavija je dobila priliku da jednom novom svijetu prezentira svoj politički model i iskoristi sve mogućnosti da otvori nova tržišta i poslove u zemljama bogatima prirodnim resursima, ali oskudijevajućima u opremi i infrastrukturi koja bi ih

trebala eksploatirati. Ovdje se nije radilo samo o angažmanu INE, nego i nizu ostalih poduzeća poput INGRE, Geotehnike, Energoinvesta, Energoprojekta, Rade Končara, Đure Đakovića, Plive, Zvečeva – ukratko rečeno svim poduzećima koja su imala kapacitet otisnuti se u ove dijelove svijeta nudile su se prilike za proširenje djelatnosti i osvajanje novih tržišta. Međutim, suradnja Jugoslavije i ostalih nesvrstanih zemalja nije bila isključivo gospodarske i tehničke prirode – radilo se i o suradnji na polju kulture, obrazovanja i ostalim sferama života. Uloga Jugoslavije u pokretu nesvrstanih zemalja još uvijek nije postala predmetom opsežnijih istraživanja. S obzirom na vremenski odmak i stečeno iskustvo kroz suradnju s nesvrstanim, posvećivanje ovom procesu i problematici vrijedno je pažnje u svijetu uznapredovale globalizacije i brze razmjene informacija.

Neke od epizoda iz te suradnje predstavljene su u zborniku od ukupno sedam članaka, koji nosi naslov *Razvojna suradnja kroz nasljeđe pokreta nesvrstanih / Development Cooperation through the Legacy of the Non-Aligned Movement*, objavljenom u prosincu 2015. godine u izdanju Platforme za međunarodnu građansku solidarnost Hrvatske (CROSOL) sa sjedištem u Zagrebu. Zbornik je dvojezično izdanje na hrvatskom i engleskom jeziku te je obogaćen brojnim fotografijama vezanima uz tematiku. Autor uvodnog članka je Gordan Bosanac, ujedno i član Upravnog odbora Platforme. Članak nosi naslov „Međunarodna razvojna suradnja Hrvatske i nasljeđe Pokreta nesvrstanih“ / „International Development Cooperation of Croatia and the Legacy of the Non-Aligned Movement“ (5–11 str.). Bosanac u ovom osvrtu ističe veliki potencijal iskustva razvojne suradnje Hrvatske sa nesvrstanim zemljama kao materijal iskoristiv u praktičnoj primjeni u vanjskim odnosima Hrvatske kao članice Europske unije. Stručnjaci iz Hrvatske su kroz razmjenu i sudjelovanje u zajedničkim projektima stjecali dragocjeno iskustvo, a međudržavna razvojna suradnja i danas djeluje po istim principima. Autor upozorava da se teme vezane uz SFRJ ne bi smjele izbjegavati u javnom i političkom prostoru, jer tadašnja dostignuća i iskustva raznih institucija i stručnjaka – poduzeća, instituta, liječnika, inženjera, arhitekata, znanstvenika i danas mogu poslužiti određenim krugovima u kreiranju koncepata politika u okviru međunarodne razvojne suradnje. Nakon sažetog kronološkog pregleda i uloge koju je pokret nesvrstanih zemalja nekada igrao na svjetskoj sceni, autor je dao kratak pregled svih članaka koji čine ovaj zbornik.

„Uloga Instituta za razvoj i međunarodne odnose u Pokretu nesvrstanih“ / „The Role of the Institute for Development and International Relations in the Non-Aligned Movement“ naslov je sljedećeg preglednog članka (12–39 str.), čija je autorica Biserka Cvjetičanin, znanstvena savjetnica / emeritus u Odjelu za kulturu i komunikacije Instituta za razvoj i međunarodne odnose u Zagrebu. Biserka Cvjetičanin je, kao dugogodišnja zaposlenica IRMO, u članku dala pregled aktivnosti ove institucije, koja je osnovana 1963. godine pod imenom Institut za proučavanje Afrike. Autorica je tekst podijelila na potpoglavlja kroz koje daje kronološki pregled djelovanja Instituta. Prvi nosi naslov „Multidisciplinarna istraživanja Afrike 1963.–1971“. Autorica opisuje razne studije i projekte na kojima je osoblje Instituta radilo u svrhu razvojne suradnje SFRJ s afričkim zemljama. U tom je razdoblju počeo izlaziti mjesечnik *Pregled privrednih kretanja u zemljama Afrike i drugim zemljama u razvoju*, koji je, među ostalim, hrvatskim poduzećima pružao informacije o mogućnostima ulaganja u velike afričke projekte. U poglavlju „Nesvrstane i druge zemlje u razvoju 1972.–1981.: U potrazi za ključnim razvojnim rješenjima“ autorica opisuje širenje znanstvenoistraživačke djelatnosti Instituta na ostale kontinente (Latinska Amerika i Azija), koji u skladu s time mijenja ime u Institut za zemlje u razvoju. Ovo razdoblje obilježilo je povezivanje i intenzivna suradnja Instituta s tijelima Ujedinjenih naroda (UNDP, UNIDO,

UNESCO) te značajno proširenje aktivnosti Instituta u vidu brojnih publikacija, istraživanja, skupova i ostalih aktivnosti. Poglavlje „Novi međunarodni ekonomski poredak 1982.–1989.“ opisuje aktivnosti Instituta u kontekstu pojave globalizacije, sve većeg jaza između razvijenih i zemalja u razvoju. Jedan od tadašnjih krupnijih poteza Instituta bio je pokretanje najvećeg jugoslavenskog istraživačkog projekta u razdoblju 1982.–1989. pod nazivom “Novi međunarodni ekonomski poredak – putevi, ostvarenja i perspektive” i to u suradnji s Institutom za međunarodnu politiku i privredu (Beograd) i Centrom za proučavanje soldelovanja z deželami v razvoju (Ljubljana). Institut je 1984. godine pokrenuo časopis *Razvoj / Development* radi daljnjeg promicanja komunikacije i istraživanja. Poglavlje „Nakon 1989.: Svjetska mreža Culturelink“ započinje autoričinom konstatacijom kako je Institut od kraja 1980-ih postupno prebacio fokus s istraživanja zemalja u razvoju na europska integracijska pitanja. Uslijed novih tendencija u svijetu uspostavljeni su i novi načini umrežavanja institucija. Tako su UNESCO i Vijeće Europe 1989. godine pokrenuli Svjetsku mrežu za istraživanje i zemlje u razvoju – Culturelink za čije je sjedište odabran Institut za zemlje u razvoju. U sklopu Culturelinka, od osnutka do danas umrežene su mnoge znanstvene i kulturne institucije iz zemalja u razvoju. Zagreb je u tom razdoblju bio domaćin tri svjetske konferencije Culturelinka (1995., 2005. i 2009.). Autorica na kraju („Selektirana bibliografija“) iznosi odabrane naslove (uglavnom izdanja Instituta i članci iz časopisa *Naše teme*), koji čitateljima mogu poslužiti kao daljnja referentna literatura za više informacija o podacima iznesenima u članku. U prilogu se na sedam stranica nalaze reprodukcije naslovnica pojedinih izdanja Instituta za zemlje u razvoju.

Tekst „Najveći poslovni uspjesi Končar Grupe Hrvatska: hidroelektrana Haditha, Irak“ (40–57 str.) odnosi se na projekt izgradnje spomenute hidroelektrane u dosad najvećem građevinskom pothvatu Končara u zajedničkoj suradnji s još nekoliko jugoslavenskih poduzeća. Autori članka su Šime Miliša, zaposlenik Končara d.d., i Milena Havliček. Autori daju kratak kronološki pregled od listopada 1980. godine kada je Rade Končar zajedno s Hidrogradnjom, Ingrom, Metalno, Litostrojem i Energoprojektom podnio prijavu na projekt vrijedan 570 milijuna američkih dolara. Zahvaljujući najpovoljnijoj ponudi, jugoslavenski konzorcij je dobio natječaj i 5. srpnja 1981. sporazum o gradnji potpisan je u Bagdadu. U daljnjem dijelu teksta autori navode tehničke podatke vezane uz izgradnju hidroelektrane. Članak zaključuju činjenicom da je šestogodišnji rad na HE Haditha otvorio vrata novim poslovima u Iraku, zahvaljujući čemu poslovna suradnja s tom zemljom do danas nije prekinuta. Nakon članka slijedi foto-galerija eksterijera i interijera hidroelektrane.

„Razvoj hrvatskog modela liječenja dijabetesa kroz suradnju s Pokretom nesvrstanih“ (58–81 str.) četvrti je tekst u ovom zborniku. Autorica članka je Vesna Kesić, novinarka i aktivistica u nekoliko nevladinih udruga. U prvom, uvodnom dijelu članka, autorica iznosi kronološki pregled nastanka i predratnog djelovanja današnje Sveučilišne klinike za dijabetes, endokrinologiju i bolesti metabolizma „Vuk Vrhovac“. Današnja Klinika nastala je kao Inkubator unutar Interne klinike Rebro 1927. godine. Zalaganjem dr. Vuka Vrhovca ubrzo je osnovan Centar za dijabetes, a 1935. započinje proizvodnja inzulina u suradnji Škole narodna zdravlja „Andrija Štampar“ i Higijenskog zavoda. Ostatak teksta posvećen je djelovanju bolnice do današnjih dana, nakon čega slijedi poglavlje „Međunarodna suradnja i suradnja s nesvrstanimi (zemljama u razvoju)“. U ovom poglavlju prvi dio posvećen je širenju aktivnosti Klinike i njezinom uključivanju u rad i projekte Svjetske zdravstvene organizacije te ostalih međunarodnih zdravstvenih institucija. Autorica navodi primjere kako su stručnjaci za dijabetes sudjelovali na poslijediplomskoj nastavi u zemljama poput Bangladeša, Brazila, Egipta, Libije, Sirije, Venezuele i ostalih zemalja, a

bilo je i dosta slučajeva studenata iz zemalja u razvoju koji su dolazili školovati se u Jugoslaviji. Poseban časopis za pomoć i suradnju sa zemljama u razvoju *Bulletin: Delivery of Health Care for Diabetics in Developing Countries* distribuiran je u stotinjak zemalja svijeta. U ovom ulomku autorica daje pregled reprezentativnijih tema koje su objavljene u ovom časopisu. „Hrvatski model zdravstvene zaštite osoba sa šećernom bolešću“ poglavlje je u tekstu posvećeno modelu navedenom u naslovu. Model se pod tim nazivom razvija još od 1960-ih i na njemu do danas rade najistaknutiji hrvatski eksperti za dijabetes. Kao prilog na kraju članka nalaze se fotografije pojedinih liječnika–stručnjaka na polju dijabetologije te reprodukcije pojedinih periodičkih izdanja (*Bulletin, Diabetologia Croatica*).

Peti članak u zborniku nosi naziv „Hrvatski arhitekti i urbanisti u zemljama Trećega svijeta“ (82–113 str.), čije su autorice Mojca Smode Cvitanović i Marina Smokvina, profesorice na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu. Autorice započinju članak kratkim uvodom u kome opisuju okolnosti dekolonizacije, početaka angažmana Jugoslavije u Trećem svijetu i otvaranju mogućnosti za arhitekta, urbaniste i poduzeća iz Hrvatske u uključivanju u proces razvoja tek dekoloniziranih zemalja Afrike i Azije. U poglavlju „Modaliteti i lokaliteti djelovanja“ autorice iznose brojne faktografske podatke o angažmanu hrvatskih stručnjaka i poduzeća s područja arhitekture u Trećem svijetu. Poduzeća i pojedinci natjecali su se za projekte preko države, samostalno ili preko projekata Ujedinjenih naroda. Pritom su istaknuti neki od najreprezentativnijih primjera samostalnog angažmana poput arhitekta Dragice Crnković Očko u Etiopiji, Zambiji, Svaziju i Sijeri Leone i arhitekta Ivana Prtenjaka u Tunisu, Saudijskoj Arabiji i Jordanu. Preko Ujedinjenih naroda istaknuo se Vlado Antolić u Burmi, Maleziji i Indoneziji. Osim što je sudjelovala u pružanju razvojne podrške, Jugoslavija je istovremeno primala podršku sa Zapada, ponajviše za projekte izgradnje turističkih objekata na jadranskoj obali. Autorice u ostatku teksta navode brojne primjere suradnje, nakon čega slijedi poglavlje „Urbanistički institut Hrvatske i Generalni urbanistički plan Conakryja“. U poglavlju je opisan angažman stručnjaka Urbanističkog instituta Hrvatske u radu na urbanističkom planu novih četvrti glavnog grada Gvineje, Conakryja, nakon stjecanja nezavisnosti Gvineje 1958. godine. Plan je bio izrađen tako da simbolizira novu eru slobodne Gvineje, utjelovljenu u nadilaženju kolonijalne segregacije, homogenizacije prostora i rješavanja mnogih nelogičnosti u korištenju gradskog teritorija, nastalih zbog usmjerenosti kolonizatora na eksploataciju, a ne funkcionalan život stanovnika. Iako je gvinejska vlada 1963. godine plan prihvatila u cijelosti, on, kao i mnogi drugi veliki projekti, nije bio ostvaren do kraja. „Hrvatski arhitekti i razvoj sveučilišnoga kampusa u Kumasiju“ poglavlje je posvećeno radu hrvatskih arhitekata na planiranju i ostvarenju kampusa Tehničkog sveučilišta u Kumasiju. Ovaj projekt bio je jedan od najznačajnijih strateških planova vlade tek neovisne Gane 1957. godine. Uslijed nedostataka vlastitih stručnjaka, Gana je poticala rad stranaca, a do 1961. u timu su prevladali arhitekti iz Hrvatske. Od osam planiranih studentskih domova, realizirana su samo dva, oba prema projektima u kojima su sudjelovali hrvatski arhitekti. „Hrvatski stručnjaci i afrička prijestolnica“ sažeto je poglavlje u kome autorice iznose presjek najznačajnijih ostvarenja arhitekata iz Hrvatske/Jugoslavije u Adis Abebi, glavnom gradu Etiopije (zgrada Pošte, Ministarstvo telekomunikacija i Muzej PTT). Istaknuto mjesto u toj plejadi pripada Branku Petroviću, koji je od 1962. do 1969. godine bio glavni arhitekt Ministarstva javnih radova Etiopije. U zaključnom poglavlju „Arhitektura i nesvrstanost“, autorice rezimiraju sveukupni angažman hrvatskih arhitekata, ali i razvoj arhitekture tih godina u kontekstu dekolonizacije, blokovske podjele svijeta te djelovanja pokreta nesvrstanih zemalja. Kao prilog uz članak dolaze fotografije

pojedinih arhitektonskih ostvarenja, novinski članci, zatim nacrti i planovi pojedinih projekata u Africi (Conakry, Adis Abeba).

„Međunarodna razvojna suradnja Jugoslavije kroz stipendiranje stranih studenata i stručnjaka 1945.–1965. i tragovi ove saradnje u Srbiji danas“ (114–153 str.) šesti je članak u zborniku, čija je autorica Andrijana Mitrović, i, za razliku od svih dosadašnjih tekstova koji su bili posvećeni Hrvatskoj, odnosi se na iskustvo Srbije u suradnji s nesvrstanimi. Autorica započinje pregledom iskustva Jugoslavije tijekom 1950-ih godina tvrdeći da je to bilo razdoblje najvećeg vanjskopolitičkog proboja zemlje, kojim je ujedno stekla i velik međunarodni ugled. Zahvaljujući balansiranj u između Istoka i Zapada, Jugoslavija je bila u poziciji da postane jedna od osnivačica pokreta nesvrstanih zemalja 1961. godine. Što se tiče teme članka, autorica iznosi da je olakšavanje upisa mladima na fakultete uzrokovalo velik porast studenata tijekom 1950-ih, navodeći da je na Univerzitetu u Beogradu 1945. bilo upisano 10.907, a 1960./1961. godine preko 57.000 studenata. Što se tiče studenata iz inozemstva, tijekom prvih godina nakon 1945. u najvećem su broju bili prisutni studenti iz zemalja „narodne demokracije“. Nakon Rezolucije Informbiroa 1948. i izolacije Jugoslavije od strane SSSR-a i njegovih istočnoeuropskih saveznika, njezino rukovodstvo se od 1950. jače povezuje sa Zapadom. Od tada se jugoslavenske prosvjetne institucije povezuju sa sve većim brojem srodnih institucija na Zapadu. Međutim, tih se godina Jugoslavija uključila u razmjenu studenata i sa zemljama Trećeg svijeta, od kojih su prve bile Indija i Burma. Autorica na daljnjih nekoliko stranica navodi brojne primjere razmjene, rada i iskustva studenata u različitim granama gospodarstva na nekoliko jugoslavenskih sveučilišta, s naglaskom na primjere s beogradskog sveučilišta, sve u kontekstu međunarodnih odnosa Jugoslavije sa zemljama Trećeg svijeta. Do kraja 1950-ih dolazi do obnove suradnje s SSSR-om i ostalim zemljama Istočnog bloka, ali i uspostave odnosa s arapskim zemljama, na temelju čega autorica opisuje iskustvo Jugoslavije s tim zemljama (Alžir, Egipat, Maroko, Tunis, itd). U isto je vrijeme pokazana inicijativa za tješnjom suradnjom sa zemljama Latinske Amerike, ali ona nije polučila veći uspjeh prvenstveno zbog velike udaljenosti, dok je, kako tvrdi autorica, suradnja sa Zapadnom Europom, Sjevernom Amerikom i zemljama Istočnog bloka smišljeno zapostavljena iz ideoloških razloga. Osim primjera suradnje i iskustva studenata, autorica navodi i probleme s kojima su se studenti susretali, poput nezadovoljavajućeg smještaja, visina stipendija, problema socijalizacije s domaćim studentima i ostalo. U poglavlju „Tragovi stipendiranja studenata u Srbiji danas“, autorica navodi da Srbija, kao jedna od nasljednica SFRJ, nije prekinula veze s nesvrstanimi, nego je nastavila suradnju i dodatno se etablirala dobivanjem statusa promatrača u pokretu 2001. godine. Nakon toga je navedeno nekoliko značajnijih primjera suradnje, od kojih je posebno istaknut program razmjene studenata između Srbije i Indonezije. U poglavlju „Rezime“, autorica daje zaključak o iskustvu Jugoslavije s pokretom nesvrstanih te nastojanje današnje Srbije da to iskustvo iskoristi u daljnjem jačanju tih veza. Kao prilog članku nalazi se nekoliko fotografija studenata iz Nesvrstanih zemalja u Jugoslaviji.

Eyachew Tefera, direktor nevladine organizacije Institut za afričke studije u Ljubljani, autor je sedmog i posljednjeg članka u ovom zborniku, „Iskustva razvojne suradnje Slovenije iz vremena Pokreta nesvrstanih“ (154–169 str.). U poglavlju „Republika Slovenija – kao globalni akter“, autor daje kratak uvod u ono o čemu piše u članku – politički, ekonomski i kulturni angažman Slovenije na globalnoj razini tijekom druge polovice 20. stoljeća, pa do osamostaljenja, s fokusom na globalni jug odnosno zemlje Afrike. Potpoglavlje „Slovenija unutar Jugoslavije – politički angažman“ posvećeno je kontekstu odnosno procesima koji su na vanjskopolitičkom planu obilježili povijest socijalističke Jugoslavije nakon 1945. godine – od Rezolucije Informbiroa,

Balkanskog pakta, osnutka nesvrstanih. Slovenija je preko Jugoslavije bila dijelom ovih procesa u kojima je, kako autor navodi, potpomagala brojne afričke antikolonijalne i oslobodilačke pokrete vojnom opremom, uvježbavanjem kadrova i ostalo. U potpoglavlju „Slovenija – ekonomski angažman na globalnoj razini (zajedno s Afrikom)“ ukratko su iznesene osnovne činjenice posvećene ekonomskoj suradnji poduzeća iz Slovenije s afričkim zemljama. U toj su suradnji sudjelovala poduzeća poput Krke, Slovenijalesa, Litostroja, Iskre, TAM-a, Emone, Jugotekstila i ostalo. Kao dio ovog potpoglavlja zasebno je obrađena cjelina pod naslovom *LITOSTROJ*, nazvana prema poduzeću iz Slovenije (Livarna in Tovarna Strojev), na primjeru na kojem je autor potkrijepio ekonomsku suradnju sa zemljama Afrike. Osim navođenja osnovnih povijesnih činjenica o osnutku i djelovanju poduzeća, u prilogu je navedena tablica s podacima o većim hidroelektričnim postrojenjima koja je u pojedinim afričkim zemljama nakon 1959. Litostroj sagradio. Sljedeća cjelina, „Zajednički pothvati“, kronološki prezentira u natuknicama upliv pojedinih slovenskih poduzeća u Keniju, Ganu, Srednjoafričku Republiku, Ganu, Nigeriju, Liberiju i Tanzaniju. U potpoglavlju „Akademska i kulturna suradnja“ autor je opisao slovensko iskustvo tehničke suradnje s afričkim zemljama, gdje navodi da je do 1980. preko 500 slovenskih stručnjaka bilo angažirano po afričkim zemljama, preko 700 afričkih studenata do 1989. završilo studije na sveučilištima u Sloveniji te održani brojni zajednički kulturno–umjetnički programi. Autor zaključuje članak navodom da je nakon stjecanja nezavisnosti suradnja Slovenije s afričkim zemljama drastično opala, ali da razvojno orijentirane udruge iz Slovenije, poput Sloge, surađuju na zajedničkim aktivnostima sa sličnim udrugama u preko 30 afričkih zemalja.

Goran Korov

KNJIGE

Dvije australske knjige važne za hrvatsku historiografiju: Vesna Drapac, *Constructing Yugoslavia. A Transnational History*, Palgrave Macmillan 2010. i Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia. Origins and Theory*, Brill 2014.

Nije baš uobičajeno da medievist piše prikaze knjiga koje se odnose na povijest 20. st. Nije uobičajeno niti da se pišu prikazi knjiga objavljenih prije sedam godina. Odlučio sam se ipak prikazati ove dvije knjige australskih autora hrvatskog podrijetla ne samo zato što mislim da su važne, nego i zato jer mi se čini da u hrvatskoj historiografiji nisu dobile zasluženu pažnju. Često se u medijima možemo sresti s pozivima hrvatskim liječnicima ili znanstvenicima iz STEM područja koji rade u inozemstvu da svojim znanjem pomognu kolegama u Hrvatskoj, ali se ne sjećam takvih poziva upućenih onima iz humanističkih i društvenih disciplina. To je još jedan razlog zašto sam htio (ponovo) upozoriti na ove knjige i njihove autore koji bi mogli pridonijeti kvaliteti povijesnih istraživanja u Hrvatskoj.

Kada se 2010. pojavila knjiga Vesne Drapac (Drapač), profesorice povijesti na Sveučilištu Adelaide, njezin je odjek u Hrvatskoj, usprkos provokativnosti niza iznesenih teza, bio nikakav. Trebalo je čekati četiri godine da se na Hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu knjiga predstavi, da bi potom, usudužem se reći, ponovo pala u zaborav. Iako je riječ o vrlo kvalitetnom djelu koje upravo traži reakcije, one su izostale. Tome može biti nekoliko razloga. Prvi je da se mnogim hrvatskim povjesničarima ne da čitati knjige na drugim jezicima, pa ni na engleskom. Drugi je da autorica započinje teorijskim obrazlaganjem svoje analize, a teorija je mnogim hrvatskim povjesničarima mrska ili barem strana. Treći je razlog da se Vesna Drapač bavi Jugoslavijom, a i ta je tema našim povjesničarima odiozna. Napokon, možda je glavni razlog taj da autorica ne zauzima crno-bijele stavove, tako tipične za naše rasprave o nedavnoj prošlosti. U vrijeme zagrebačke promocije 2014. u određenim je krugovima vladalo veliko oduševljenje, jer su neki zaključili kako je autorica dokazala da Hrvati nisu imali ništa sa stvaranjem Jugoslavije, već je to bilo maslo prije svega britanske, a onda i francuske politike. Sve drugo u knjizi palo je u drugi ili treći plan.

Vesna Drapač, međutim, jasno ističe da su propagatori ideje o jedinstvu Južnih Slavena bili upravo Hrvati (spominje Gaja i Strossmayera), ali da se ona u svojoj knjizi ne bavi njihovom ulogom u stvaranju nove države, nego utjecajem vanjskih faktora. Zbog toga se u knjizi posvećuje malo pažnje Jugoslavenskom odboru i vojnoj i političkoj situaciji "na terenu". Autorica samo konstatira da su Hrvati u Odboru imali viziju države ravnopravnih naroda, ali da je njihov utjecaj na sile Antante, za razliku od srpskog, bio minimalan. Tumačiti, temeljem ove knjige, da je nastanak Jugoslavije isključivo rezultat želje i djelovanja izvana znači da se knjigu nije dobro razumjelo. Drapač nastoji naglasiti aspekt politike koji je u dosadašnjim istraživanjima bio zanezaren, ali ne zato da bi njime u potpunosti izbrisala ostale aspekte.

Namjerno zanemarujući stavove Južnih Slavena o Jugoslaviji, autorica analizira ulogu vanjskih činitelja kako bi uravnotežila uobičajeni pristup po kojem su za stvaranje države presudnu ulogu imali nacionalni preporodi. Interpretacije koje su naglašavale nužnost stvaranja Jugoslavije bile su podjednako dominantne u jugoslavenskoj historiografiji (rekao bih historiografijama) komunističkog razdoblja, kao i u zapadnim liberalnim. Iako su i na Zapadu cijelo vrijeme postojanja Jugoslavije izricana drugačija mišljenja, ona su bila prikrivana, ignorirana ili iskrivljavana, jer su dovodila u pitanje „povijesnu nužnost“.

Svrha je knjige, kako ističe autorica, pokazati paradoks da je jugoslaventstvo, iako je bilo konstrukt, u tvrdnjama njegovih zagovornika bilo povijesna nužnost, logični rezultat povijesnog ra-

zvoja. Usuprot prevladavajućem pristupu u dosadašnjim istraživanjima povijesti Jugoslavije, koji nacionalnu jugoslavensku državu vidi kao konačni cilj težnji za ujedinjenjem, zanemarujući ulogu same države u formiranju svijesti svojih građana, autorica nastoji ustanoviti zašto nijedna jugoslavenska vlast nije uspjela stvoriti prihvatljivi i inkluzivni građanski ili etnički identitet. Osim toga, povjesničarima se često pripisuje da posvećuju preveliku pažnju istaknutim pojedincima, ali u ovom slučaju je djelatnost takvih pojedinaca i politika koje su oblikovali podcijenjena.

Ishod rata 1914.-1918. omogućio je ostvarenje ideje o zajedničkoj državi, ideje koja je dugo građena izvan južnoslavenskog prostora i „lažno prožeta još dužim povijesnim i kulturnim pedigreeom“ koji ju je opravdavao, pri čemu su Britanija i Francuska igrale važnu ulogu. Novi nacionalizam bio je prvo zamišljen, a potom propagiran odozgo i izvana.

Osvrćući se na pojam „jugonostalgija“, u Hrvatskoj često upotrebljavan kao sredstvo političke diskvalifikacije, Drapač ga smatra prihvatljivim ako se primjenjuje na one istraživače koji su raspadom države izgubili predmet svojeg istraživanja, pa nisu u stanju objektivno i bez strasti pisati o Jugoslaviji, pogotovo o njezinom komunističkom razdoblju.¹ To se odnosi i na one političare koji su bezrezervno podržavali opstanak bivše države.

Cilj knjige je i „normalizirati“ povijest Jugoslavije, pokazati da ona nije bila neko zastranjenje, nego je bila ukorijenjena u općim trendovima povijesti 19. i 20. st. Kako autorica naglašava, svako isticanje povijesti neke zemlje kao posebnog slučaja polazi od pretpostavke da postoji neki normalitet ostalih nacionalnih/državnih povijesti (kao što se, primjerice, isticao „posebni“ njemački put u nacizam). Osim toga, povijest Jugoslavije nije povijest europskog „stražnjeg dvorišta“, nego je to povijest same Europe.

Za razliku od većine domaćih autora koji se bave 19., a pogotovo 20. st., autorica posvećuje veliku pažnju obrazlaganju teorijskog utemeljenja knjige. Polazi od prihvaćanja ideje da je povijest Jugoslavije transnacionalna u smislu definicije Sanjeeva Khagrama i Peggy Leggit te izbjegava zamijeniti jedan nacionalni glavni (master) narativ drugim. U literaturi koju koristi zastupljeni su prije svega anglofoni autori, zbog njihove važnosti (britanski i američki), ali i francuski (od autora s jugoslavenskog područja samo oni koji su prevedeni na engleski, osim jedne knjige Ivana Čizmića). Širina transnacionalne teme može, kao što je upozorio Jürgen Kocka, rezultirati pristupom koji djeluje površno i spekulativno, ali komparativistički pristup ima svoje nesumnjive prednosti. Autorica naglašava ono što sama smatra važnim, s ciljem da nadopuni, ali i da se odmakne od uobičajenih prikaza jugoslavenske povijesti.

Novosti u istraživanju Jugoslavije koje ova knjiga uvodi su i analiza utjecaja putopisnih izvještaja iz 19. st. na oblikovanje ideja na Zapadu o stvaranju Jugoslavije te njihova percepcija u 20. st. Primjenjuje i druge alate koji se koriste u istraživanju moderne Europe, poput memorije rata ili prirode kolaboracije i otpora, kao važna sredstva za preoblikovanje i europeizaciju jugoslavenske povijesti međuratnog razdoblja i Drugog svjetskog rata. Ističe i važnost rodne povijesti za rodno shvaćanje nacionalne države i razumijevanje utjecaja žena na povijest Jugoslavije.

Posebni interes Drapač posvećuje potrebi istraživanja povijesti svakodnevice. U svjetskoj historiografiji to nije novost, ali kada je riječ o istraživanju suvremene hrvatske povijesti doi-

1 Isti sam pojam upotrijebio i u kritici knjige Johna Finea kojoj je cilj bio negirati postojanje hrvatskog identiteta prije 19. st. Vidjeti: Neven Budak, „Kako se doista s jugonostalgijačarskih pozicija može negirati hrvatska povijest ili o knjizi Johna V. A. Finea *When Ethnicity did not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, Ann Arbor: The University of Michigan Press 2006“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 41, 2009, 487-495.

sta su rijetki autori koji se bave temama svakodnevice. Zašto su nam takva istraživanja važna? Zato jer kroz osobna iskustva pojedinaca možemo puno bolje i nijansiranije razumjeti djelovanje ljudi čiji stavovi nisu morali biti jednoznačni, nego su bili reakcija na ono što se zbivalo u neposrednom okruženju. Kako autorica ističe, osobna životna iskustva Jugoslavena znatno su se razlikovala od ideologija koje su ih okruživale (kako je predmet autoričina istraživanja Jugoslavija, ona njezine stanovnike dosljedno naziva Jugoslavenima, ali to nipošto ne znači negiranje nacionalnih posebnosti).

Drpač upozorava da su historiografska analiza prošlih događaja i ideologije često pomiješane u prikazima jugoslavenske povijesti. Prevladavajuće ideologije pritom određuju što je „dobro“ i „potrebno“, odnosno kakvi su ishodi „priželjkivani“, čime se stigmatiziraju svi drugačiji pogledi i nastojanja. Zbog toga je u međuratnom razdoblju (a i kasnije) hrvatski nacionalizam smatran reakcionarnim, dok je jugoslavenski bio pozitivan.

U prvom poglavlju autorica tumači kako su stvarana mišljenja o jugoslavenskoj „rasi“ i naciji tijekom 19. st., a koja su bitno utjecala na ideju o nužnosti stvaranja jugoslavenske države. Ta mišljenja su previđala činjenicu postojanja zasebnih južnoslavenskih povijesti. Zbog njih se smatralo da je stvaranjem Jugoslavije zapravo došlo do ponovnog ujedinjenja davno razjedinjenih dijelova iste nacije. Jugoslavija nije nastala na brzinu krajem rata, nego je bila zamišljena kroz dugo vremensko razdoblje.

U drugom poglavlju povezuje se dugotrajni utjecaj putopisaca i znanstvenika koji je oblikovao javno mnijenje na Zapadu s djelotvornom propagandom za stvaranje nove države. Savezništvo u Prvom svjetskom ratu dodatno je osnažilo podršku jugoslavenskoj ideji, a u prilog joj je išao i nedostatak volje pobjednika da se sačuva Austro-Ugarska.

Treće poglavlje govori o tome kako se jugoslavenska ideja pretvorila u ideju proširene Srbije, što je njezinim ratnim saveznicima bilo itekako prihvatljivo. Iako je bilo prepoznato postojanje tri plemena koja su činila novu naciju, ipak se smatralo da su Srbi s pravom dominirali na čelu s dinastijom Karadorđevića. Neki od predratnih zagovornika Jugoslavije uočili su vrlo brzo demokratske deficite nove države, ali su ju i dalje nastavili podržavati.

Četvrto je poglavlje posvećeno Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu koji se, prema autorici, treba sagledavati kao ideološki sukob u totalnom ratu, a ne kao neko izuzetno balkansko krvoproliće. Opredjeljenja u ratu ovisila su u velikoj mjeri o iskustvima iz predratne Jugoslavije. Tijekom rata došla je do izražaja federalistička ideja koju su zagovarali hrvatski tvorci države nakon 1918. Ona je potisnula predratnu koncepciju proširene Srbije koja se pokazala lošom, pa je Tito, kao zagovornik federalizma, ali i kao pouzdani saveznik, dobio podršku Saveznika. Komunistička elita stvorila je vlastitu interpretaciju rata i monopolizirala antifašistički pokret, ponavljajući obrasce iz 1918.

U petom poglavlju ukazuje se na izraženi kontinuitet dviju Jugoslavija. Međunarodna očaranost državom se nastavila, a Tito je nakon raskida sa Staljinom s vremenom postao miljenik ne samo europske ljevice. Ideja jugoslavenske rase bila je napuštena, ali se inzistiralo na bliskosti jugoslavenskih naroda. Jedno vrijeme država se mogla održavati na mitu o borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, ali je s vremenom efekt toga oslabio. Ocjena koju autorica izriče o socijalističkoj Jugoslaviji vrlo je oštra: „Jugoslavenski je režim bio trijumf hipokrizije i korupcije. Uza sve priče o posebnom i liberalnijem jugoslavenskom socijalističkom putu, u osnovi je režim bio kao svaki drugi komunistički režim.“ Usprkos dugotrajnoj međunarodnoj podršci, koja se nastavila i početkom 90-ih, nakon etničkih čišćenja koja su provodile srpske snage i Srebrenice, i u međunarodnoj je politici ideja Jugoslavije bila napokon napuštena.

Knjiga započinje upozoravanjem na zapadne autore koji su u 19. st. počeli oblikovati ideju Jugoslavije. To je dosad bilo uglavnom zanemarivano u pregledima jugoslavenske povijesti, jer se pažnja posvećivala samo južnoslavenskim ideolozima ili srpskim državnim interesima. Pritom autorica slijedi diskurs Edwarda Saida i Marije Todorove koja je pokazala kako su zapadnjaci tretirali Balkan kao egzotičnu zemlju, sličnu nekoj svojoj koloniji, pretvorivši ga u mjerilo prema kojem se određivala naprednost zapadno- i srednjoeuropskih država. Južni Slaveni su ipak bili prepoznati kao „muževan“ i „zreo“ narod koji je imao šansu prerasti u naciju, pa makar i primitivnu.

Drapač pokazuje kako su izvještaji britanskih putopisaca i mišljenja diplomata igrali ulogu u formiranju ideje o stvaranju Jugoslavije. Britanci su imali negativan stav prema Habsburškoj monarhiji zbog katolicizma, a zbog turskih zločina prema Bugarima 1876. britansko se javno mnijenje okrenulo i protiv Osmanskog Carstva i stalo na stranu naroda koji su se borili za oslobođenje. Nimalu je ulogu imao i Arthur Evans koji je u bosanskim bogumilima, kako je nazivao pripadnike Crkve bosanske, vidio prve protestante. Na sličan su način drugi gledali na pravoslavce. Na balkanske muslimane se gledalo negativno, kao na vrlo zaostale.

Britanci su stali na stranu Srba, zalažući se za njihovo pravo na Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju, kao i na Makedoniju. Borba Crnogoraca je također utjecala na romantičarsko viđenje zapadnih Europljana, pa će se te dvije simpatije sliti u jedinstveni južnoslavenski narativ. Iako su i Bugari u početku bili ravnopravni Srbima, njihova sklonost Centralnim silama značila je preveliku opasnost, pa su ispalili iz kombinacije za stvaranje južnoslavenske države.

Hrvati su smatrani dijelom srpske nacije, a njihova posebnost često je zbunjivala „informirane“ promatrače, koji su se, primjerice, čudili da novine u Hrvatskoj izlaze na latinici. Evans je na njih gledao kao na inferiorne, a drugi su smatrali da će, kao slabo „pleme“, ubrzo nestati. Slovenci su u britanskim tekstovima spominjani još rjeđe od Hrvata. Evans je bio upoznat s idejom Velike Hrvatske, ali joj se opirao ističući negativnu ulogu katoličkog svećenstva.

Političarima i zainteresiranim laicima pridružili su se znanstvenici koji su razvijali diskurs o „ponovnom ujedinjenju“ Srba i „vraćanju“ zemalja koje su nekad bile njihove. Rijetki su bili autori koji su upozoravali, poput Henryja Reevea, na opasnost za muslimansko stanovništvo ako Bosna bude pripojena Srbiji (iako je, s druge strane, vidio i moguću ugrozu europskog mira ukoliko se na ruševinama Osmanskog Carstva stvori niz malih država). Zbog takvog straha odricalo se pravo Albancima na državu, čak i od onih koji su inače zagovarali nacionalni princip stvaranja novih država. Do 1900. stvoreno je mišljenje o budućoj Jugoslaviji kao proširenoj Srbiji.

Kako bi se dodatno argumentirala teza o jedinstvenoj južnoslavenskoj/srpskoj naciji, stvarana je slika i o jedinstvenoj južnoslavenskoj povijesti i kulturi.

Autorica otvara i dosad uglavnom zanemarenu temu sjećanja na Prvi svjetski rat, slijedeći bogatu britansku, francusku i njemačku historiografiju i pokazujući da je ta vrsta memorije kroz svoje prakse u međuratnom razdoblju za Jugoslaviju bila razjedinjujuća, a ne ujedinjujuća (o položaju bivših habsburških zemalja, posebice Hrvatske, u politici sjećanja na rat dovoljno govori minimalni broj spomenika palima). Na to se kasnije nadovezalo sjećanje na Drugi svjetski rat (nakon kojega je obračun sa sjećanjem poraženih bio još drastičniji). Politike memorije nisu mogle pomiriti one koji su se u oba rata borili na raznim stranama i imali različita iskustva.

Drapač ne želi tvrditi da je država otpočetak bila osuđena na propast, nego da je utjecaj rata na utemeljiteljski mit sprječavao vladajuću elitu da se potrudi oko legitimizacije svoje vlasti, kao što je to bio slučaj i nakon Drugog svjetskog rata. Autoritet nositelja „jugoslavenske revolucije“ nije bio utemeljen u zajedničkom identitetu svih, a nakon ujedinjenja to se vidjelo i po tome da

su francuski i britanski diplomati u dvadesetim godinama raspravljajući o novoj državi govorili o Srbiji, ne o Kraljevini SHS.

Obje Jugoslavije temeljile su se na ratnom uspjehu. Godine 1918. kao i 1945. pripadnici pobjedničke elite smatrali su da njihova uloga u ratu dovoljno legitimira njihov vodeći položaj te su kršili individualne slobode i sprečavali demokratske procese, a međunarodna im je politika davala podršku ili je takve postupke ignorirala zbog vlastitih interesa, tj. u želji za očuvanjem stabilnosti. Autoričina je teza da je upravo nepoštivanje političkih prava u ime nametanja jugoslavenskog identiteta, a ne pojedinačni ekstremni nacionalizmi, dovelo do oba raspada države. „Nejednakosti nisu bile nusprodukt vladajućih sistema obiju Jugoslavija, nego su im bile intrinzične.“ S obzirom na hrvatski nacionalizam u međuratnom razdoblju, autorica smatra da ga se treba promatrati u odnosu na povijest Jugoslavije, umjesto da se traže njegovi tobože duboki korijeni u ideologijama 19. st., kako su to često činili inozemni kritičari hrvatske opozicije.

Rodni pristup je, smatra autorica, bitan jer pokazuje da su žene imale važnu ulogu u oblikovanju i propagiranju jugoslavenske ideje, bilo kao putopisci, bilo kao bolničarke i humanitarke u Balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu, nakon kojih su prenosili svoja iskustva u britanskoj i američkoj javnosti. Slučaj pak Mary Edith Durham, britanske antropologinje i albanologinje, pokazuje kako su se mišljenja koja se nisu uklapala u obrazac o nužnosti stvaranja i očuvanja Jugoslavije zataškavala, a kako su njihovi nositelji bili izopćeni iz javnosti. Seton-Watson je imao glavnu ulogu u marginaliziranju svoje žestoke oponentice. Pa i u Drugom svjetskom ratu žene su u „zaostaloj“ Jugoslaviji uzele puno više učešća nego u „razvijenoj“ Francuskoj. Totalni rat otvara razne frontove i žene se angažiraju na razne načine.

Dok su stranci na Srbe gledali kao na demokrate, Hrvate su gledali kao remetilački faktor. Seton-Watson je opravdavao na neki način atentat na Radića, jer je hrvatska oporba bila „ekstremno provokativna“. Takvo se gledanje na Radića održalo u nekim pregledima jugoslavenske povijesti do 1990-ih. Međunarodna zajednica davala je državi podršku usprkos tome što je postajala svjesnija njezinih nedostataka, pa se ni Aleksandar nije morao brinuti za reakcije kada je uveo diktaturu. Ipak, s diktaturom raste kritičnost na Zapadu. Iako vrlo sklon Aleksandru, Seton-Watson od kraja 1931. žestoko kritizira metode vladanja i postupke policije, ali i dalje ne dovodi u pitanje potrebu opstanka države i uvjerenje da Hrvati zbog povijesnog iskustva u Austro-Ugarskoj nisu u stanju razlikovati koja je država za njih dobra, a koja loša. No dok je Seton-Watson bio kritičan prema diktaturi, neki drugi su ju, poput Nevila Hendersona, otvoreno podržavali kao jedini način održanja države.

Potpuno drugačije stavove od Seton-Watsonovih zastupala je Mary Edith Durham koja je isprva simpatizirala Srbe, ali se nakon iskustva s njihovom politikom prema Albancima pretvorila u žestokog kritičara srpske politike, a onda i Jugoslavije koju je smatrala Velikom Srbijom. Zastupala je mišljenje da Hrvati ne mogu očekivati nešto od države koja nije u stanju kazniti ubojicu Stjepana Radića. Radića je osobno upoznala u Londonu i od njega saznala ne samo o pritužbama Hrvata na novu državu, nego i o pritisku kojem su bili izloženi Makedonci. Utjecaj ljudi poput Setona-Watsona, međutim, bio je tolik da su Durham i njezini istomišljenici bili potisnuti iz javnog života i marginalizirani. Seton-Watson je tek 1937. priznao da u Jugoslaviji postoji hrvatsko pitanje (on ga je nazvao „hrvatski problem“) i da je njegovo rješenje u federalizaciji.

I u Francuskoj je Aleksandrova diktatura izazvala kritiku, pogotovo među ljevicom i liberalima, ali je i dalje bilo onih koji su podržavali stari mit. Zaboravilo se na to da je Austro-Ugarska bila izričito kritizirana zbog manjka demokracije. Iako su protivnici režima, pogotovo oni umiješani u Aleksandrovo ubojstvo, prikazivani kao fašisti ili s njima usko povezani, autorica tvrdi

da se može argumentirati da je diktatura bila više fašistička, kako u retorici, tako i u metodi. Zaključci izvedeni iz marseillskog atentata nisu bili da je diktatura bila loša, nego upravo obratno – da je bila nužna.

Kada je riječ o Drugom svjetskom ratu, koji se ne može shvatiti bez poznavanja međuratnog razdoblja, autorica tvrdi da su najveće prepreke za razumijevanje tog razdoblja relativna izolacija jugoslavenske historiografije, dihotomna interpretacija otpora i kolaboracije i opsesivni fokus povjesničara na nacionalno pitanje. Proučavanje Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji bilo je izolirano od europskih ratnih zbivanja i zbog toga je stvaran dojam njegove izuzetne složenosti i brutalnosti. Osim uobičajene komunističke interpretacije rata, poteškoću u pristupu tom razdoblju stvarao je i problem s kojim su se suočavale druge historiografije. U Njemačkoj i Italiji dugo je vladao strah da bi okretanje temama povijesti ratne svakodnevice moglo kod kasnijih generacija stvoriti dojam „normalnosti“ nacističkog, odnosno fašističkog razdoblja.

U Francuskoj je povijest pokreta otpora također bila mitologizirana, kao i u Jugoslaviji, s pre-malo obraćanja pitanju kolaboracije. Tek poslije preokreta 1968. počela se stvarati slika o „naciji kolaboracionista“ umjesto „nacije koja je pružala otpor“. Pokazalo se da je francuska kolaboracija imala svoje korijene u konzervativizmu i fašističkoj ideologiji koja je u francusko društvo prodirala prije rata. Umjesto slogana „Sloboda, jednakost, bratstvo“ nametnut je slogan „Rad, obitelj, domovina“. Režim je Francusku htio vratiti njezinim „vječnim“ ruralnim i duhovnim vrijednostima. Radikalni kolaboracionisti odbacivali su čak i to, vidjevši budućnost Francuske u nacionalsocijalizmu i Novom europskom poretku.

„Dekonstrukcija otpora nakon Titove smrti“, piše Drapač, „bila je problematična i preuravnjena. Ona nije nastala iz dubinskog razumijevanja socijalne povijesti rata ili nijansiranog razumijevanja saučešća ili neslaganja. Pitanja ideologije u svakodnevnom životu i mnogostruki (etički) načini na koji su ljudi u ratnoj Jugoslaviji mogli izražavati svoje poglede i vjerovanja jedva su dotaknuti. Imamo malo preciznih obavijesti o stupnjevima penetracije rasističke ideologije, javnog mnijenja tijekom rata, ulozi kulturnih ustanova, utjecaju intelektualaca i pisaca i utjecaju totalnog rata na svakodnevni život.“ (153-154).

Poslije 1945. pokušavalo se pokazati kako je ustaški režim posljedica pravocrtnoga razvoja hrvatske političke misli od kraja 19. st. (kao što se slično pokušavalo s hrvatskim nacionalizmom u međuratnom razdoblju). Međutim, takav pristup ne uzima u obzir da je ustaški režim bio nametnut izvana, a nije bio posljedica nacionalne revolucije. Osim toga, u međuratnom razdoblju u hrvatskoj politici nisu registrirani svi elementi koji čine „fašistički minimum“. S tim u vezi postavlja se pitanje ukorijenjenosti rasne ideologije u ideologiju ustaštva prije Drugog svjetskog rata, o čemu postoje različita mišljenja i o čemu govori druga knjiga o kojoj će ovdje biti riječ.

Istraživanja holokausta, upozorava Drapač, pokazala su da gdje god su Židovi bili zatvarani ili ubijani, bilo je to uz nužnu suradnju lokalnog stanovništva. S druge strane, otpor je bio nerijetko povezan upravo sa spašavanjem Židova, kao u Francuskoj, gdje je spašen razmjerno veliki broj Židova zbog razgranate mreže pomoći i zbog grupa pokreta otpora koje su bile inspirirane upravo holokaustom.

Kada je riječ o povezanosti Katoličke crkve i politike, autoričino je mišljenje da Hrvati nisu nastojali dovoditi u vezu politički i vjerski aktivizam. Hrvatski nacionalisti nisu smatrali katoličanstvo definirajućom karakteristikom hrvatskog identiteta. Pa ipak, o pitanju uloge Crkve u ratu raspravljalo se više nego o drugim temama, uz uglavnom oštru osudu Crkve zbog kolaboracije. Drapač ističe kako se i u ovom slučaju može uočiti nedostatak istraživanja religije u ratu s motrišta socijalne historije i osobnih iskustava vjernika.

Autorica se pita kako tretirati kolaboraciju i otpor. Ako se pod kolaboracijom smatraju svi oblici ponašanja osim izravnog (oružanog) otpora, onda se ne može shvatiti stvarnost svakodnevice. Ako se otpor u Jugoslaviji pokušava protumačiti samo ideološkim i političkim obrascima, onda postaje nejasno kako je taj otpor mogao biti tako efikasan, kada su u predratnom razdoblju svi činitelji jedinstva države bili dovedeni u pitanje. Po toj logici otpor je trebao biti slab i neefikasan, neutemeljen u želji za obnovom države i sustava koji je njome vladao. Ljudi su, međutim, pružali otpor ne samo slijedeći opću antifašističku borbu, nego i zbog lokalnih okolnosti, kao odgovor na djelovanje kolaboracionista i okupatora.

Seton-Watson, koji je i dalje zagovarao potrebu održanja Jugoslavije, podržavao je od 1943. ideju davanja podrške Titu i partizanima, a u svojim se stavovima pomalo približio Durhamovoj, koja se dosljedno do smrti 1944. zalagala za veću ravnopravnost svih jugoslavenskih naroda.

Drugi svjetski rat naveo je inozemne zagovornike Jugoslavije da donekle promijene retoriku. Nije se više moglo govoriti o ujedinjenju davno razjedinjene braće koji su pripadali istoj rasi (iako ta ideja u nekim krugovima nije nikada u potpunosti nestala). Odustalo se i od zahtjeva za demokracijom. Pošto Jugoslaveni nisu nikada živjeli u demokraciji, napisao je jedan zapadni novinar, nije im mogla niti nedostajati. Kada su Churchilla pitali brine li ga mogućnost komunističkog preuzimanja Jugoslavije, odgovorio je da ga ne brine, jer ne živi tamo. Ideja „Jugoslavije kao nužnosti“ postupno se pretvorila u „Tito kao nužnost“. Tome je pridonio i Titov sukob sa Staljinom. Zagovornicima Jugoslavije bilo je važno da je Tito „riješio“ nacionalno pitanje uvođenjem federalizma. „Model modernizacije“ države bio je izgovor za opravdavanje postupaka režima. Slično kao i za stare Jugoslavije, vanjski su faktori pokazivali malo zanimanja za zbivanja izvan Beograda, a u disidentima su vidjeli opasnost za stabilnost zemlje.

Drapač je kritičarka „škole konsenzusa“ koja tvrdi da su se diktature, lijeve i desne, mogle održati jer je postojao svojevrstni konsenzus naroda tako dugo dok su bile zadovoljene njegove materijalne potrebe. Zagovornici te škole ne uzimaju u obzir ograničene mogućnosti izricanja drugačijeg mišljenja te utjecaj indoktrinacije, nadzora i terora. Takvo gledanje na diktaturu utjecalo je na inozemne procjene Titove diktature i njezino zagovaranje kao preduvjeta za opstanak zemlje.

Pišući o politici nesvrstanosti, autorica konstatira kako je ova ukazivala na potpuni nesklad između zalaganja režima za samoodređenje kolonija i nemogućnosti da narodima unutar vlastite države osigura ravnopravnost. U ekonomskom smislu, brzi rast prikrivao je ovisnost države o vanjskim zajmovima, kao i masovni odlazak *Gastarbeiters*, radnika i stručnjaka, što je bio demografski, socijalni i ekonomski gubitak. Oni koji su hvalili Jugoslaviju zbog povezanosti „teorije i prakse“ nisu shvatili da je upravo ogromni raskorak između teorije i prakse doveo zemlju do sloma. Jugoslavensko društvo, prema Vesni Drapač, nije bilo humanističko, nego grubo materijalističko, kao svako kapitalističko društvo, samo bez „fetiša“ političkih sloboda.

Istraživanje razmišljanja omladine 1956.-1963. pokazalo je da su mladi više zainteresirani za pronalazak dobrog posla, pa i pod cijenu odlaska iz zemlje, nego za bavljenje politikom. Također nisu bili zainteresirani za bavljenje općim dobrom, nego za ispunjavanje osobnih ambicija.

Autorica zaključuje da je Jugoslaviju konstruirala, promovirala i održavala kombinacija internacionalnih i transnacionalnih snaga (možda bi u ovom zaključku ipak trebalo dodati i činitelje unutar Jugoslavije, koji nisu bili beznačajni ni prije, ni poslije Drugog svjetskog rata). Ništa ni približno onome kako je država bila zamišljena 1918. ili 1945. nije nikada postojalo.

Kraj međunarodne podrške opstanku države došao je s ratovima devedesetih, kada je jugoslavenski ideal izgubio na privlačnosti i Jugoslavija se prestala smatrati „nužnom“. Oni koji su

najupornije zagovarali taj ideal morali su priznati da je umro nakon saznanja o srpskom pokolju Bošnjaka (autorica ih zove muslimanima) u Srebrenici.

Osim spomenutih, u knjizi se može pronaći čitav niz provokativnih teza koje izazivaju raspravu, ali nje zasad nema. Bila bi velika šteta, ponajprije po hrvatsku historiografiju, ako ovu knjigu nastavi ignorirati. Rijetke male greške, poput toga da je vojvoda od Spoleta protumačen kao vojvoda od Splita, ili da je bitka na Sutjesci navedena kao Peta partizanska ofanziva nimalo ne umanjuju vrijednost knjige. Prije bi se moglo prigovoriti da autorica, čini se, Bošnjake ne smatra nacijom nego komunističkom (Titovom) konstrukcijom, ali i taj je prigovor u kontekstu čitave knjige minoran.

Bilo bi sjajno kada bi se u Hrvatskoj našao izdavač koji bi bio zainteresiran za prijevod ove poticajne knjige. Možda bi time njena recepcija među hrvatskim povjesničarima bila bolja, iako je jezik, kao što sam već istaknuo, pritom samo jedna prepreka.

I neka mi na kraju bude oprošteno što sam u ovom tekstu 49 puta spomenuo Jugoslaviju, a samo 8 puta Hrvatsku (jer znam da neki iz toga izvode dalekosežne zaključke). Ipak je ovo knjiga o povijesti propale države, usprkos svim paralelama koje bismo mogli povući s povijesti Hrvatske.

Nevenko Bartulin je kao cilj svoje knjige naveo popunjavanje praznine u istraživanjima povijesti NDH, a koja se odnosi na njezino ideološko utemeljenje, odnosno na rasnu teoriju kao njezin glavni sastavni dio. Taj je aspekt bio zanemaren u dosadašnjim istraživanjima, jer su u historiografiji prevladavala dva pristupa tumačenju NDH: marksistički (bilo bi bolje reći komunistički, pošto marksizam s time nije imao nikakve veze), koji je svaki pokušaj stvaranja neovisne hrvatske države proglašavao šovinističkim, i „nostalglično-apologetski“ koji je ignorirao zločinački karakter ustaškog režima. Oni pak zapadni povjesničari koji su se bavili ovom temom nastojali su dokazati čvrstu vezu hrvatskog nacionalizma uopće s radikalnim klerikalizmom. Hrvatsku i inozemnu historiografiju o NDH, nastalu nakon 1990., Bartulin smatra neopterećenom hladnim ratom (što je samo djelomično točno), ali metodološki zastarjelom.

Sam naslov knjige, objašnjava autor, prijevod je njemačkog pojma *Rassengedanke*, vrlo popularnog u Trećem Reichu. Nationalsocijalisti su pak svoju ideološku vezu s NDH vidjeli u posvećenosti ustaškog režima „rasnoj ideji“ i protužidovskim mjerama.

Zapadni povjesničari nastavili su i nakon sloma Jugoslavije izjednačavati ustaštvo s fanatičnim katolicizmom, a Jonathan Steinberg još 1994. donosi definiciju po kojoj su Hrvati određeni vjerom i gotovo ničim drugim, što je očiti nastavak obrazaca o kojima je pisala Drapač. S druge strane, neki autori naglašavaju kult države, antikomunizam i antisrbizam ustaškog režima, umanjujući značenje rasne ideologije ili je tumačeći kao jednostavno preuzimanje njemačke nacionalsocijalističke teorije.

Takva su tumačenja, piše Bartulin, promašena ili nepotpuna, jer zanemaruju veliki utjecaj koji su rasna teorija i antropologija imale na hrvatsku političku i znanstvenu misao još od kraja 19. st. Koncept „Arijanske rase“ bio je primjenjiv na Hrvate ne zbog gotske i iranske teorije o njihovom podrijetlu, nego i zbog toga što su njemački nacionalsocijalisti imali vrlo kompleksan odnos prema Slavenima, razlikujući primjerice Hrvate od „mongoliziranih“ Rusa.

Za razliku od fašističke Italije, u kojoj je bilo teško implementirati arijansku rasnu teoriju, jer ova nije imala nikakvog utemeljenja u talijanskom nacionalizmu, ustaše su se mogli osloniti na pisanja autora poput Ante Starčevića, Ćire Truhelke, Ive Pilara i Filipa Lukasa. Ovi i drugi pod-

logu za svoje radove nalazili su u mitovima o porijeklu Hrvata iz Bijele Hrvatske ili ostrogotskog kraljevstva, iz indoeuropske komparativne lingvistike po kojoj su Slaveni mogli biti smatrani arijevcima, iz rasne antropologije koja je proto-Slavene svrstavala u nordijsku rasu, a Hrvate u dinarsku i iz znanstvenih teorija koje su tvrdile da su Hrvati potomci indo-iranske ili germano-gotske etnolingvističke grupe.

Od kasnog 19. st. sve do raspada prve Jugoslavije na sceni su bile tri rasne ideologije: hrvatska, srpska i jugoslavenska, s time da su sve tri imale isti odnos prema veličanju dinarske rase. Ustaško gledanje na rase bilo je pod velikim utjecajem njemačkih rasnih teorija, ali to je vrijedilo za velike dijelove Europe, pogotovo one istočno ili jugoistočno od Njemačke.

Bartulin posebnu pažnju posvećuje razdoblju NDH, ali se ne bavi konkretnom politikom ustaških vlasti (osim u slučaju rasnih zakona i prelazaka na katoličanstvo), već se fokusira na to kako je režim konstruirao i definirao arijsko-hrvatski rasni identitet i njemu nasuprot azijsko-balkanski, u koji su spadali Srbi, Židovi i Romi. Autora ovom prilikom ne zanimaju posljedice rasne teorije u NDH te naglašava da treba razlikovati rasnu teoriju od rasističke prakse. On ne želi koristiti generički pojam fašizma da bi objasnio ustaške rasne ideje i naglašava da je vrlo upitno tumačiti ustaški pokret kao klasični fašistički. Između ostalog, za fašističke pokrete je bilo bitno iskustvo Prvog svjetskog rata i njegovih posljedica, dok se ustaški pokret razvio iz borbe hrvatskih separatista protiv srpskih centralista. Ustaška se ideologija temeljila na etničko-rasnom nacionalizmu, a ne na fašizmu.

Bartulin objašnjava i korištenje pojmova „ustaška rasna teorija“ i „ustaške rasne ideje“, naglašavajući da većina hrvatskih intelektualaca i znanstvenika koji su oblikovali rasne teorije ili pisali o etnogenezi i antropologiji rasa nisu pripadali ustaškom pokretu niti su bili njegovi aktivni podupiratelji. Rasno pitanje nije uvijek bilo niti u središtu njihova zanimanja, već su se njime bavili u radovima posvećenima drugim temama. Bilo je onih koji su u međuratnom razdoblju pisali protiv rasnih teorija, poput Ivana Oršanića, ali su podržali protužidovske rasne zakone jer su kao tradicionalni katolički nacionalisti bili antisemiti. Drugi su, poput Julija Mankanca, prije rata zastupali liberalne stavove i kršćanski egalitarizam, da bi se u vrijeme NDH zalagali za rasnu teoriju. Bartulin drži da je opravdano govoriti o „ustaškoj rasnoj teoriji“ iako su je formulirali pojedinci koji su zastupali različite stavove i premda nije postojala jedinstvena službena rasna teorija ustaškog režima.

Pozivajući se na teoriju Pierrea L. van den Berghena, po kojoj su i rasa i etnicitet oblici proširenog srodstva zasnovanog na pravom ili pretpostavljenom zajedničkom porijeklu, iako etnicitet naglašava više kulturne nego fizičke markere, Bartulin je mišljenja da pojmovi etniciteta i rase koje učestalo koristi u knjizi doduše nisu sinonimi, ali da je linija koja ih dijeli često vrlo tanka.

Knjiga započinje navođenjem jednog članka Antuna Mihanovića iz 1823. u kojem izražava nadu da će i slavenski jezici biti uključeni u indoeuropsku lingvističku obitelj. Pritom je imao u vidu filološka istraživanja iz druge polovice 18. st. koja su uočila srodnost sanskrtu, latinskog, grčkog i germanskih jezika, označivši ih arijskima (u sanskrtu *ārya* znači plemenit). Indija je (ili Perzija), za razliku od „semitskog“ Srednjeg istoka, prepoznata kao kolijevka bijele rase koju je Johann Friedrich Blumenbach nazvao kavkaskom (za razliku od mongolske, malajske, etiopske i američke).

U Europi su se „rase“ nastavile razdvajati temeljem lingvističkih kriterija, pa su nastale germanska, latinska i slavenska „rasa“ koje se međusobno nisu razlikovale fizičkim odlikama, nego „duševnim“. Definiranju slavenske „rase“ najviše je pridonio Johann Gottfried Herder. Slijedeći njegove ideje, ilirci su se zalagali za sveslavensku zajednicu čiji je identitetski temelj bio jezik, a

čije se porijeklo tražilo u Ilirima. Za razliku od Slavena (Hrvata), Mađari su smatrani srodnima Mongolima.

I kod zagovornika južnoslavenske ideje radilo se o shvaćanju da su Hrvati i Srbi srodni jer dijele isti *Volksgeist* (duh naroda). Indoeuropsko porijeklo smatrano je važnim. Natko Nodilo je isticao da su „dalmatinski Slaveni plemeniti zbog njihovog čistog indoeuropskog porijekla, iz kojeg su se razvile sve velike civilizirane nacije...“. U tu se svrhu bavio i dokazivanjem postojanja slavenske mitologije, a za Hrvate i Srbe je tvrdio da imaju posebnog smisla za poeziju te da su „najčišći“ od svih Slavena. Srbi su, međutim, već tada razvili svoju nacionalnu svijest i odbijali su bilo kakav pokušaj asimilacije u hrvatsku političku ili u jugoslavensku naciju.

Tvorac ekskluzivističke hrvatske nacionalne ideologije, Ante Starčević, bio je protivnik panslavizma kojeg je smatrao opasnim za Europu. Za njega je slavenski barbarizam bio odraz ropskog karaktera Slavena (što je proizlazilo iz etimološke sličnosti riječi *slavus* i *Slavus*). Razvijajući koncept Slavosrba, onih koji su služili tuđim interesima, razvrstao ih je u pet kategorija od kojih su prvu činili potomci naroda „nečiste pasmine“ koji je Aristotel smjestio u Trakiju. Njih je Starčević izjednačio sa Srbima i Vlasima koji su, miješajući se s Ciganima, služili Osmanskom Carstvu pri pljačkanju Hrvatske. Za njega su Srbi bili pasmina, a ne narod ili nacija, jer su bili mješovitog porijekla, nomadi bez osjećaja za vlasništvo nad zemljom, što je osnova za ljubav prema domovini i zakonima. Osim toga su bili pod utjecajem pokvarenog grčkog duha koji je bio inferioran rimskom. Tu podjelu nije svodio na odnos među crkvama, jer je smatrao da postoje i pravoslavni Hrvati. Naravno, Starčevićeva je ideologija mnogo kompleksnija i s vremenom se mijenjala. Ono na što je važno upozoriti, smatra Bartulin, je to da je Starčević napustio koncepciju po kojoj je jezik ono što dokazuje rasno porijeklo (to se istovremeno događa i s panarijanizmom), već koristi povijesne izvore (Konstantina VII. Porfirogeneta) kojima želi dokazati da Hrvati nisu dio amorfne slavenske mase, nego narod osvajača i pobjednika s vladarskim duhom. Te se karakteristike prenose s generacije na generaciju krvlju, pa Starčevićeva nacionalna ideologija ima elemente rasne teorije. No Starčević nije duhovne značajke Hrvata povezivao s fizičkim obilježjima, niti je Hrvate u rasnom smislu smatrao superiornima drugim nacijama.

Ćiro Truhelka i Ivo Pilar razradili su teoriju o vlaško-srpskoj rasnoj izmiješanosti, ali su držali da su Hrvati ipak većinom arijsko-slavenskog porijekla. Ono što ih je razlikovalo od Srba bila je upravo rasna korumpiranost Srba nastala miješanjem s Vlasima, čime su ovi prvi izgubili svoj izvorni arijsko-slavenski karakter. Njihovi su stavovi bili usmjereni protiv jugoslavenske ili velikosrpske ideje, ali su se dijelom poklapali s onima autora poput Jovana Cvijića ili Nike Županića koji su također prihvaćali vlaški utjecaj na rasne odlike Južnih Slavena.

Pilar je, poput Starčevića, Hrvate vidio kao osvajački i državotvorni narod, premda je to bilo u kontradikciji s njegovom predodžbom o Slavenima kao rasi koja nema dovoljno političkih i organizacijskih talenata. Hrvati su, po njemu, zajedno s Poljacima bili iznimka među Slavenima, jer su bili arijci i po tome bliski s jedne strane germanskim narodima, a s druge Irancima.

Antun Radić je pak slijedio ideje potekle od Gaja i Strossmayera, tumačeći da su Hrvati jedan od naroda jednog plemena koje čine Bugari, Srbi, Hrvati i Slovenci, ali da se na cijelom južnoslavenskom prostoru govori hrvatski. Svi Slaveni su, po Antunu Radiću, iste krvi, što je prihvaćao i Stjepan. Braća Radić su, međutim, kao osnovnu karakteristiku hrvatskog naroda (odnosno seljaštva) vidjeli mirotvorstvo, a ne osvajački i državotvorni duh. Po njima, antičko naslijeđe zapadne civilizacije Hrvatima je bilo strano, pa zbog toga plemićke i građanske elite nisu smatrali dijelom hrvatskog naroda. U tom su kontekstu posebno osuđivali Židove koji su za njih bili oličjenje kapitalističke i socijalističke ideologije, a nisu bili sretni niti s idejom njihove

asimilacije, jer Židovi nisu bili dio seljačkog, nego urbanog svijeta. Antun Radić nije prihvaćao njemački antisemitizam niti borbu protiv Židova, ali se zalagao za a-semitizam, djelovanje bez Židova.

Pokušaj stvaranja jedinstvene jugoslavenske nacije, utemeljene u tobožnjem jezičnom jedinstvu i rasnoj antropologiji, u međuratnom razdoblju bio je osuđen na propast. Teškoća s kojom su se zagovornici integralnog jugoslovenstva susreli nije bila samo u činjenici da su pojedine južnoslavenske nacije već bile formirane, nego i u nemogućnosti da se rasna teorija, koja je govorila o dinarskom tipu čovjeka, uskladi s jugoslavenskom idejom. Ova potonja bila je, naime, panslavenska, dok je dinarska teorija tumačila porijeklo jugoslavenskih naroda od neslavenskih Ilira. Osim toga, ona je u interpretaciji Jovana Cvijića bila u biti velikosrpska i inkluzivna u smislu da su njezini zagovornici dopuštali mogućnost da se i drugi narodi asimiliraju u srpsku naciju. Za razliku od nje, hrvatska je rasna teorija bila ekskluzivna. Uzimajući u obzir nordijsko-dinarsku rasnu jezgru, njezini su zagovornici (Filip Lukas i Ćiro Truhelka) umjesto hajduka kao središnje figure srpsko-jugoslavenske rasne teorije isticali arijsko-hrvatskog plemenitog ratnika, viteza, potomka slavensko-gotsko-iranskog vladajućeg sloja.

U raspravama o rasnim ili etničkim obilježjima Hrvata važnu su ulogu imali radovi i teorije o njihovu podrijetlu, pa je tako Stjepan Krizin Sakač zagovarao iransko porijeklo, Lukas i Josip Horvat ilirske i gotske utjecaje. Ovi i drugi autori, uključujući Pilara, naglašavali su pripadnost Hrvata zapadnoeuropskim narodima. Milan Šufflay iznio je teoriju o turanskom porijeklu Hrvata, a i Lukas i Horvat su vidjeli mongolske i avarske elemente u njihovim rasnim obilježjima. U raspravama o hrvatskom etničkom i nacionalnom identitetu, ističe Bartulin, etnolingvistička i rasno-antropološka pitanja dobila su na važnosti. Te su teme bile krucijalne u jugoslavenskoj ideologiji, pa su i njezini protivnici morali koristiti argumente te vrste u njezinu pobijanju.

Rasna ideologija ustaškog pokreta razvila se iz međuratnog antijugoslavenskog etnolingvističkog i rasnog diskursa uz utjecaje njemačke i posebice nacional-socijalističke rasne teorije koja je svoj trag ostavila posvuda po Srednjoj i Istočnoj Europi. Za ustaše, Hrvate su određivali krv i porijeklo. Protohrvati su bili pripadnici slavenizirane iranske ratničke elite koji su tijekom ranog srednjeg vijeka stvorili narod kao mješavinu slavenskih, gotskih, ilirskih i keltskih elemenata. „Strana tijela“ u Hrvatskoj bili su balkansko-azijski Srbo-Vlasi i Židovi. Vlasi su doduše predstavljali određeni problem, jer se tvrdilo da su Hrvati dinarskog tipa dijelom vlaškog porijekla, ali je većina onih koji su se u vrijeme NDH izjašnjavali o tom pitanju stala na stanovište da se Hrvati i Vlasi razlikuju po rasi. Argument se mogao pronaći u interpretacijama njemačkih i nacionalsocijalističkih ideologa koji su nomadstvo pripisivali nearijskim narodima, poput Židova i Roma. Lorković je tako vlaške korijene mogao tražiti u predarijskoj balkansko-azijskoj tamnoj populaciji, kako su to već prije njega činili Truhelka i Pilar.

Bartulin tvrdi da ustaška ideologija u svojem etničko-rasnom aspektu nije bila ponajprije antisrpska, nego antijugoslavenska, s ciljem stvaranja jasno diferenciranog hrvatskog etnolingvističkog i rasnog identiteta. Rasna teorija ustaša bila je i biološka i kulturna, a odbacili su građanski koncept nacije kakav su zagovarali Starčević i Josip Frank (kojem Mile Budak nije mogao oprostiti židovsko porijeklo, iako mu je pripisivao određene zasluge). Bartulin odbacuje i tezu da je ustaška rasna teorija nastala pod izravnim utjecajem nacional-socijalističke, nego je bila jedna od tipičnih istočno-srednjoeuropskih nacionalno-plemenskih i antisemitskih teorija.

Kapitalno djelo ustaške ideologije kada je riječ o definiranju hrvatstva je knjiga *Narod i zemlja Hrvata* (1939.) Mladena Lorkovića. Jedan od njezinih važnijih aspekata je inzistiranje na uključivanju bosansko-muslimanskog korpusa u hrvatski narod i hrvatsku povijest. Lorković je

tvrdio da je samo snažna i čista rasa mogla stoljećima izdržati ratovanje na obje strane bojišnice i pritom biti kako predziđe kršćanstva, tako i islama.

Ustaška je ideologija poznavala tri vrste „Drugoga“ u Hrvatskoj: Srbo-Vlahe, Židove i Rome. Za Milu Budaka Židovi su bili nositelji kako kapitalizma, tako i komunizma, a određivala ih je rasa, ne vjera. Za razliku od nacionalsocijalističkog gledanja na Židove, ustaše su dopuštali mogućnost postojanja „dobrih“ Židova, koji su radili u hrvatskom nacionalnom interesu, što je nekolicini u vrijeme ustaške vlasti spasilo život.

Ni ustaška ni nacionalsocijalistička ideologija nisu bile protiv postojanja drugih rasa, ali u onome što su smatrali njihovim prirodnim okruženjem. Židovi, koji su smatrani nomadskim narodom, bili su u „neprirodnom“ okruženju, jer su nastavali većinom gradove i asimilirali se u razne nacije. Vlastitu je rasu trebalo očuvati od miješanja s elementima koji su ju kvarili (iako se s druge strane isticalo da su i Hrvati nastali miješanjem raznih elemenata, ali su ti elementi u nacionalno biće unosili kvalitetu).

Središnje poglavlje knjige je ono u kojem autor prikazuje idealni rasni tip arijskog Hrvata, kako su ga zamišljali ideolozi NDH. Kao što su i nacionalsocijalisti tvrdili da provode revoluciju koja će stvoriti „novog čovjeka“ po uzoru na rimske i germanske heroje, tako je i ustaški pokret zamišljao revoluciju kojom će oživjeti rasno autentičnog hrvatskog čovjeka, koljenovića. U interpretaciji Mije Bzika, taj je čovjek trebao utjeloviti sve vrijednosti ustaštva i one starih Hrvata koji su bili vječiti ratnici. Trebao ga je odlikovati osjećaj odgovornosti, dužnosti, rada, borbe, poštenja.

Stvaranje novih Hrvata, ili oživljavanje starih, trebala je pratiti duhovna revolucija, jer je duh bio izvor snage za pojedinca i zajednicu. Hrvatski se duh temeljio, kako je pisao Ivo Lendić, na starohrvatskom jeziku, starohrvatskom alfabetu, starohrvatskoj glagoljskoj književnosti. Sve to su češki, ruski, srpski i jugoslavenski znanstvenici pokušali pretvoriti u staroslavenski jezik, staroslavensku glagoljsku književnost i staroslavensko glagoljsko pismo. Po nekima, „stara hrvatska krv“ prenijela je načine umjetničkog izražavanja sa sjevera i u novoj domovini stvorila monumentalnu starohrvatsku umjetnost u kamenu. Otrov ilirstva, panslavizma, jugoslavenstva i marksizma, kojima je trovan duh hrvatskog naroda i kojima su poništavane te hrvatske duhovne vrijednosti, širili su stranci poput Srba, Židova, Slovenaca, Čeha i komunisti.

No najveća vrijednost koju je novi Hrvat trebao utjeloviti bio je ratnički duh, a nacija je trebala biti ratnička nacija. Ratništvo je, kako je tvrdio Pavelić, bilo Hrvatima u krvi. Osim toga ih je krasila i državotvornost, za koju je Ivo Bogdan tvrdio da je rasna karakteristika koja čini genij hrvatstva. Za razliku od Stjepana Radića, Bogdan je smatrao da se taj genij najbolje odražava u hrvatskoj aristokraciji, nositelju državnog prava. Neki su, poput Tomislava Sertića, mislili da je samo dinarski tip Hrvata nacionalno konstruktivan i državotvoran, jer samo on zna što želi i beskrupulozno nastoji postići taj cilj. Zahvaljujući ratništvu i državotvornosti, Hrvati su uspjeli stvoriti tri države, pisao je Danijel Crljen: prvu oko Visle (Lorković ju je smještao u Iran), druga je bila ranosrednjovjekovno kraljevstvo, a treća ustaška država (očita je paralela s Trećim Reichom). Dvjema prijespomenutim temeljnim vrijednostima hrvatskog duha Ivan Krajač je pribraja i kulturnu sposobnost.

Iako u NDH nije postojalo službeno tumačenje porijekla Hrvata, ipak je među vodećim ideolozima postignut određeni konsenzus po kojem su Hrvati bili nordijsko-dinarska mješavina nastala spajanjem nordijskih došljaka s dinarskim domorocima. Došljaci, Protohrvati, su bili neslavenskog porijekla i prvo su se nametnuli Slavenima u Bijeloj Hrvatskoj, a potom ilirskim starosjediocima u Dalmaciji. Najčišći dinarski tip nalazio se, po sudu Filipa Lukasa, u Herce-

govini i u pograničnim krajevima Bosne i Dalmacije, ali je bio znatno rašireniji, s čime su se slagali i neki njemački teoretičari. Dinarskom su tipu, primjerice, pripisivani Goethe i Schiller. Nordijski se tip očitovao najbolje u bosanskoj muslimanskoj populaciji, koja je svijetle boje kože i plavokosa, što se tumačilo Starčevićevom teorijom o tome da su bosanski muslimani sačuvali najčišće karakteristike hrvatstva.

Za razliku od današnjeg odnosa Hrvata prema pojmu Balkana, Filip Lukas je tvrdio da najveći dio hrvatskog područja pripada Balkanu, a da je Balkan kulturno i raso drugačiji i od Zapada i od Istoka. Usprkos jakim utjecajima Zapada, Hrvati su uspjeli očuvati svoju duhovnu posebnost zahvaljujući dominantnoj krvi balkansko-dinarskih Hrvata i njihovoj patrijarhalnoj kulturi. Hrvatski doseljenici izmiješali su se s Ilirima, nositeljima dinarske i mediteranske rase koja je na hrvatskom području obitavala od davnina, pa su to raso naslijeđe sačuvali stoljećima i stvorili raso čisti hrvatski tip.

Bartulin u knjizi prikazuje i drugačija mišljenja o porijeklu Hrvata, iskazivana u godinama postojanja NDH, ali svima njima je zajedničko da su težila definiranju Hrvata kao raso ili povijesno drugačijih od okolnih Slavena, poglavito Srba. Pritom, za razliku od nacionalsocijalističkih teoretičara, ustaški nisu bili neskloni pozitivnom vrednovanju miješanja rase tako dugo dok su te rase bile europske. Zbog toga su se oštro distancirali u odnosu na armenoidnu bliskoistočnu rasu kojoj su pripisivali razne negativne karakteristike. No za veliki dio Srba na području NDH vjerovali su da su također nordijsko-dinarskog porijekla i da su zapravo Hrvati koji su u prošlosti bili prisiljeni prijeći na pravoslavlje, dok su u većini bili srbizirani potomci vlaških i bliskoistočnih doseljenika.

Kao specifičnost ustaške rasne teorije Bartulin ističe jasno odvajanje jezičnog od rasnog identiteta. Prihvatanje slavenskog jezika bio je dokaz indoeuropskog i arijskog porijekla Hrvata, ali se u rasnom smislu moralo pokazati da su Hrvati jedinstveni narod, raso različit od ostalih Južnih Slavena.

Vrijednost Bartulinove knjige je prije svega u tome da pokazuje kako se rasna teorija uobličena u vrijeme NDH zasnivala na razvoju rasnih koncepcija od vremena iliraca i Ante Starčevića, a nije bila 1941. jednostavno uvezena iz nacističke Njemačke. Iako je već odavno poznato da je primjerice antisemitizam bio i u 19. st. immanentan dobrom dijelu hrvatskih političara i intelektualaca, još uvijek ima onih koji tvrde da je provođenje brutalne protužidovske politike u NDH bilo uzrokovano samo njemačkim zahtjevima. Isto, dakako, vrijedi i za odnos prema Srbima/Vlasima i Romima. S druge strane, ostaje otvoreno pitanje na koje Bartulin ovom knjigom i nije mogao odgovoriti: u kojoj su mjeri teorijske koncepcije onih koji su promišljali raso pitanje bile prihvaćene u široj javnosti? Da bi se moglo dati odgovor na to pitanje bilo bi potrebno pronaći sasvim drugu vrstu izvora, one koji su vezani uz privatni život i stavove ljudi koji nisu oblikovali više-manje službene stavove, nego su bili njegovi bolji ili lošiji receptori. Osim toga, i u istraživanju ove problematike valjalo bi se prisjetiti rodnog pristupa koji Vesna Drapač zagovara u svojoj knjizi, jer je ova Bartulinova isključivo „muška“ knjiga.

I nju bi, svakako, bilo vrijedno prevesti, jer bi mogla naići na odjek i kod šire publike, a ne samo one stručne.

Dvije ovdje prikazane knjige važan su prilog hrvatskoj povijesnoj znanosti. Očito je da su australski povjesničari hrvatskih korijena (Drapač i Bartulin nisu jedini) postali važna, možda i najvažnija jezgra hrvatske historiografije izvan Hrvatske i šteta je da im se u Hrvatskoj ne posvećuje više pažnje. S jedne strane, oni bi svojim teorijskim pristupom i istraživačkim temama mogli unaprijediti domaću historiografiju, dok s druge strane pokazuju da historiografska produkcija

nastala među hrvatskim iseljenicima ne mora biti nužno jednostrana i ideološki opterećena, kao što je to dugo bio slučaj.

Neven Budak

Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma, Srednja Europa, Zagreb 2016, 293 str.*

Moje razmišljanje o knjizi Branimira Jankovića možda je najbolje započeti (poučnom) anegdodom koja me zadesila u vrijeme čitanja ovoga djela. Naime, potaknuta upečatljivim naslovom *Mijenjanje sebe same*, iznenada mi je pristupila kolegica komparatistica upitavši me kakvu to *self-help* knjigu čitam. Kada sam primaknula knjigu dovoljno blizu da raspozna podnaslov *preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, obje smo se nasmijale. Međutim, ideja o doktoratu, koji je 2016. u izdanju Srednje Europe prerastao u knjigu, kao o tekstu *samopomoći* ne čini se toliko nevjerojatnom ako se osvrnemo oko sebe i promotrimo historijsku znanost. Hendikep koji književnost neprestano prevladava konstantnim kritičkim propitivanjem dosega i predmeta proučavanja vlastite, relativno mlade, znanosti kroz komparatističke kolegije, u slučaju historijske znanosti poprima obrnuti oblik – izostankom propitivanja vlastite znanosti, odnosno njezinim uzimanjem zdravo za gotovo, historiografska praksa bez odgovarajućeg teorijskog i metodološkog okvira nedovoljno dobro funkcionira. Zbog toga ovo istraživanje na dvjestotinjak stranica, između ostalog, može pridonijeti i historiografskom *spoznavanju sebe same*.

U svijetu u kojem Roland Barthes nažalost više nije među nama, ali je njegov *Autor* itekako *na životu*, valja reći da se u ovom slučaju radi o stručnjaku za područje historiografije *per se*. Branimira Jankovića imala sam priliku slušati na seminaru koji se u sklopu kolegija *Europska i svjetska povijest 19. stoljeća (1789-1918)* bavio historiografijom o Ruskoj revoluciji, ali i na kolegijima *Povijest historiografije, Javna povijest i Historiografija o Francuskoj revoluciji*. Potonji je kolegij spomenut i u knjizi čija je tema postavljena vrlo neuobičajeno, a istražena vrlo interdisciplinarno i temeljito o čemu svjedoči čak 555 raznolikih jedinica literature. Znak je to da među povjesničarima mlađe generacije (ali i među studentima) postoji interes za istraživačkim i akademskim p(r)oučavanjem historiografije koja nastoji slijediti inozemna historiografska kretanja te ih uvesti u vlastito nacionalno podneblje. Na tom tragu Janković čitatelja „vraća“ u prošlost, pružajući mu bolji uvid u razvoj napose hrvatske historiografije 70-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća. Vodeći se *horizontom očekivanja*, autor pretpostavlja da čitatelji očekuju prvenstveno vanjske silnice koje su oblikovale hrvatsku historiografiju toga vremena, da bi ih zatim na neki način „prevario“, ponudivši im alternativni put proučavanja teorijskih i metodoloških preobrazbi kojima se historiografija mijenjala iznutra. Jankovićev produktivniji pristup historiji historiografije uključuje naravno povjesničare i povjesničarke te njihovu znanstvenu produkciju. Njih autor postavlja u posve novu matricu odnosa poluautonomnih „polja“ koju je uspostavio francuski sociolog Pierre Bourdieu, podrazumijevajući time da akteri djeluju u cilju prikupljanja ili osnaživanja vlastitog ekonomskog, kulturnog, simboličkog ili društvenog kapitala. Tim konceptom, inače vrlo dobro primjenjivim na razdoblje plemićkog *habitusa* ranog novog vijeka, Janković vješto izbjegava sklisko područje zastranjivanja u puki formalizam te uključuje društvene procese kasnog socijalizma u svoje istraživanje, ali ne kao „ritmove ideološkog »stezanja« ili »popuštanja«“, već kao zasebne okolnosti koje su primjerice Ferdu Čulinovića i Stjepana Antoljaka tjerale da bune povezuju sa socijalističkom suvremenosti, Vasu Bogdanova da naglašava

revolucionarnost revolucija ili Branislava Đurđeva, direktora Orijentalnog instituta u Sarajevu i predsjednika Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, da piše prigodne tekstove u čast druga Tita. Time se tekstu otvara prostor slobodnijeg proučavanja historije historiografije bez vulgarnih okova njezine prisilne vezanosti kao teorijskog i metodološkog nusprodukta društvenih gibanja.

U tom smislu važan je i Jankovićev pokušaj problematiziranja marksizma u hrvatskoj historiografiji. Iako se knjiga usredotočava na pluralizaciju teorijskih i metodoloških koncepata u drugoj polovici 20 stoljeća, Jankovićeva analiza istovremeno nastoji objasniti pozadinu promjena ukorijenjenu u počecima predratne historiografije koja je često, prema autoru, nepravedno bila pogrdno okarakterizirana „tradicionalnom“ ili „građanskom“. Stoga je za njega ključno pomoću Khunove metode vladanja određene paradigme u određenom razdoblju prikazati da marksizam kao ideološka paradigma ne mora nužno podrazumijevati i znanstvenu paradigmu, odnosno da je znanstveni marksizam nešto posve drugo od mrske ideologije koju se nakon 1990-ih pod svaku cijenu željelo odstraniti. Štoviše, ideja o marksizmu u socijalističkoj Jugoslaviji, prema autoru, označava tek građanske povjesničare koji su, pojednostavljeno rečeno, nešto više puta upotrijebili sintagmu *klasna borba* (tadašnje kritike povjesničara u smislu tko je upotrijebio „više“ marksizma u svojim radovima), dok ona istovremeno podrazumijeva i pozitivnu tendenciju razvoja interesa za šire slojeve i ekonomsku povijest. Sve je to pogodovalo pluralnosti historiografije 70-ih i 80-ih godina, otvorivši puteve historiji žena, svakodnevice, demografije i ekonomskoj historiji, a zatim nešto kasnije i kulturnoj historiji koju ipak ne bi bilo dobro promatrati u kontekstu lančanog etabliranja preduvjeta za njezin razvoj (*ne preskakanja koraka* u linearnom razvoju od ekonomije prema kulturi), već u kontekstu razloga otvaranja interesa za baš tu domenu historiografije. Janković naglašava da je nacionalistički pravorijek krajem 90-ih također ideologija, ističući time univerzalnu važnost kritičkog propitivanja vlastitog rada bez obzira na vremenske razdjelnice pojedinih režima. U dijalogu između prošlosti i sadašnjosti, Janković terminološki želi ostati jasan pa su stoga vrlo pohvalna funkcionalna objašnjenja upotrebe višeznačnih termina poput *povijesna zbilja*, *teorija*, *metodologija*, *komunistička/socijalistička* (Jugoslavija), *marksizam* itd. u fusnotama, ali je u želji za jasnoćom u uvodnim poglavljima možda previše doslovno upotrijebio izreku da je *ponavljanje majka znanja*.

Vrlo je zanimljiva autorova osobna refleksija naspram teme koju obrađuje što se osim u prvom licu („moje mišljenje“) iskazuje i u vrijednosnim formulacijama. Tako u zadnjim poglavljima koja kao problem obrađuju *primjer Francuske revolucije u hrvatskoj historiografiji* te *primjer „buna i otpora“ u hrvatskoj historiografiji*, autor izražava žaljenje što se historiografija tim temama, uslijed ranije spomenute promjene paradigme krajem stoljeća, više ne bavi. Isto čini i pri opisivanju angažmana Nade Klaić kojoj je nedostajao teorijski i metodološki okvir iako je bila na dobrom tragu smjenjivanja klasnog shvaćanja staleškim. Time se Janković odmiče od lažne objektivnosti i pozicionira sebe kao istraživača u polje vlastita istraživanja, otvarajući se tako kritici te rabeći „naknadnu pamet“ kako bi izdvojio teme za daljnje razmišljanje, a ne osuđivao aktere prošlosti.

Uz prikazivanje kompleksnosti historiografije i djelovanja historičara te autorovu želju za uspostavom dijaloga, najveća vrijednost ove knjige vjerojatno leži u drugom „Bourdieuovom zakonu“ translacije (prevođenja), adaptacije i aproprijacije (prisivjanja) jer je uz njega usko vezano ime Mirjane Gross. Povjesničarka koja je svojim boravcima u inozemstvu i praćenjem inozemne historiografije (posebno francuske „škole“ Anala) uvelike doprinijela otvaranju rasprave o teorijskim i metodološkim novinama unutar matične historiografije, nije, Jankovićevim riječima, bila

jedina (značajan je doprinos i Tomislava Raukara te Miroslava Bertoše), ali je „slovila kao središnja osoba u zagovaranju preobrazbi od 1960-ih, a napose 1970-ih i 1980-ih godina“. Naglasak na Mirjani Gross, ali i na Jaroslavu Šidaku te ostalim mnogobrojnim povjesničarima poput Boge Grafenauera, Renea Lovrenčića ili Igora Karamana koji su aktivno sudjelovali u brojnim polemikama vezanima uz historiografiju, Jankoviću također služi kao potkrepa već spomenutog stava da historiografija nije nužan produkt tadašnje „crvene“ politike, što se očitovalo u brojnim raspravama oko (ne)izdavanja *Historije naroda Jugoslavije*, projekta uvelike sponzoriranog i poticanog „odozgo“. Pri tome su težnje Mirjane Gross prema braudelijanskim *longue durée* i genetičko-strukturalnoj historiji proučavanja procesa uz prevođenje istaknutih marksističkih imena na Zapadu (A. Soboul, P. Vilar, E. J. Hobsbawm) nailazile na skepsu i otpor domaćih znanstvenika. Mirjanu Gross se naime postuliralo kao znanstvenicu koja traži odmak od događajne, političke i pozitivističke historije u korist historije kao društvene znanosti, ali koja istovremeno zanemaruje dosege tadašnje jugoslavenske historiografije te ne razmišlja o mogućnostima praktične provedbe pomodnih trendova (kako su joj to kolege predbacivale) inozemne historiografije u domaćim okolnostima. Ističući osobne motive skrivene u dubokim polemikama koje su okarakterizirane i kao moguća intelektualna povijest (prema Jankovićevu isticanju „da govoriti znači činiti“), *Mijenjanje sebe same* ipak nedovoljno (eksplicitno) postavlja reprezentativne povjesničare Mirjanu Gross i Jaroslava Šidaka u bourdieuovska „polja“, već uz diskretnog Šidaka tek supostavlja golemu borbenost Mirjane Gross u svoj njezinoj težnji za znanstvenim dijalogom pa čak i pod cijenu nehotičnog neosvrtnja na uvjete matične historiografije, što otvara prostor diskusiji. Jankovićeva svjesnost o nemogućnosti brisanja „tradicionalnih“ dosega historiografije jer se, baš kao i književna avangarda, „novi“ moraju imati mogućnosti pozvati na ono što će tobože „uništiti“ (pa čak i ako se radi o institucionaliziranoj tradiciji) iznimno je važna jer u crno-bijelu perspektivu jasnih opreka marksizma i nacionalizma, ali i marksizma i predratne, „građanske“ historiografije, uvodi potrebnu kromatiku dijaloga između „starog“ i „novog“ te u pomirljivu tonu uz suptilne kritike traži uzroke i posljedice određenih fenomena.

Mogla bih reći da je knjiga Branimira Jankovića *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma* objedinila u sebi teorijski i metodološki koncept, ali i praktični dio historijskog zanata u smislu uvijek zazivanog rada na građi. Uspostavivši takav okvir, tekst Branimira Jankovića progovorio je jasno i neopterećeno, istaknuvši i dotakavši mnoge koncepte, ali i (iznova) otkrivši različite skupove te povjesničare i povjesničarke poput, meni osobno do sada nepoznate, Lydie Sklevicky. Uz to je uspostavljen kontinuitet teorijskih i metodoloških „nasljednika“ koje čine sadašnji profesori Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu poput Drage Roksandića, Iskre Iveljić, Zrinke Blažević i ostalih. Zbog toga bi se o ovoj knjizi mogle napisati još mnoge stranice konstruktivnih kritika i pohvala značajnom iskoraku kojim je u mnogome obogatila još uvijek nedovoljno zastupljeno područje sustavnog istraživanja hrvatske historiografije u svim njezinim smjerovima i oblicima. Međutim, moj utisak ovdje završava uz inspirativni citat Mirjane Gross koji je u *Zaključku* posebno istaknuo njezin nastavljaj: „zar naši blijeđi prikazi i prepričavanja znače da je u našoj historiografiji sve u redu i da se nemamo za što boriti?“. U odgovoru na to pitanje krije se istinska samopomoć ovoga djela.

Lucija Bakšić

Денис Евгениевич Алимов, *Этногенез хорватов: формирование хорватской этнополитической общности в VII–IX вв.*, СПб: Нестор-История, 2016. 380 с.

[Denis Evgenevič Alimov, *Etnogenez horvatov: formirovanie horvatskoj etnopolitičeskoj obščnosti v VII–IX vv.* Sankt Peterburg: Nestor-Istorija, 2016, 380 s.]

Knjiga Denisa Alimova predstavlja vrlo opširnu analizu procesa formiranja hrvatske etnopolitičke zajednice na teritoriju nekadašnje rimske provincije Dalmacije tijekom ranog srednjeg vijeka. Autor je, izučivši vrlo širok krug izvora, iscrtao socijalno-politički kontekst, unutar kojeg se zajednica Hrvata razvila u samostalan etnopolitički organizam. Također, s novih metodoloških pozicija razmatra uvriježene teorije o hrvatskoj pradomovini i preseljenju Hrvata.

Knjiga je podijeljena na sedam dijelova. Nakon uvoda, posebno je odijeljen dio koji obrađuje izvore i historiografiju, a slijede ga tri poglavlja. Prvo poglavlje obrađuje vezu između barbarske kolonizacije provincije Dalmacije i hrvatske etnogeneze u socijalno-političkom kontekstu, drugo analizira 30. i 31. glavu traktata Konstantina Porfirogeneta *O upravljanju carstvom*, koja prenose predaju o dolasku Hrvata u Dalmaciju, dok treće poglavlje analizira hrvatsku etnopolitičku zajednicu u svijetlu nove metodologije. Uz to, poseban prilog knjizi bavi se pitanjem etničkih identiteta na području Posavske Panonije. Knjiga završava zaključkom za kojim slijede detaljni popisi kratice te korištenih izvora i literature.

Kao što je navedeno u uvodu knjige, cilj istraživanja autora je proces etnogeneze Hrvata u razdoblju od 7. do 9. stoljeća. Autor na samom početku detaljno analizira pojam etnogeneze, komentira dva osnovna pristupa pri njenom proučavanju – primordijalistički i konstruktivistički te potonjem daje prednost. Glavni ciljevi knjige su određivanje vremena i okolnosti pojave hrvatskog identiteta na području Dalmacije te određivanje osnovnih markera hrvatskog identiteta u danom periodu. U uvodu se također objašnjava odabir kronološkog okvira: od sedmog stoljeća, čija se socijalno-politička situacija smatra početnom točkom za procese formiranja hrvatske zajednice, do kraja devetog stoljeća, točnije, vladavine kneza Branimira kada se kristalizira hrvatski politički entitet. Geografska odrednica bivše rimske provincije Dalmacije odabrana je zbog toga jer ona čuva svoje značenje i u srednjem vijeku, a ostaci antičke infrastrukture utjecali su i na procese etnopolitičke konsolidacije.

Nakon uvoda detaljno se opisuju karakteristike korištenih izvora, koji su podijeljeni na suvremene (*Anali franačkog kraljevstva*, *Čedadski evanđelistar*, *Povelja kneza Trpimira*, pisma papa, epigrafski spomenici) i kasnije (*Venetska kronika* Ivana Đakona, *O upravljanju carstvom* Konstantina Porfirogeneta, tj. njegova 30. i 31. glava, *Ljetopis popa Dukljanina* te *Historia Salonitana* i *Historia Salonitana Maior*). Nadalje, nudi opsežan historiografski pregled, od protonacionalnog diskursa renesanse i baroka pa sve do suvremene hrvatske historiografije.

U prvom poglavlju, nazvanom „Od Rimljana k Barbarima“ analiziraju se dosadašnje teorije u historiografiji koje naseljavanje Hrvata povezuju ili s gotskim osvajanjima, ili s avarskim osvajanjima i slavenskom kolonizacijom, ili pak s ekspanzijom Franačke države. Hrvati se s Gotima počinju povezivati još u srednjem vijeku (*Historia Salonitana*, *Ljetopis popa Dukljanina*) i to uglavnom jer su oba naroda pripadala „barbarskim“ narodima dalmatinskog zaleđa koji stoje u opreci s romanskim urbanim stanovništvom. Ta opreka stoji i u temeljima kasnije gotske teorije o podrijetlu Hrvata koja je danas uglavnom diskreditirana. Suvremeni izvori o naseljavanju Dalmacije Slavenima su relativno siromašni te su se informacije uglavnom crpile iz kasnijih izvora (*O upravljanju carstvom*, *Historia Salonitana*) te se ključnim događajem za slavenizaciju Dalma-

cije smatra pad Salone. Ipak, rezultati recentnijih istraživanja govore u prilog tome da je Salona bila postepeno napušтана tijekom kasnoantičke ruralizacije, iako su povremeni barbarski upadi vjerojatno doprinosili općoj nesigurnosti. Autor zato smatra da se na temelju pisanih izvora ne može govoriti o masovnom barbarskom naseljavanju Dalmacije, a slavenizaciji tih krajeva ne govore u prilog ni arheološki nalazi. U tom slučaju ostaje neobjašnjeno pitanje jezične slavenizacije dalmatinskog stanovništva. Relativno rana upotreba slavenskog jezika osvjedočena je u toponimskom materijalu. Autor realnom alternativom argumentu o masovnom slavenskom naseljavanju smatra relativno nedavne teorije da je slavenski jezik služio kao *lingua franca* na području Avarskog kaganata te je, zahvaljujući slaboj crkvenoj organizaciji i nedostatku nasljednih elita na području Dalmacije u to doba, lako potisnuo vulgarni latinski kao razgovorni jezik. Autor analizira i interpretacije 30. glave *O upravljanju carstvom* koje govore da su se Hrvati naselili u Dalmaciji u vrijeme franačko-avarskih ratova krajem 8. stoljeća. Pisani izvori, kojih ima više krajem 8. stoljeća nego u periodu „mračnog doba“, ne govore ništa o mogućoj migraciji Hrvata. Arheološke nalaze, koji se uglavnom odnose na tumačenje pojave elitnih ukopa s franačkim predmetima, autor smatra višeznačnima i smatra da ne mogu govoriti o migraciji novog stanovništva.

U sljedećem poglavlju autor vrlo detaljno analizira 30. i 31. glavu traktata Konstantina Porfirogeneta *O upravljanju carstvom*. Autor sagledava traktat ne kao odraz povijesti naroda Hrvata, već kao rezultat konstruiranja te povijesti. Točnije, u obje predaje o dolasku Hrvata koje su navedene u traktatu, bilo da se u prvi plan stavlja uloga Bizanta, točnije, cara Heraklija ili sedam hrvatskih predvodnika, vidljivi su elementi žanra *origo gentis*, koji je definirala Bečka škola krajem prošlog stoljeća, zbog čega je i čitavo poglavlje naslovljeno *Origo gentis Chroatorum*. Predaja o Hrvatima iskonstruirana je na način kojim se Hrvate nastoji prikazati kao samostalnu etnopolitičku grupaciju, bilo da je ona podčinjena Bizantu ili ne. Politizacijom naziva „Hrvat“, tj. usvajanjem hrvatskog identiteta vladajućom elitom počela se formirati hrvatska gentilna zajednica. Osim analize rečenih poglavlja traktata cara Konstantina Porfirogeneta, autor analizira i povijesni kontekst u Dalmaciji od 7. do 9. stoljeća, koristeći i druge izvore, te proces formacije hrvatske etnopolitičke zajednice dijeli na dvije faze. Prva se odnosi na političku emancipaciju prvotnih nositelja imena „Hrvat“ od Avarskog kaganata, a druga na njihovo usvajanje etničkog diskursa iz Franačke države, zbog čega predaja o dolasku Hrvata i ima toliko sličnosti s *origo gentis* germanskih plemena.

Autor započinje treće poglavlje predstavljanjem metodoloških teškoća koje se neizbježno pojavljuju pri bavljenju etnogenezom. One se odnose uopće na probleme odjeljivanja etničke i neetničke grupe tijekom ranog srednjeg vijeka, nejasnosti u kojoj su mjeri etnički identiteti ranog srednjeg vijeka produkt barbarskog nepismenog društva, a u kojoj posljedica strukturalizacije barbarskih grupnih identiteta autora književnog diskursa obrazovanih u antičkoj tradiciji te jesu li *gentes* bili univerzalna forma etničkog razvoja u barbarskoj Europi. Autor razmatra temu „protohrvata“, objašnjavajući da povijesne realije od 7. do 9. stoljeća ne podržavaju tezu svojstvenu nacionalističkom diskursu 19. stoljeća o „kulturno monolitnom slavenstvu“, već smatra da se prvotni nositelji imena Hrvat trebaju promatrati u sklopu avarskog kulturnog habitusa, vjerojatno kao socijalni sloj unutar Avarskog kaganata. Objašnjava da se od 800. do 1000. godine pojavljuje više grupacija s nazivom „Hrvati“ – na području istočnih Alpa (Koruške i Štajerske), istočnih Karpat i Silezije te moguće na području Duklje. Sve grupe povezuje to što su se nalazile u blizini planinskih masiva i za predjelima Karpatske kotline, teritorija koji su kontrolirali Avari. Smatra da takav položaj hrvatskih grupa nije slučajan, već da su oni vjerojatno obitavali

zajedno s Avarima unutar Karpatske kotline, koju su u jednom trenutku, vjerojatno uslijed konflikta s Avarima, napustili i sklonili se za planinskim masivima. Slična se situacija mogla dogoditi i s Hrvatima na području Dalmacije, koji su se sklonili za planinskim masivom Dinarida nakon destabilizacije avarske vlasti i koji su, za razliku od ostalih nabrojanih hrvatskih grupacija, s vremenom politizacijom pojma „Hrvat“, postali poseban etnopolitički organizam. Autor analizira i franačke suvremene izvore koji do 10. stoljeća ne spominju na području Dalmacije narod Hrvata, već spominju Slavene (*Sclavi*) ili Dalmatince (*Dalmatini*), što autor smatra njihovom nezainteresiranošću za hrvatski identitet. Proces stabilizacije hrvatskog grupnog identiteta trajao je relativno dugo te se on formira konsolidacijom mjesne elite i njihovim samoopredjeljenjem u odnosu na Franke. Ističe da se hrvatska elita, preuzevši razvijeni etnički diskurs od dominantne, franačke kulture, kakav je onda i prenesen u traktatu *O upravljanju carstvom*, na taj način želi opredijeliti kao samostalna etnička grupacija, odvojena od karolinških političkih struktura.

U kratkom se prilogu autor osvrnuo na etničke grupacije na području Posavske Panonije. U traktatu cara Konstantina Porfirogeneta piše da je određen dio Hrvata otišao u Panoniju i Ilirik, no drugih izvora o njihovom prebivanju na tom području iz 9. stoljeća nema. Dapače, franački izvori, govoreći o južnopanonskim vladarima (Ljudevitu Posavskom, Ratimiru Braslavu), uopće ne spominju njihovu gentilnu legitimaciju, već ih spominju samo u kontekstu vlasti nad određenim teritorijem. U franačkim izvorima 9. stoljeća se stanovništvo Karpatske kotline, koja uključuje i područje Posavske Panonije, objedinjuje pod nazivom Slaveni (*Sclavi*). Autor smatra da se, nakon relativno dugog vremena avarske vlasti i „ideološkog vakuuma“ koji je uslijedio propašću njihove političke organizacije, stanovništvo Karpatske kotline moglo početi identificirati kao Slaveni, tj. slavenski grupni identitet je počeo dobivati karakteristike etnopolitičkog organizma. Svojevrsnim nasljednicima Avara tada se javljaju veće slavenske „države“ Ljudevita Posavskog, Braslava i Velikomoravska kneževina, točnije, tada Slaveni postaju politički nasljednici Avara.

Autor ističe koliko je važan pomak u proučavanju hrvatske etnogeneze na temelju materijalne kulture i fizičkih karakteristika stanovništva koje su pokazale da su kontinuitet i autohtonost možda najkarakterističnije crte etničke povijesti Hrvata i time dotadašnji „barbarocentrični“ pristup proučavanju hrvatske etnogeneze doveli u pitanje. Smatra da je za kvalitetno proučavanje hrvatske etnogeneze izrazito važno znati ne toliko kojim su jezikom govorili Hrvati, već u kakvim povijesnim okolnostima se formirala njihova etnička grupacija, što je predstavljala u socijalnom smislu te na čemu je bazirala svoj identitet. Pritom je korisno dekonstruirati prijašnje modele etnogeneze da bi se efektivno iskoristilo dosadašnje znanje bez integriranosti u umjetne, pravolinijske konstrukcije. Zato smatra da se hrvatska etnogeneza ne može objasniti „dolaskom“ ili „preseljenjem“, preuzetim iz kasnijih narativnih izvora koje ne spominju ni suvremeni pisani izvori niti odražavaju arheološki nalazi. Određena mjesna barbarska elita se u doba destabilizacije avarske vlasti oko 630-ih okreće od nje te se orijentira prema Bizantu, s centrom svoje političke organizacije u okolici Knina koju u sljedećim stoljećima širi prema primorju. Pokrštavajući se i nalazeći se pod jakim franačkim utjecajem, ta se ista heterogena vojnička grupacija počinje osamostaljavati od Franaka te formira svoj vlastiti identitet, preuzevši od Franaka etnički diskurs (*Origo gentis Chroatorum*) s ciljem da dobije legitimaciju kao „narod“ (kako se taj pojam shvaćao u tadašnjem civiliziranom svijetu). Autor dodaje da su se slični procesi događali i u drugim pograničnim područjima Franačke države.

Knjiga Denisa Alimova predstavlja zaista opsežnu i sveobuhvatnu analizu formiranja hrvatske etnogeneze. Dobro je strukturirana te je pisana jasno i razumljivo. Zasigurno je vrlo vrijedno

štivo za buduće istraživače, a da bi doprla do šire publike u hrvatskoj znanstvenoj zajednici, nužan je njen prijevod na hrvatski jezik.

Palmira Krleža

Aladin Husić, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*, Dobra knjiga, Sarajevo 2014, 248 str.

Hadž je jedna od pet temeljnih islamskih dužnosti koju su svaki punoljetan, zdrav i dovoljno imućan musliman odnosno muslimanka dužni jednom u životu izvršiti. Izvršenje ove dužnosti nalaže putovanje u sveti muslimanski grad Meku i obavljanje točno propisanih obreda. Osim vjerske hadž je imao, a i danas ima, i druge dimenzije, socijalnu, političku, kulturološku što ga sve zajedno čini višeslojnom društvenom pojavom. Hadžu, odnosno hodočašću iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine posvetio je Aladin Husić, viši znanstveni suradnik Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, jednu neveliku ali sadržajnu monografiju. Monografija ima sedam poglavlja kojima prethodi kratak uvod (str. 7-13): Historijske pretpostavke hodočašća iz Bosne (str. 15-26), Hodočašće od prvih hodočasničkih tragova do kraja osmanske uprave u Bosni (str. 27-52), Ostale hodočasničke prakse (str. 53-60), Izazovi i naponi putovanja na hadž (str. 61-72), Pravci i načini putovanja na hadž (str. 73-92), Društveni i socio-ekonomski položaj hodočasnika (str. 93-162) i Knjiga o kulturi hodočasnika (str. 163-180).

Autor ističe da se tijekom svog istraživanja mogao osloniti tek na dva značajnija objavljena rada o ovoj temi dok je ostale podatke korištene u djelu crpio iz neobjavljenih osmanskih izvora kao što su osmanski zvanični popisi (defteri) i sudski protokoli (sidžili) (str. 8-12). U svome radu autor je nastojao da obuhvati cijelo područje osmanske Bosne, ali ipak najbolje se dalo istražiti hodočašće iz Sarajeva i Mostara, što je svakako uvjetovano činjenicom da se najviše sačuvanih arhivskih podataka upravo odnose na ova dva grada. Rezultati do kojih je autor došao su zanimljivi, a ja ću ovdje ukazati tek na neke od njih.

Prvi dokumentirani hodočasnik bio je izvjesni hadži Mehmed, koji je od 1455. pa do 1463. godine vršio dužnost zapovjednika tvrđave Hodidjed, ali on, najvjerojatnije, nije bio podrijetlom iz Bosne (str. 27). Vijesti o prvim domaćim hadžijama iz Sarajeva potječu iz osmog decenija 15. stoljeća (str. 27-28), a sredinom 16. stoljeća iz Sarajeva je otišlo u Meku nešto više od 100 hodočasnika i ovaj broj porastao je na 273 do kraja 16. stoljeća (str. 30-31). Također muslimani iz drugih bosanskih mjesta odlazili su na hadž, ali njihov broj nije bio tako velik kao iz Sarajeva. Štaviše, u nekim mjestima broj hodočasnika je ispod svakog očekivanja. U Visokom početkom 17. stoljeća imamo samo jednog hadžiju, Banjoj Luci tri, a u Zvorniku, najvećem mjestu u Zvorničkom sandžaku krajem 16. stoljeća, ne nalazimo niti jednu osobu koja je obavila hodočašće (str. 32-35). U Mostaru 1585. godine ima 23 hadžija koliko ih je i u Foči (str. 36-37). Iznenadjenje u ovome pogledu predstavlja kasaba Livno. U Livnu 1550. živi pet hadžija, a početkom 17. stoljeća taj broj se penje na 27 (str. 38). Među hodočascima ne nalazimo samo muške osobe, nego i žene. Tako u Sarajevu tijekom druge polovice 18. stoljeća živi pet žena koje nose titulu "hadždže". One vjerojatno nisu osobno išle na hadž nego su u Meku poslale osobu koja je za njih obavila obrede hadža (bedel). Međutim, neke od žena zasigurno su se osobno zaputile u Meku kao Fatima-kaduna iz Sarajeva, Fatima, kći Derviša Ahmeda iz Mostara i Hatidža-hanuma iz Sarajeva (str. 59).

Autor je služeći se uspoređivanjem izračunao da je za put do Meke i povratak u Bosnu u 16. stoljeću bilo potrebno izdvojiti novčanu sumu za koju se mogla kupiti kuća srednje veličine u Sarajevu (str. 60-61). Vremenom se i ovaj iznos mijenjao tako da je sredinom 19. stoljeća za hadž trebalo izdvojiti 1500-2000 groša što bi odgovaralo vrijednosti 15-20 grla krupne stoke (str. 65). Na prvi pogled moglo bi se pretpostaviti da su se na put u Meku odlučivali samo imućni ljudi. Poseban slučaj u ovome pogledu predstavljaju trgovci koji su hodočašće koristili i za svoje trgovačke poslove, odnosno kupovinu robe. Tako je Mehmed-aga Čengić, koji je tijekom hodočašća umro, imao kod sebe 14.000 akči u gotovini i robu procijenjenu na vrijednost od 1,367.760 akči (str.128). Mehmed-aga nije bio usamljen slučaj jer pored njega nalazimo i druge hodočasnike koji su pri odlasku na hadž nosili iznimno visoke novčane sume (str. 134). Ali ipak na putovanje u Meku odlazili su i ljudi slabog imovnog stanja. Mula Mustafa Bašeskija, čuveni sarajevski kroničar druge polovice 18. stoljeća, bilježi da je izvjesni Mustafa Proho obavio hadž iako je prosjak i živi od milostinje (str. 97).

Putovanje od Bosne do Meke trajalo je skoro 6 mjeseci tako da je bila potrebna godina dana da bi se obavilo hodočašće. Međutim, ponekad imamo hodočasnike koji su put do Meke savladali za nevjerojatno kratko vrijeme. Jusuf iz Livna, koji je 1615. godine obavio hodočašće, za 3 mjeseca i 10 dana prevalio je put od Livna do Meke (str. 66). Da bi stigli u Meku bosanske hadžije mogli su birati između nekoliko putnih pravaca. Jedan pravac vodio je iz Bosne preko Novog Pazara, Skoplja, Plovdiva pa do Istanbula. Iz Istanbula put je mogao voditi preko Sredozemnog mora do Aleksandrije i Kaira ili kopnom preko Anadolije, Sirije pa do Meke. Također, hadžije su često išle preko Skoplja do Soluna a zatim brodom do Aleksandrije i Kaira i onda nastavljali putovanje prema Meki. Osim ovih pravaca hadžije su se ponekad odlučivali da do Aleksandrije dolaze preko Dubrovnika ili čak preko Venecije (str. 74-87).

Autor završava ovu monografiju popisom hadžija iz Bosne koje je našao u izvorima (str. 181-223) i kratkim sažetkom na bosanskom jeziku (str. 225-228) poslije kojih dolazi rječnik manje poznatih riječi (str. 229-240) i spisak izvora i literature (str. 241-248). Dobra strana ove monografije je autorovo poznavanje arhivskih izvora kao i umijeće da se podaci iz izvora i literature podvrgnu komparativnoj analizi. Ipak, monografija ima i svoje ograničenosti. U prvome redu to se ogleda u činjenici da se autor u svojem istraživanju toliko usredsredio na Bosnu pa i ne pokušava da hadž iz Bosne stavi u jedan širi kontekst. Naime, osvajanjem svetih muslimanskih gradova 1517. godine Osmanlije su uz prestiž koji donosi vlast nad ovim mjestima preuzeli na sebe i obavezu organiziranja hadža. Bilo bi od koristi da je autor barem na dvije-tri stranice pokušao prikazati hodočašće s aspekta osmanske države jer i hadž iz Bosne je u najvećem vremenskom periodu obavljan u okviru mjera koje je preduzimala središnja osmanska vlast. (O hodočašću v. Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans*, London etc., 1994.). Zatim, čini se da je autor monografiju namijenio samo muslimanskoj čitalačkoj publici (glavni izdavač monografije je Rijaset, vrhovno tijelo Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini), jer drukčije ne mogu razumjeti činjenicu da nigdje ne nalazimo ni definiciju hadža niti kratak opis obreda koji se obavljaju u okviru hodočašća, a smatram da je bilo nužno to navesti. Ipak na koncu treba kazati da se radi o značajnoj studiji kojom je autor postavio temelj na kojeg će se svi oni koji se u budućnosti budu bavili proučavanjem hadža u osmanskoj Bosni moći osloniti.

Nedim Zahirović

Nerezinsko brodovlje / Il naviglio di Neresine / The ships of Nerezine, glavni urednik Julijano Sokolić, Zavičajno i dobrotvorno društvo sv. Frane Nerezine – New York 1898 / *Società patria e di benevolenza S. Francesco Neresine – New York 1898 / The Saint Francis Homeland and Benevolent Society of Nerezine – New York 1898, Nerezine 2014, 97 str.*

Lijepo trojezično izdanje (na hrvatskom, talijanskom i engleskom jeziku) o nerezinskom brodovlju tiskano je kao novi prilog poznavanju prošlosti Kvarnerskih otoka, a uredio ga je dr. sc. Julijano Sokolić, istaknuti lošinjski ljubitelj povijesnih tema koje istražuje već preko pet desetljeća te je i autor niza publikacija o otoku.

Knjiga je nastala kao dodatni proučavateljski poticaj nakon velikog uspjeha izložaba o nerezinskoj brodogradnji, po čemu je navedeno lošinjsko naselje bilo nadaleko poznato od druge polovice XIX. do sredine XX. stoljeća. Nastala je tako obveza da se nakon određenog povijesnog odmaka istraži, vrednuje i sačuva kao trajni spomen veliko umijeće žitelja Nerezina i Sv. Jakova, ali i susjednog Osora na otoku Cresu. Odmah uočeni problem bila je činjenica da je starijih ljudi koji bi o navedenoj temi znali ispričati mnoge podatke sve manje, pa je sve suženiji i izbor osoba koje bi se o tome moglo pitati i dobiti zadovoljavajući odgovor. Entuzijasti su se ipak jače pokrenuli nakon što je Zavičajno i dobrotvorno društvo sv. Frane Nerezine – New York istaknulo nerezinsko brodarstvo kao svoj važan projekt, pa se započelo s intenzivnijim prikupljanjem fragmenata toga dijela otočne povijesti.

U uvodnom je slovu (str. 4.-5.) dr. Sokolić istaknuo činjenicu da brodarstvo Nerezina ima dugu povijest. Sačuvani su poneki dokumenti, fotografije i matrikule, ali mnogih osoba koje bi mogle pomoći riječju i dokumentacijom, kako je već rečeno, više nema. Zato ova knjiga-katalog zapravo predstavlja, veli urednik, samo pokušaj usustavljanja prikupljene građe kako bi se stvorilo temelj za daljnja istraživanja.

Izložba obuhvaća sve do sada poznate brodove i brodare, a nastala je prikupljanjem materijala s različitih strana, od samih Nerezina, pa do Italije, Amerike i Australije. Neprocjenjivo svjedočanstvo za buduće naraštaje predstavlja popis brodova i brodovlasnika sastavljen još 80-ih godina XX. stoljeća od strane barba Jiva Zorovića Rošića i parona Jušta Sigovića, na što ih je tada bio potaknuo upravo urednik ovog izdanja. Od 1981. do danas ta je građa djelomice objavljena u *Otočkom ljetopisu*, *Otočkom vjesniku Cres-Lošinj*, *Nerezinskom libru* i nekim drugim publikacijama. Najviše je podataka pronađeno u godišnjacima austrijskog i austro-ugarskog te talijanskog registra trgovačkih brodova i na taj se način stalno popunjavala slika o snažnoj floti koja je svoj vrhunac dosegla 1940., kada je Kraljevina Italija ušla u Drugi svjetski rat. No, tada počinje nepovratno stradavanje brodova i njihovih posada. Nove probleme donijelo je poraće nakon 1945., a onda je nacionalizacija brodova iz 1948. samo dovršila nesreću i konačni gubitak flote koja se stoljećima stjecala velikim trudom i odricanjem. Sve se to odrazilo na odlazak otočana u potragu za opstankom daleko od rodnoga kraja.

Izložba je postavljena radi potrebe pokazivanja sposobnosti i umijeća naših ljudi, ali i kao tumačenje i prikaz mladim naraštajima, kako bi spoznali svoju povijest i s ponosom je dalje prenosili. Brodovi su u katalogu navedeni abecednim redom, bez obzira na vrijeme kada su bili u vlasništvu naših ljudi, djelomice ili u cijelosti.

Važnost brodarstva za Nerezine odgleda se i u činjenici da se na starom mjesnom grbu, u trenutku stvaranja Općine Nerezine 1909., našao loger s razapetim jedrima, koji plovi na lagano uzburkanome moru. Loger je teretni jedrenjak čiji je trup oblih bokova i oblog dna s kobilicom.

Ima šiljasti pramac, a oblo polukružnu ili pravokutno uglastu krmu. Dužina broda obično je 16-24 m, širina 4-6 m, a nosivost 80-220 tona. Osim ovog, Nerezinci su u svojoj floti najviše imali goleta, nešto većih teretnih jedrenjaka. Tabakul je, pak, veći obalni jedrenjak s trupom obliha bokova i oblog dna s kobilicom, s dva jarbola i nosivošću 40-140 tona. Najmanji jedrenjaci u nerezinskoj floti bili su kuteri, dužine 8-15 m i nosivosti 20-50 tona. Posada se obično sastojala od 5-6 osoba sa zapovjednikom koji je većinom bio i vlasnik broda.

Dok se 30-ih godina prošlog stoljeća nisu počeli ugrađivati motori, česta je bila pojava da se tijekom mirnoga mora čamcima na vesla vuklo jedrenjake. Uvjeti smještaja, hrana i težak cjelodnevni posao na brodu, u često po život opasnim plovidbama, stvorili su od ovog zanimanja izričaj „kruh sa sedam kora“. Sve što su Nerezinci u brodarstvu učinili, uspjeli su uz veliko odricanje, nadljudske napore i velike rizike, kazuje Sokolić u prilogu o Nerezincima i njihovom brodovlju (str. 6.-7.).

Slijedi potom, preko priče kroz prošlost, opširni esej prof. dr. sc. Dinka Zorovića, umirovljenog sveučilišnog nastavnika, o načinu stjecanja brodova, radu i životu na njima, mnogobrojnim strepnjama i naposljetku opraštanju od njih (str. 8.-31).

Svoje mjesto u knjizi-katalogu našao je i najstariji pomorski zapis posvećen nerezinskom pomorcu (str. 32.-33.). Nalazi se u franjevačkom samostanu Male braće u Nerezinama, koji je od 1505. do 1515. dao izgraditi osorski plemić Nikola Dražić (*Colano de Drasa*). U samostanskoj crkvi sv. Franje postoje grobnice utemeljitelja, ali i ostalih nerezinskih dostojanstvenika, a tu je smještena i nadgrobna ploča od crnog bazalta i na njoj natpis na latinskom jeziku koji potvrđuje da tu počiva Domenico Sigovich i njegovi potomci. Na nadgrobnoj ploči nema vidljivog datuma, ali se iz dokumenata saznaje da se Sigovich rodio 1667. u Nerezinama, a umro je 1757., u dobi od 90 godina. Uklesani jedrenjak je tartana s tri jarbola, kojom se tada često plovilo po Jadranu i Sredozemlju. Nosivost joj je bila 150-200 tona, a posada 6-8 mornara. Sigovich je u prvoj polovici XVIII. stoljeća bio zapovjednik i najvjerojatnije i vlasnik tartane, a tada započinje i razvoj brodarstva na čitavom otoku, pa tako i u Nerezinama.

Iz opširnog popisa od 70 brodova (str. 34.-65.) saznajemo njihove nazive, nosivost, godinu izgradnje, ime i prezime vlasnika (iako svi ti podaci nisu poznati za sve brodove).

Nastavlja se zatim kraći dio o brodovima nakon nacionalizacije (str. 66.-67.) te dodatni popis od 45 brodova, prema sjećanju Ivana Zorovića Rošića i Jušta Sigovića (str. 68.-69.).

Sljedeća cjelina odnosi se na detaljnije podatke o nekoliko brodova i brodovlasničkih obitelji: (sada pok.) kapetan Andreino Chersano iz Ravenne piše o brodu „Madonna del Rosario“ (str. 70.-73.), a Mario Živković o brodu „Nuovo Impero“ (str. 74.-79.).

Tu je još i prilog Onorate Boni-Zorovich „Moja pomorska odiseja“ (str. 80.-83.), nastao prema autoričinoj istoimenoj knjizi „La mia odisea col mare“, čiji se izvadak donosi u tekstu. Nori Boni Zorovich (1924. – 2014.) bila je rodom Nerezinka, a od 1954. nastanjena je u SAD-u.

Nino Bracco piše o brodovlasničkim lozama Zorovića i Kamalića (str. 84.-87.), Julijano Sokolić o brogarskom poduzetniku Eugenu Matkoviću (1884. – 1946.), a tema idućeg članka je brodovlasnik Mate Knezić / Matteo Nesi (1874. – 1953.) (str. 90.-92.). Potom Julijano Sokolić donosi podatke i o Smiljanu Rukoniću (1923. – 2006.) (str. 92.-95.).

U Zaključnom komentaru (str. 96.-97.) dr. sc. Julijano Sokolić napominje da popis brodova donesen u ovoj knjizi vjerojatno nije potpun, ali obuhvaća većinu najvećih i najotpornijih brodova. U Drugom svjetskom ratu bilo je uništeno njih 30. Poslijeratna nacionalizacija provedena 1948. odvela je preostalih osam brodova iz Nerezina, pa se gradić više nije mogao oporaviti od velike gospodarske tragedije koja ga je zadesila. Dio izgubljene pomorske slave vraćen je 1956.

utemeljenjem Lošinjske plovidbe, a njezin prvi direktor bio je spomenuti Smiljan Rukonić iz Nerezina. U tom su poduzeću otočani mogli zarađivati svoj pomorski kruh, a i danas neki od brodova slavne nerezinske flote plove, samo pod drugim imenima.

Knjiga je obogaćena pomno odabranim i vrlo uspješnim slikovnim priložima koji skladno nadopunjuju tekst, a njezino tiskanje omogućilo je deset sponzora.

Ovom se vrijednom izložbom i prigodnom knjižnom publikacijom nastojalo otrgnuti zaboravu i pisanim tragom oživjeti uspomenu na veliki angažman Nerezinaca i žitelja susjednih mjesta u borbi za opstanak i napredak, a svakako i dati poticaj sadašnjim i budućim pokoljenjima za neke nove pomorske pothvate.

Slaven Bertoša

Važan doprinos Josipa Celića proučavanju paške prošlosti: *Pag kroz rukopis Gjure Szabe, Matica hrvatska – Ogranak Pag, Pag 2015, 78 str. + 37 slikovnih priloga i Stanovništvo grada Paga za francuske uprave po anagrafu iz 1810.*, Matica hrvatska – Ogranak Pag, Pag 2016, 174 str.

U izdanju paškog ogranka Matice hrvatske tiskane su dvije knjige šibensko-zadarskog povjesničara dr. sc. Josipa Celića o gradu Pagu, važnom središtu istoimenog otoka. Prva se odnosi na stari i pomalo zaboravljeni (a nikad objavljeni) rukopis „Otok i mjesto Pag“ koji je 1933. sastavio konzervator, muzeolog i vrsni poznavatelj hrvatskih kulturno-povijesnih spomenika Gjuro Szabo (Novska, 1875. – Zagreb, 1943.), a druga na stanovništvo grada Paga za francuske uprave prema anagrafu iz 1810.

Kao istaknuti stručnjak Szabo se bavio raznim temama iz naše nacionalne prošlosti, bio je tajnik Zemaljskog povjerenstva za čuvanje umjetničkih i historijskih spomenika u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, a obnašao je i funkciju ravnatelja Muzeja za umjetnost i obrt i Muzeja grada Zagreba. Zapamćen je i kao kvalitetan terenski istraživač koji je obilazio različite dijelove Hrvatske, posebice cijeneći vrijednost našeg kulturno-povijesnog nasljeđa o kojem je objavio veći broj radova.

Spomenuti se rukopis nalazio u Konzervatorskom zavodu u Zagrebu, a danas je u Upravi za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Drugi primjerak rukopisa postoji u arhivu Nadžupnog ureda u Pagu, a Szabo ga je ustupio tadašnjem paškom nadžupniku i opatu don Anti Baniću.

Iako manjeg opsega, a ne predstavlja niti sveobuhvatan prikaz paške povijesti, ipak je to jedini rukopis iz spomenutog razdoblja u kojem su obrađene paške umjetničke i povijesne dragocjenosti, a posebice su važni onodobni slikovni prilozi, doneseni u posebnom dijelu. U tom smislu spis predstavlja vrlo značajno povijesno vrelo o vremenu koje je nepovratno nestalo, posebice ako se uzmu u obzir poslijeratne devastacije stare gradske jezgre i paških spomenika.

Iako zadivljen bogatstvom prirodnih i kulturnih ljepota, crkvicama po otoku, kao i lijepim sakralnim spomenicima u gradu, Szabo rukopis nije doradio i objavio. Vjerojatno je smatrao da su za sustavnu i opširniju raspravu ili zasebnu monografiju potrebna dodatna i zahtjevnija višegodišnja istraživanja koja tada, s obzirom na postojeće okolnosti, nije bilo moguće ostvariti. Za svoj je prikaz skromno priznao da je u njemu prikupio ono što je našao i proučio te da ga nije dovršio, već da predstavlja podlogu za buduće istraživače koji će u „sretnija vremena“ nastaviti taj posao.

Szabova je rasprava i danas zanimljiva raznim stručnjacima, posebice onima koji njeguju multidisciplinarni i interdisciplinarni istraživački pristup. Uz to je i vrijedan spisateljski doprinos pomoću kojeg Pažani i Paškinje mogu bolje upoznati prošlost svojega grada. No, profesor Gjuro Szabo nije samo lijepo pisao, nego je i neumorno istraživao podatke do kojih je želio doći, prikupljao ih je po raznim časopisima i zbornicima, sastavivši na kraju raspravu u kojoj se našlo puno važnih detalja čiji je cilj sve zainteresirane čitatelje upoznati s paškom prošlošću, a marljive istraživače, posebice mlade, potaknuti na daljnji rad.

Szabov je rukopis podijeljen na šest dijelova, a ima 24 stranice; sveukupno s uvodnim dijelom 28 stranica. Započinje nevelikim popisom literature, objavljenim i neobjavljenim izvorima te povijesnim priložima o otoku i gradu. Prvi dio nosi naslov „Oblik, položaj i sastav otoka Paga. Geološke formacije“: tu je riječ o zemljopisnim podacima, toponimiji, stanovništvu i njegovom etničkom podrijetlu.

Drugi dio „Povijest i povijesni spomenici otoka i grada Paga“ donosi pregled paške prošlosti od prapovijesti, potpadanja Paga pod vlast Mletačke Republike, pa sve do Kraljevine SHS, čime prikaz završava. Ova je cjelina podijeljena na tri pomalo nelogična kraća odlomka: sakralni spomenici, stvaranje paškog plemstva i solane.

Treći dio, „Spomenici otoka Paga: crkva u Starom Gradu“, opisuje Stari Grad, njegov položaj, nastanak i zidine te ruševine pojedinih crkava. Najviše pozornosti posvećeno je nekadašnjoj kolegijati Marijinog Uznesenja (donesen je opis građevine, njezine unutrašnjosti te natpisa). U završnoj cjelini Szabo nekoliko crtica posvećuje utemeljenju novoga grada Paga i opisuje tek neke njegove spomenike.

U četvrtom dijelu, „Spomenici novoga grada Paga“, posebnu je pozornost posvetio utemeljenju i postanku novog istoimenog naselja, razlažući njegovu urbanističku koncepciju (kula, most, opis kuća i sl.), navodeći graditelje, grbove te natpise s nekih zdanja.

Peti dio rasprave, „Profani i crkveni gradjevni spomenici Paga“, opisuje knežev dvor, zdenac u njegovom dvorištu, kuću župnog ureda i biskupsku palaču. Spominje Pažane, osorske biskupe Antu Palčića i Franju Rakamarića te izražava mišljenje o njima.

Naslovom „Sborna crkva Uzašašća Marijina u Pagu“ prelazi se na šesti, završni dio spisa. U njemu je riječ o najvrednijem spomeniku sakralne arhitekture u gradu Pagu. Opisuje se izgled građevine i njezina unutrašnjost (oltari, umjetničke slike i natpisi, ali bez prijevoda s latinskog jezika). Ukratko se spominje crkva gradskog zaštitnika Sv. Jurja, benediktinska crkva Navještenja Marijinog, zvonik zborne crkve i nekadašnja crkva Sv. Petra na Prosiki. Bilježi se broj paških župa i kapelanija te podaci o Novalji i solanama.

Szabov je rukopis pisan latinicom. Iako su „Zakon o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja“ iz 1929., a od 30-ih godina i novi, modificirani ustav, određivali da se službeni jezik zove „srpsko-hrvatsko-slovenački“, Szabo se toga nije pridržavao i uglavnom je pisao hrvatskim književnim jezikom, s podosta riječi iz XIX. stoljeća koje danas neobično zvuče ili su zaboravljene, ali odražavaju svo bogatstvo hrvatskog jezika. Iz srpskog je jezika rabio poneke izraze iz korištene literature (objavljene tih godina), a koji nisu svojstveni hrvatskom jeziku ni hrvatskoj kulturi, a najmanje dalmatinskoj sredini, već su više vezani za bosansko područje.

Uz stručnu vrijednost, pohvalu treba odati Szabovom stilu pisanja. Pisao je znalački, marljivo, zaneseno, uvjerljivo, s mnogo pripovjedačkog dara, što omogućava čitanje s pravim užitkom. Znao je izdignuti se iz suhoparnog i hladnog znanstvenog stila i premda nije bio povjesničar, ispravno je tumačio povijesne činjenice i tako svojom sugestivnošću čitateljima približio pašku prošlost.

Iako otok vrlo bogate i osebujne prošlosti, Pag dugo vremena nije bio predmet opsežnijeg znanstvenog proučavanja, sve dok arheolog Mate Suić 1953. nije objavio omanju, ali značajnu monografiju *Pag: uz 510. obljetnicu osnutka novog Paga* (2013. tiskan je i njezin pretisak). Od početka 90-ih godina, na inicijativu pašskog ogranka Matice hrvatske, interes za analizu otočnih povijesnih tema počinje jačati, pa se podrobnije piše o njegovoj političkoj i kulturnoj povijesti (najznačajniji autori su povjesničar Miroslav Granić, povjesničar umjetnosti Emil Hilje i arheologinja Anamarija Kurilić).

Knjiga dr. sc. Josipa Celića podijeljena je u dva glavna dijela. U prvome, nakon Uvodne riječi (str. V.-VI.), autor donosi Kritički osvrt Szabovog rukopisa o Pagu (str. VII.-L.). Piše najprije o njegovom životu i djelu, a potom obrazlaže sadržaj rukopisa, pažljivo analizirajući mnogobrojne podatke iz njega i kritički se osvrćući na sve detalje koje je uočio (primjerice, one vezane za pismo, jezik, lokalnu toponimiju i slikovne priloge).

U Zaglavku ističe da se nakon pašskog povjesničara Marka Laura Ruića iz XVIII. stoljeća sve do Szaba 30-ih godina XX. stoljeća nitko nije detaljnije bavio izučavanjem paške prošlosti. Slijedi potom sažetak na engleskom jeziku i fotografija Gjura Szaba, a nakon toga i prijepis rukopisa (str. 53.-78.).

Iz većeg niza bilježaka koje dr. Celić navodi uz gotovo svaku tvrdnju, uočavamo da je broj interdisciplinarnih istraživača paške prošlosti i njezinih mnogobrojnih segmenata od tada do danas doista impresivno porastao, posebice u posljednjih dvadesetak godina.

Od navedenih slikovnih priloga, valja izdvojiti nekoliko panoramskih snimaka grada Paga i Staroga Grada, nekoliko grbova (knezova Tomasa Zorzija i Antonija Loredana, obitelji Zorović, Mirković, Kašić i Jadručić – na fotografijama ili crtežima), knežev dvor, biskupski dvor, Velu ulicu u Pagu, zgribanje (prikupljanje) soli u paškoj solani, Pag zimi 1929. (kada je grad bio zatrpan snijegom), portret Marka Laura Ruića i njegov tloris grada Paga, gradske zidine i kulu Skrivanat, zbornu crkvu (kolegijatu) u Pagu i onu na Starome Gradu. Slikovni se prilozi dijelom odnose i na obližnja naselja Casku (rimski zid i are, crkva Sv. Antuna Pustinjaka, brdo Sv. Juraj), Metajnu i Novalju. Prikazane su i paške čipke i čipkarice te neki oblici zemljopisnog reljefa na otoku. Knjigu su recenzirali prof. dr. sc. Slaven Bertoša i dr. sc. Bojan Goja.

U kontekstu proučavanja i valoriziranja tema o povijesti stanovništva pojedinih naselja valja analizirati drugu Celićevu knjigu. Demografske su teme, naime, već više desetljeća predmet proučavanja sve većeg broja hrvatskih povjesničara, pa se pojedini dijelovi naše domovine (posebice Istra i dubrovačko područje) mogu pohvaliti zaista impresivnim studijama koje po kvaliteti i opsegu istraživanja nimalo ne zaostaju za onim inozemnim.

Raspravljajući o osnovnim karakteristikama ove monografije, potrebno je istaknuti da je polazište autorovog istraživanja i analize doista prvorazredan povijesni izvor: popis stanovništva grada Paga sastavljen 31. svibnja 1810. za potrebe paške crkve prilikom vizitacije koju je obavio tadašnji zadarski nadbiskup Giuseppe Gregorio Scotti (Kaštel Stari, 1732. – Zadar, 1817.). No, budući da su francuske vlasti sveobuhvatno popisivale stanovništvo na cijelom području koje su zauzele, nesumnjivo se koristio i za vojne potrebe, s ciljem dobivanja točnoga uvida u broj žitelja i njihovih dobara. Jezik upisa je talijanski, a pismo latinica. Anagraf je do sada bio nepoznat ili zanemaren, pa je hvale vrijedan autorov doprinos da ga je na ovaj način predstavio javnosti.

Dokument pokazuje da je u gradu Pagu tada živjelo 2.184 stanovnika. U teritorijalnom ustroju francuske vlasti Pag se nalazio u Zadarskom distriktu i bio je tada jedini grad na otoku. Gradsku je općinu imao još od srednjega vijeka, imao je statut i gradske povlastice, društvenu i stalešku strukturu žiteljstva. Bio je grad s izgrađenim municipalitetom, ali bez civiteta jer nije

imao zasebnog biskupa. Ovaj popis paškog stanovništva iz 1810. nedvojbeno potvrđuje njegovu hrvatsku nacionalnu i katoličku vjersku starinu.

Slobodno se može ustvrditi da planovi i zamisli francuske uprave nisu potaknuli urbanu dinamiku niti jednoga dalmatinskoga grada, pa tako ni Paga, koji je po broju žitelja bio drugi po veličini u Zadarskom distriktu. No, i brojčano veća i razvojem dinamičnija naselja ostala su na periferiji pokrajine koja je i sama bila u takvom položaju u odnosu na ostatak francuskog, a potom i austrijskog carstva.

Knjiga započinje autorovim uvodom (str. 11.-15.), a potom i predgovorom prof. dr. sc. Božene Vranješ-Šoljan, umirovljene sveučilišne profesorice Filozofskog fakulteta u Zagrebu (str. 17.-21.). Nakon toga slijedi dio o geografskim obilježjima i gravitacijskoj odrednici (str. 23.-24.), povijesno-pravnoj tradiciji (str. 24.-26.), oblikovanju gradskih staleških struktura (str. 26.-30.) i crkvenim prilikama (str. 30.-37.).

Središnje poglavlje knjige predstavlja raspravni dio o paškom žiteljstvu (str. 37.-99.), u kojem autor razlaže niz važnih detalja uočenih u samome popisu. Zanimljivo je da je u gradu Pagu bilo najviše pučana (65%) i udovica (10%), a plemstvo je činilo 5% ukupnog žiteljstva. Slijedi povijesno-demografska rekonstrukcija gradskog stanovništva po plemićkim i građanskim rodovima, posjedničkom sloju iz pučko-građanskog staleža, duhovnicima, uz opis redovničkih zajednica (opservanata i benediktinki), zatim dolazi pregled statističkih podataka iz popisa, paških obiteljskih zajednica (složenih abecednim redom), uz navođenje paških starosjediteljskih obitelji od XIII. do XVI. stoljeća. Tu je još i interesantni dio o zanimanjima. Pripadnici patricijskog, građanskog i duhovnog staleža te pripadnici posjedničkog sloja iz pučko-građanskog staleža bili su nositelji najstarijih plemićkih rodova (Bilinić, Breganze, Chicchio, Locatelli, Galzigna, Jadručić, Kašić, Mirković, Portada, Rakamarić, Zangari i Zorović), ali i ugledni članovi građanskih obitelji (Cecchetti, Deanović, Radulić, Sacello i Staimbak) ili pak posjedničke obitelji iz pučko-građanskog staleža (Fabijanić, Grižanić, Palčić, Pernar i Vidolin). Autor je zatim izradio rekonstrukciju paških obiteljskih zajednica, dopunivši podatke iz popisa onima iz matičnih knjiga, te se uočava da je tada u Pagu bilo 108 različitih prezimena. Iz ovog se popisa može primijetiti da su migracijska useljavanja bila vrlo naglašena već od XV. stoljeća. Useljavanja u grad provodila su se najviše iz okolice (Zadar, Karlobag, Senj, Rab, Bakar, Cres, Lošinj itd.), no bilo je i primjera dolaženja ljudi iz udaljenih krajeva (Vis, Krk, sjeverna Italija). Najveći broj obitelji stigao je u razdoblju od XVI. do XVIII. stoljeća, a razlozi su bili različiti (osmanlijska pustošenja, gospodarski uzroci i sl.). U Pagu je najjača gospodarska djelatnost bila proizvodnja soli, iako se stanovništvo bavilo i zemljoradnjom, obrtima i drugim zanimanjima (primjerice, ljekarništvom i vojnim poslovima).

Potom slijede priloge: tablice i grafikoni (str. 100.-105.), popis paških prezimena (obitelji) i ishodišnih mjesta novih doseljenika u Pag (str. 107.-111.), podaci o gospodarskoj strukturi stanovništva (zanimanja) (str. 113.-118.) te zaključak (str. 119.-121.).

Knjiga ima i sažetak na engleskom jeziku (str. 123.-125.), faksimil anagrafa / popisa stanovništva grada Paga 1810. (str. 127.-131.), rekonstruirani popis stanovništva (str. 133.-146.), popis izvora i literature (str. 147.-157.), kazalo mjesta i osoba (str. 159.-166.), te bilješku o autoru (str. 167.-168.). Opremljena je i sa šest slikovnih priloga koji se nalaze sna samome kraju knjige (str. 169.-174.). Recenzirali su je prof. dr. sc. Slaven Bertoša i dr. sc. Zoran Ladić.

Znanstvena relevantnost tema obiju monografija odnosi se na činjenicu da je dr. sc. Josip Čelić, koristeći se raznovrsnim arhivskim materijalima (manjim dijelom objavljenima, a većim

neobjavljenima), a također i postojećom literaturom, osvijetlio važne, a do sada zanemarene i zaboravljene segmente paške prošlosti.

Ciljna su skupina kojoj su oba djela primarno namijenjena znanstvenici koji se bave poviješću Paga, ali i svi ostali koje zanima prošlost ovog zanimljivog otoka bogate prošlosti.

Pisac je dosadašnje historiografske spoznaje o važnim odrednicama paške komune nastojao dodatno obogatiti, pa je tekst obiju knjiga popratio nizom slikovnih priloga, kako bi čitatelji imali što potpuniju sliku tadašnjeg stanja.

Iako Pag već duže vremena privlači pozornost različitih istraživača, autor spomenutih dviju knjiga ulazi u detaljniju analizu društvenih odnosa i strukturnih promjena, čime daje novi doprinos detaljnijem proučavanju paške prošlosti. No, svakako je osnovni cilj ovih studija dati poticaj za daljnja istraživanja, što autor i sam ističe.

Svojim korisnim i kritičkim pristupom, dr. sc. Josip Celić proširuje postojeće spoznaje i značajki ih uklapa u suvremeni kontekst paške povijesti i kulture, čime daje nov i iznimno vrijedan znanstveni i stručni doprinos regionalnoj dalmatinskoj i nacionalnoj hrvatskoj historiografiji, ali i svima onima koje zanima paško kulturno-povijesno nasljeđe i njegovo vrijedno čuvanje za buduća pokoljenja.

Slaven Bertoša

Marko Trogrlić i Nevio Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Zagreb: Leykam international, 2015, 264 str.

Svrha povijesnih pregleda nije samo objedinjavanje (do)tadašnjih rezultata istraživanja u jednu funkcionalnu cjelinu (*synthesis*), već i pružiti čitatelju temeljit uvid u obrađenost/istraženost određene problematike, upućujući na njene eventualne nedostatke, „manjkavosti“, nove interpretacijske horizonte i sl. Toga su, dakako, bili svjesni i autori knjige *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, ne proglašavajući svoj rad na ovoj temi kao *fait accompli*. Svjesni vlastitih nedostataka i mnogih aspekata koji su u njoj ostali netaknuti, ostavili su daljnji prostor „za jednu moguću, ali daleko širu (...) i razrađeniju sintezu“. No, bez obzira na uvodnu opasku o provizornosti ove sinteze dalmatinske i istarske povijesti dugog 19. st., knjigu Marka Trogrlića i Nevija Šetića valja sagledati kao cjelinu, zajedno s novim istraživačkim obzorima koje je iznjedrila.

Pet godina nakon prve knjige (Iskra Iveljić, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*) iz serije *Hrvatska povijest* posvećene 19. stoljeću, Trogrličeva i Šetićeva sinteza je, iako prvotno planirana kao treća u nizu, ugledala svjetlo dana nešto ranije, prije drugog sveska koji je trebao obuhvatiti vremenski period nakon 1848. (*Banska Hrvatska i Vojna krajina od 1848. do 1918.*).

Knjiga *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću* strukturalno se sastoji od dva integrativna dijela: (1) Dalmacija u 19. stoljeću te (2) Istra u 19. stoljeću. Prvi dio knjige napisao je Marko Trogrlić, a drugi dio Nevio Šetić. Svaki se od razmatranih segmenata može smatrati i cjelinom *per se* (koncept, znanstveni aparat, istraživački fokus i sl.), zbog čega će i njen prikaz nužno slijediti logiku same knjige.

Trogrličev dio knjige opsegom je najdulji (9-134), a sastoji se od: predgovora (11-13); uvođa (13-15); pet tematskih poglavlja (15-111); zaključka (111-114) te bibliografije (114-132). Dakako, spomenuta tematska poglavlja podijeljena su i na niz manjih potpoglavlja od kojih je svako obuhvatilo određene aspekte razmatrane problematike.

Naziv prvog poglavlja *Urbs superba cadit, ruit Republica (1797.-1814.)* (15-29) najjasnije ocrta doba političke neizvjesnosti i nestabilnosti koje zahvaćaju Dalmaciju u osvit novog stoljeća: krah mletačke vlasti (1797) – Prva austrijska uprava (1797-1805) – francuska vlast (1805-1814) – Druga austrijska uprava (1814). Iako je mletačka vlast 1797. u Dalmaciji faktično ugašena, to ne znači da je pokrajina austrijsku vlast dočekala sasvim benevolentno. Politička je elita bila nadalje razjedinjena i često proturječna glede vlastite pozicioniranosti kako na domaćem, tako i na vanjskopolitičkom planu. Period Prve austrijske uprave u Dalmaciji autor znakovito naziva „provizorijem s dobrim željama“, budući da zbog svoje kratkotrajnosti nije uspjela ispuniti temeljne odrednice koje si je zadala, primjerice reformu uprave i sudstva. One su sprovedene tek dolaskom Francuza, koji, percipirajući dalmatinski teritorij kroz geopolitičku optiku, utiru put snažnijoj (proto)modernizacijskoj vertikali na dalmatinskome području.

Daleko širi period zbivanja obrađen je u poglavlju o *Restauraciji (1814.-1848.)* (29-42), gdje se uz presjek političke povijesti *Vormärza*, donosi i osvrt na kulturu, školstvo, ekonomiju te vjerska pitanja prve polovice stoljeća. Na unutarnjopolitičkom planu, autor radije ističe kontinuitet – a ne diskontinuitet – nove austrijske uprave pa tako i njene iskorake u upravnoj i sudskoj organizaciji koji se nastavljaju na modernizacijske tendencije započete još za francuske uprave. Posebno potpoglavlje bavi se dalmatinskom privredom do sredine stoljeća. Glavno obilježje tadašnje privrede jest predmoderan način privređivanja, što autora navodi na zaključak da je upravo takvo gospodarstvo održavalo „tanak sloj zemljišne elite“ koja nije igrala „značajniju društvenu ulogu“. Na području kulture, razdoblje restauracije u imagološkome smislu iznjedrilo je sasvim novu percepciju Dalmacije: dalmatinska antika sada se integrira u multikulturalno „klasicističko nasljeđe koje je povezivalo Habsburge s antičkim Rimom“.

Treće poglavlje *Revolucija, neoapsolutizam, preporod (1848.-1882.)* (42-65) obuhvaća nekoliko kompleksnih cjelina: dalmatinski četrdesetosmaški pokret – neoapsolutizam – slom autonomastva 1882. godine, s temeljnim fokusom na politička zbivanja. Narodni pokret 1848. na prostoru Dalmacije manifestirao se političkom heterogenošću (regionalisti, aneksionisti, talijanski integralisti) ali i „živošću“ kulturnoga života (novine, kulturna društva). Razdoblje dalmatinskog neoapsolutizma, unatoč „političkome mrtvilu“, prati stanovita modernizacijska vertikala odozgo. Osim financijskih, upravno-sudskih te vojno-redarstvenih reformi, zadire se i u gospodarsku strukturu pokrajine. Potpoglavlje *Ustavni život: preporod* iznova vraća fokus na politička zbivanja u pokrajini 60-ih godina, a uključuje: prve izbore za pokrajinski sabor, *Unione liberale*, općinske izbore 1865., pokrajinske izbore 1870., carev posjet Dalmaciji 1875. te pad splitske općine 1882. Svojevrsni dodatak trećem poglavlju predstavljaju kratke biografije istaknutih dalmatinskih *hominum politicorum*: Klaića, Pavlinovića i Biankinija.

Poglavlje *Izazovi modernosti (1882.-1914.)* (73-94) tematski je usmjereno na posljednju četvrtinu stoljeća. Dalmatinskome *fin de siècleu* pristupljeno je ne samo iz domene političke, već i ekonomske, socijalne i kulturne historije – čemu autor posvećuje znatno širi prostor no u prethodnim poglavljima. U političkome osvrtu Trogrlić otvara niz tema, poput: „politike mrvica“, formiranje pravaškog pokreta, „Bukovičke izdaje“ te Novi kurs. U ekonomskome pregledu naglasak je stavljen na nove propulzivne grane dalmatinske privrede (industrija, parobrodarstvo, promet) ali i na agrarnu krizu (vinska klauzula) te problematiku prekomorskog iseljavanja. Potpoglavlje *Socijalne strukture*, kao i *Školstvo, zdravstvo i kultura*, predstavljaju značajan doprinos razumijevanju dalmatinske svakodnevice (prehrane, kulture stanovanja), ali i ukazuju na eventualne mogućnosti daljnjih interpretacijskih iskoraka u ovoj problematici.

Posljednje poglavlje Trogrličeva dijela knjige *Veliki rat (1914.-1918.)* (99-111) usmjereno je na razdoblje Prvog svjetskog rata. Zahvaljujući dobroj kvantitativnoj i kvalitativnoj historiografskoj obradi/pokrivenosti – autor je temi mogao pristupiti, kao i u prethodnom slučaju, kombinirajući različite perspektive (politika, privreda, ratna svakodnevnica) čime je sadržaj knjige znatno obogaćen. Naravno, posljednje poglavlje ove sinteze dalmatinske povijesti ne završava nekim jasnim rezom kao što bi se to možda očekivalo od prijašnjih sinteza – ono se organski nadovezuje na zbivanja i nakon svršetka rata i kraha Monarhije, pokazujući time iluzornost svakog pokušaja „mehaničkog“ odjeljivanja povijesnih razdoblja.

Šetićeva sinteza istarske povijesti 19. st., u odnosu na Trogrličevu, ponešto je kraća (135-246). Međutim, s obzirom na sadržaj i tematski pristup, prema prethodnome radu djeluje komplementarno: nudeći pojašnjenja određenih pojmova i fenomena koji u Trogrličevome dijelu nisu bili dotaknuti. Strukturalno je kao i prethodno, podijeljeno na: predgovor (137-139), uvod (139-143), tri tematska poglavlja (143-228), zaključak (228-230) te bibliografiju (230-235).

Prvo poglavlje *Istra između mletačkog lava i uspostave austrijskog dvoglavog orla (1797. – 1814.)* (146-157) razmatra period dvaju austrijskih uprava u Istri, uz kratkotrajnu interpolaciju francuske vlasti do 1814. Čitatelju se tako, izuzev političke događajnice (pad Venecije, kampoformijski mir, napoleonski ratovi), nudi i detaljan uvid u upravnu organizaciju i strukturu austrijske i francuske vlasti (Talijansko Kraljevstvo – Ilirske provincije – Tršćanska intendantca), što se parcijalno može primijeniti i za razumijevanje dalmatinske problematike, što nije u potpunosti naglašeno u prvome dijelu knjige. Štoviše, poglavlje donosi i vrijedan osvrt na zbivanja tijekom napoleonskih ratova u području Jadranskog bazena, kao i reformi poduzetih za francuske uprave u Istri (uprava, sudstvo, školstvo).

Središnju i opsegom znatno veću cjelinu od potonje predstavlja poglavlje *Od Pariškog mira i Bečkog kongresa do Listopadske diplome (1814.-1860.)*. Političkoj događajnici ovdje je ustupljeno znatno manje prostora no u prethodnom poglavlju. Ono započinje osvrtom na administrativni položaj Istre za vremena Druge austrijske uprave, nakon čega se interpoliranjem različitih statističkih podataka ekonomske i demografske provenijencije nudi sustavan pregled demografskog i gospodarskog razvoja do uvođenja ustavnosti. Posebno poglavlje posvećeno je poratnoj 1817. godini, koju autor naziva godinom „gladi, bolesti i smrti“, usmjeravajući tako fokus i na društvenu svakodnevicu (bolesti, natalitet/mortalitet, prehrana). Potpoglavlje *Pula: rađanje modernog grada* bavi se svojevrsnom „metamorfozom“ grada Pule: njenim stasanjem iz slabo razvijene i naizgled neperspektivne sredine u pravi moderan grad. Ne treba svakako zanemariti i autorov pristup nacionalno-integracijskim strujanjima i razvoju kulture i školstva do 1860., kao uvod u splet nacionalnih previranja i tenzija u drugoj polovini stoljeća.

Posljednje poglavlje *Markgrofovija do raspada Monarhije (1861.-1918.)* (173-230), opsegom najduži dio knjige, obuhvatio je širok raspon tema. Prvi dio započinje političkim osvrtom (ustavnost, nacionalne tenzije i politički pokreti) koji se potom dovodi u svezu s različitim socio-kulturnim temama. Tako će se autor fokusirati na rad mnogih kulturnih društava u Istri, bez obzira na njihov nacionalni predznak (hrvatsko-slovenski, talijanski), ali i ulogu modernih medija (novina) u nacionalnoj mobilizaciji. Osim toga, razmatra i glavne odrednice društvenog razvoja druge polovice stoljeća, nadovezujući se na isti narativ prethodnog poglavlja (modernizacija, razvoj gradova, turizam, demografske i gospodarske značajke). Kako je već i prije opisan uspon Pule u posljednjoj četvrtini prve polovice stoljeća, period nakon 60-ih dodatno će naglasiti važnost Pule ne samo kao urbanog središta već i vojno-privrednog centra. Posljednje potpoglavlje Šetićeva dijela knjige bavi se konkretnim efektima Velikog rata na život i svakod-

nevicu na istarskome području, čime se, kao i u Trogrličevome dijelu, pridaje značajna važnost kombiniranju različitih tematskih pristupa.

Unatoč njenoj strukturalnoj podijeljenosti na dva dijela, knjigu Marka Trogrlića i Nevija Šetića valja sagledati kao cjelinu – upravo zbog njenog komplementarnog pristupa i uvida u nove istraživačke mogućnosti dalmatinske i istarske povijesti dugog 19. st. koje je iznjedrila. Stoga je sasvim očigledno da se novi istraživački fokus sada valja usmjeriti ka istraživanju socio-kulturne problematike, kojoj je u dvama dijelovima knjige (posebice Trogrličevom) kvantitativno posvećeno malo prostora, i to nadasve prvoj polovici stoljeća. No, usprkos njenoj pretežitoj orijentiranosti ka političkoj povijesti, uz dakako iznimke u pojedinim poglavljima, sinteza *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću* predstavlja jedan sasvim novi pogled i pokušaj odmaka od tradicionalnog historiografskog pristupa, što se vidi i u stavu samih autora, koji su – svjesni svih ograničenja rada na jednom sustavnom povijesnom pregledu – ostali otvoreni daljnjoj reviziji i nadopunjavanju vlastitoga djela.

Ivan Grkeš

Iskra Iveljić, *Anatomija jedne velikaške porodice. Rauchovi*, Zagreb: FF press, 2014, 312 str.

Cjelovite monografske obrade povijesti hrvatskih plemićkih obitelji u domicilnoj historiografiji predstavljaju pravu rijetkost: ne samo s obzirom na tematsku usmjerenost – već i sam istraživački pristup. Dosadašnji (malobrojni!) radovi o plemićkim porodicama uspijevali su obuhvatiti uglavnom pojedinačne aspekte plemićkog života, često gubeći iz vida smisao za cjelinu i njihov suodnos. Studija Iskre Iveljić *Anatomija jedne velikaške porodice. Rauchovi* uspješno premošćuje navedene „boljke“ vješto kombinirajući različite metode i pristupe, ne krećući se samo unutar vlastitog istraživačkog habitusa (19. st.) – već i znatno šire.

Knjiga je objavljena 2014. godine u izdanju FF pressa, a o njezinoj kvaliteti, uz samu autoričinu reputaciju, svjedoče i recenzenti Stjepan Matković i Mario Strecha. Strukturalno se knjiga sastoji od dva integrativna dijela: *Rodoslovlje kao sudbina. Studija o Rauchovima* (9-158) i *Izabrani dokumenti* (159-263). Prvi dio knjige, *Rodoslovlje kao sudbina*, obuhvaća 11 tematskih poglavlja, od kojih je svako usmjereno na određene aspekte obiteljske prošlosti („osobna povijest“, politika, kultura stanovanja, vizualna prezentacije i sl.), a koje autorica dovodi u vezu s cjelinom hrvatskog plemstva. Drugi dio studije, *Izabrani dokumenti*, sastoji se od dva poglavlja: *Imovinsko-pravni spisi* (161-215) i *Politički spisi* (215-263) u kojima se donosi prijepis pojedinih dokumenata, pisanih njemačkim, latinskim te hrvatskim jezikom, a koji dodatno potkrepljuju interpretativni okvir u kojemu se Iveljić kreće.

Uvodni tekst prvog dijela knjige (11-14) naznačava temeljne odrednice autoričina pristupa. Cilj studije dvojakog je karaktera. (1) S jedne se strane pokušava, u ograničenoj mjeri, dekonstruirati i demistificirati negativnu predodžbu starije historiografije o Rauchovima: čija je negativna ocjena političke djelatnosti u kontekstu nacionalne historije postala interpretativni model prosudbe čitave obitelji („Imagologija je postala faktologijom“). (2) Međutim, temeljni cilj studije biva u pokušaju inkorporiranja Rauchovih „u vertikalnu hrvatske povijesti do suvremenosti“, kronološki se krećući izvan granica velikih povijesnih razdoblja.

Prva dva poglavlja *Rodoslovlje kao sudbina* (14-25) i *Ženska loza* (25-40) u užem smislu preko biografskih podataka i iznošenja „osobne historije“ njenih članova te u širem smislu sa-

gledavaju prošlost porodice Rauch u totalitetu. Čitatelju se tako na zanimljiv način prezentira socijalna vertikala uspona i pada Rauchovih: od nobilitirane ugarske obitelji iz Erdelja (de Nyek) koja se dolaskom na prostor Banske Hrvatske krajem 17. st. od prikupljača kraljevske tridesetnice uzdiže u drugoj polovici 18. st. na najvažnije državne funkcije (podžupan, župan, podban). Vrhunac uspona Rauchovih odvija se tijekom 19. st. kada dva člana porodice – otac i sin – u kraćem vremenskom razmaku obnašaju bansku funkciju. Kao jednu od bitnih odlika obitelji autorica ističe adaptivnost i „ustrajnost“. Rauchovi se tako vješto prilagođavaju izazovima s kojima se susreću (politički, ekonomski), ne pokleknuvši pred njima poput drugih plemićkih familija: ukidanje kmetstva 1848., poljoprivredna kriza 1870-ih, (neuspješni) politički izleti pojedinih članova porodice, krah Monarhije, agrarna reforma Kraljevine Jugoslavije te na koncu i novi društveno-politički kontekst. Dakako, budući da je fokus starije historiografije s obzirom na pitanje Rauchovih bio usmjeren prema njihovoj političkoj djelatnosti, posebice muških članova – Iveljić otvara sasvim novi istraživački horizont: pod historiografskim se povećalom sada nalaze i ženske članice obitelji, koje se pokazuje jednako smjelima, lukavima i pronicljivima kao njihovi muški parnjaci. Žene iz porodice Rauch ne prezentiraju se samo kao „čuvarice plemićke ženidbene strategije“, nego i „kao dobre gospodarice koje čuvaju ili svojim imetkom proširuju ekonomsku bazu obitelji“.

Sadržaj poglavlja *Pro Rege et Patria. Rauchovi u politici* (40-78) i *Gospodarska podloga* (78-105) znatnije nadopunjuje narativ prethodna dva, konkretnije objašnjavajući zbog čega su se Rauchovi u relativno kratkome vremenu uzdigli na status jedne od (naj)utjecajnijih velikaških obitelji. Iako je veći naglasak stavljen na političku aktivnost Rauchovih u drugoj polovici 19. st. – što je zbog uloge koju su tada igrali Levin i Pavao Rauch sasvim shvatljivo – autorica čitatelja suočava s temeljnim interpretativnim i istraživačkim „nedostacima“ navedenog područja: hrvatska je historiografija skoro pa dvostoljetnu povijest ove plemićke obitelji svela upravo na uski okvir njihove političke djelatnosti tijekom 19. st., zanemarujući time ostale članove porodice koji su bili „manje“ politički aktivni (ali i njihovu kulturnu, ekonomsku te karitativnu djelatnost). Unatoč takvim tendencijama, Iskra Iveljić pokušala je dati širi okvir obiteljskog djelovanja: naglasak je stavljen i na porodičnoj protkanosti različitim oblicima rodovskih te klijentelističkih veza. Rauchovi su se tako „orođavali“ i stvarali tješnije socijalne, političke i ekonomske veze s istaknutim plemićkim familijama Oršić, Jelačić, Sermage, Erdödy i dr. – što je samo jedno od mogućih tumačenja njihova uspona. Politička profiliranost Rauchovih koja im je i omogućila tako brz uspon na kraju se pretvorila u snažan uteg, biljeg kojeg se i nakon formalnog okončanja njihova *vitae politicorum* nisu uspjeli riješiti, zbog čega su u očima novih režima (Kraljevina Jugoslavija – FNRJ) bivali stigmatizirani. Političku djelatnost obitelji u stopu je pratilo i stanovito ekonomsko blagostanje (kao rezultat uspješne matrimonijalne strategije), koje se s jenjavanjem njihova političkog utjecaja – zamjetnog već s krajem 19. stoljeća – počinje narušavati, da bi konačan udarac ekonomskoj podlozi obitelji bio zadan agrarnim reformama iz 1931. (Kraljevina Jugoslavija) te 1945. (FNRJ).

Poglavlje *Život na vlastelinstvu* (105-120) čitatelju oslikava svakodnevicu jedne velikaške obitelji podvojene između vlastitog društvenog statusa te brige za očuvanje materijalnog kapitala porodice. Obiteljsku svakodnevicu Rauchovih Iveljić pokušava „rekonstruirati“ kombinirajući različite izvore i literaturu: u rasponu od oporuka i statističkih izvadaka do autobiografskih djela (dnevni, memoari). Slika koju navedeni izvori pružaju o Rauchovima tako postaje prava binarna opreka u odnosu na historiografsku „ocjenu“ ovih beskrupuloznih i nadmenih velikaša. Rauchovi se stoga prikazuju u sasvim drugačijem svjetlu, pri čemu autorica pojedine aspekte

obiteljskog djelovanja (npr. briga o crkvama, školama, zaposlenicima) ne percipira sasvim jednostrano – uvažavajući njen nacionalni ali i patronatski značaj. Poseban fokus usmjeren je i na izazove s kojima se porodica suočavala nedugo po ukinuću feudalnih odnosa.

Poglavlja *Kultura stanovanja* (120-129), *Vizualna prezentacija* (129-142), *Simboli časti* (142-150) i *Kultura smrti* (150-156) predstavljaju svojevrsni *supplementum* prethodnom poglavlju o obiteljskoj svakodnevnici – naviještajući tako Iveljičinu nakanu cjelovitog sagledavanja povijesti Rauchova, ne zaustavljajući se samo na analizi pisanih vrela već i apropriranju vizualnih te materijalnih izvora koji odista nadopunjuju interpretativnu sliku o životu Rauchovih. O raskoši u kojoj je uživala porodica svjedoči podroban opis plemićkih kurija Lužnice, Golubovca, Martijanca i gornjogradske palače u Kapucinskoj ulici te Ville Nemo u Crikvenici (u kojoj je pozne dane provodio Pavao Rauch). Vizualni element (po)najviše je zastupljen u analizi i interpretaciji familijarnih portreta ali i fotografija: na temelju čega se čitatelju uspješno predočava imagoški aspekt cijele priče u Rauchovima – slika koju velikaška porodica o sebi projicira prema vani. Simboli časti, koje Iveljić naziva „vizualnim kvintesencijama socijalnih odnosa ključnim za svaki plemićki rod“, dodatno svjedoče o imagologiji porodice. Među inima se analiza grb Rauchovih, odlikovanja, počasti, a posebice simboli banske časti u kojima su se zrcalili politički stavovi obitelji (bansko žezlo i zastava Levina Raucha). Posljednje poglavlje dotiče se odnosa kulture smrti, pri čemu se uz upoznavanje s posljednjim počivalištima familije iskazuje i odnos njenih članova prema „onostranome“ (smrt). Kao što i sama autorica ističe – politički *dammatio memoriae* nadovezao se i na čitavu obitelj, zatirući spomen posljednjeg počivališta većine pripadnika.

Pojam „anatomija“, zastupljen u naslovu monografske studije Iskre Iveljić o Rauchovima, opravdava naziv kojim se ilustrira pokušaj inovativnog pristupa izučavanju prošlosti plemstva: po uzoru na samu anatomiju – čija svrsishodnost nije samo u pukom seciranju i deskripciji organskog sustava, već i u utvrđivanju odnosa, utjecaja i međudjelovanja na cjelinu. U skladu s tim, profesorica Iveljić prošlost porodice Rauch ne promatra izdvojeno iz konteksta (*pars pro toto*) već ju percipira u okviru jedne šire cjeline – hrvatske i srednjoeuropske. Zbog specifičnosti istraživačkog pristupa knjiga Iskre Iveljić može poslužiti ne samo kao poticaj daljnjem istraživanju povijesti plemstva nego i historiografske samorefleksije vezane uz ocjenu i interpretaciju „uloge“ hrvatskih velikaških obitelji u duljem trajanju.

Ivan Grkeš

Balázs Trencsényi, *The Politics of „National Character“: A study in interwar East European thought*, London–New York: Routledge, 2012, 227 str.

Iako broji tek dva sveska, recentna serija *Routledge Studies in Comparative Political Thought*, koju uređuju Michael Freeden i Andrew Vincent, zanimljiv je projekt čiji je dvojak cilj odmicanjem od dominantnih analiza političke misli Europe i Sjeverne Amerike potaknuti istraživanje tog fenomena u uobičajeno marginaliziranim predjelima svijeta te ponuditi metodološke alate nužne za unaprjeđenje polja komparativne analize političke misli. Upravo kao drugi svezak navedene serije, Balázs Trencsényi, izvanredni profesor na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti, objavio je svoje djelo *The Politics of „National Character“: A study in interwar East European thought*. Trencsényi je već i prije objave ove monografije ekstenzivno pisao o fenomenima nacije, moderniteta i diskursa kolektivnih identiteta pokrivši pritom niz kulturno i jezično partikular-

nih područja Srednje i Istočne Europe. Kao dominantno metodološki-disciplinarno određenje Trencsényijeve bibliografije, nameću se intelektualna i komparativna historija. Stoga se ovo djelo doima kao logični nastavak njegova dugotrajnog i uspješnog istraživačkog usmjerenja unutar historiografskog polja.

Izvorno zamišljeno kao komparativna studija temeljena na primjerima Rumunjske i Mađarske, autor je, naknadno pridodavši istraživanje Bugarske, sastavio složeno djelo zasnovano na tripartitnoj komparaciji općeg fenomena unutar nacionalnih i subnacionalnih okvira. Sama je knjiga stoga podijeljena, uz uvod i zaključak, na tri poglavlja koja zasebno predstavljaju studije slučaja određene trima nacionalnim identitetima. Vodeći se kombinacijom kronološko-tematskog kriterija, autor je svako od tri poglavlja podijelio na nekoliko manjih potpoglavlja.

Temeljni cilj djela je, kroz analizu raznih ideja nacionalne posebnosti, koje se donekle paralelno javljaju u prošlosti Rumunjske, Bugarske i Mađarske, kontekstualizirati rastuću važnost „esencije nacije“ koja u međuratnom periodu dovodi do radikalizacije nacionalizma u Srednjoj i Istočnoj Europi. Metodološke postavke istraživanja i teorijska infrastruktura na kojoj se one zasnivaju, izneseni su u uvodnom poglavlju knjige. Autor se metodološki oslanja na svojevrsni sinkretizam britanske povijesti političke misli, njemački *Begriffsgeschichte* i francuske, postanalističke, teorije mentaliteta (*mentalité*). Izvorno polazeći od Mohlerova koncepta „konzervativne revolucije“, potaknut analitičkom idejom dugog trajanja (*longue durée*), autor za potrebe istraživanja političke misli međuraća primjenjuje koncept „političkog romantizma“ Carla Schmitta. Trencsényi detaljno analizira genezu i evoluciju nacionalne misli u trima navedenim državama počevši od izvorišta nacionalizma u devetnaestom stoljeću, preko njegova formativnog perioda u međuraću, pa do utjecaja koji perzistira i nakon Drugog svjetskog rata. Autor pritom stavlja dugotrajni fenomen stvaranja nacionalnog karaktera, koji je moguće smjestiti negdje unutar kompleksa međuovisnosti ideja nacionalne identifikacije i identifikacije nacije, u partikularne i specifične strukture koje tvore međuodnosi perceptivno suprotstavljenih koncepata modernizacije i antimodernizacije, odnosno, vesternizacije i nacionalne autohtonosti. Ti su koncepti identificirani kao diskursi koji prirodno teže fiksaciji značenja određenih elemenata kroz pokušaj stvaranja hegemonne pozicije. Svojevrsni protagonisti djela, istovremeno predstavljeni i kao kreacija i kao kreatori pojedinih diskursa, su intelektualno istaknuti pojedinci iskorišteni kao paradigmatički primjeri raznovrsnih tendencija koje se javljaju unutar nacionalnog diskursa. Predstavljajući misao pojedinih intelektualaca, autor ocrtava razvoj apstraktne kategorije nacionalne ideje od njena početka do, u nekim slučajevima, razvoja ekstremnih oblika kao što su nacionalne eshatologije.

Otvorivši središnji dio knjige poglavljem o Rumunjskoj, Trencsényi pojavu rumunjske nacionalne ideje smješta u period oko revolucionarne 1848. godine. Počevši od tendencije prihvaćanja modernističkih tekovina po revolucionarnom principu raširenom kod generacije četrdesetosmaša, on prati evoluciju poimanja nacije i nacionalnog u devetnaestom stoljeću preko evolucionističkog institucionalizma, zasnovanog u percipiranoj rumunjskoj tradiciji, kod junimista, do podvojenja nacionalnog diskursa na organičko-evolucionistički i etno-kulturalni, na prijelazu stoljeća. Trencsényi pokazuje kako većina devetnaestostoljetnih nacionalnih diskursa, iako sukobljeni, početkom dvadesetog stoljeća potencira povezivanje rumunjskog nacionalnog karaktera sa shvaćanjem kontinuiteta starih tradicija čime je stvoren zanimljiv model udruživanja političkog modernizma po zapadnom modelu i ideje autohtonosti. Radikalizacija nacionalne ideje i ideje rumunjskog karaktera identificirana je unutar politički raznovrsnog korpusa mislioca, zvanog mlada generacija, koji se javlja u međuratnom razdoblju. Upravo je taj spoj

modernizacijske i etničke komponente omogućio transcendenciju poimanja nacije iz realnog i historijskog u simbolično te stvaranje nacionalne ontologije u radovima poznatih mislioca kao što su Mircea Eliade i Constantin Noica. Autor objašnjava kako je upravo spoj autohtonosti i modernizacije na kraju omogućio pojavu fašističke ideologije Željezne garde u Rumunjskoj.

Nastavljajući s praksom analize slučaja, ovog puta analize Mađarske, Trencsényi pojam mađarstva pronalazi kod plemstva još znatno prije nacionalnih revolucija 1848. Specifičnosti razvoja mađarske nacionalne ideje, do kraja Prvog svjetskog rata, a i kasnije, je značajan korpus nemađarskog stanovništva u Ugarskoj, rano povezivanje ideje mađarske nacije s mađarskim jezikom te, za europsko okruženje, specifično nomadsko porijeklo. Kao prijelomni trenutak u razvoju nacionalnog diskursa autor identificira Mađarsku revoluciju 1848. godine kada nacionalno pitanje naglo prelazi iz uglavnom teoretske sfere u sferu realnog političkog djelovanja. Iako zapravo veoma heterogen, sve do pred kraja devetnaestog stoljeća, liberalizam je bio dominantna političkog života Mađarske. Upravo posljednje desetljeće tog stoljeća Trencsényi smatra vremenom nadilaženja koncepta političke nacionalnosti i pojave raznih konstrukcija nacije na etno-kulturalnim temeljima. Kao značajni distorzivni element u čitavom kompleksu mađarskog nacionalnog diskursa, identificiran je nemirni period koji je uslijedio u godinama nakon Prvog svjetskog rata i koji je potpuno izmijenio polje djelovanja, realnog i teoretskog. Međuratni je period vrijeme radikalizacije nacionalnih ideja i rekonfiguracije nacionalne karakterologije, uglavnom temeljem shvaćanja proizašlih iz oprečne relacije *Geistesgeschichte* i *Volksgeschichte*. Slično kao i u slučaju Rumunjske, autor poglavlje završava pokazujući kako je radikalizacija konzervativizma i političkog romantizma stvorila plodno tlo za razvoj desnog ekstremizma, odnosno, fašizma.

Posljednja od tri studije slučaja, ona je Bugarske. Trencsényi i ovdje analizira nacionalni diskurs vodeći se kronološki određenim modelom primijenjenim na slučajevima Rumunjske i Mađarske. Kao specifičan problem bugarskog nacionalnog diskursa spominje se ideja „mlade nacije“, odnosno, ideja da Bugarska kaska u svom nacionalnom, a tada i kulturnom, razvitku. Autor smatra kako je manjak tradicijskog i institucionalnog kontinuiteta uzrokovao traženje izvorišta nacionalnog karaktera u staroj bugarskoj, pa i slavenskoj, povijesti te konstrukciju karaktera i nacionalne ideje u opreci s onima koji su smatrani odgovornim za taj manjak tradicije, u opreci s Grcima i Turcima. Historijske točke koje uzrokuju potrese u nacionalnom diskursu te utječu na njegov razvoj u međuraću su porazi Bugarske u Drugom balkanskom ratu i Prvom svjetskom ratu. Trencsényi smatra kako je važna vodilja oblikovanja nacionalnog diskursa u međuratnom razdoblju ideja nacionalne psihologije (*narodopsihologia*), koncept donekle srodan nacionalnim ontologijama koje se javljaju u kompariranim primjerima. Zanimljivi koncepti promišljanja prošlosti i njene projekcije u budućnost koje su javljaju u Bugarskoj, uzrokovali su nastanak svojevrsne nacionalne eshatologije, ali i prisutnost spiritualnog momenta u nacionalnom diskursu. Autor smatra da je vanjski utjecaj, ponajprije njemački utjecaj, a zatim i utjecaj nacista, omogućio pojavu ekstremno desnog diskursa koji, iako ponekad smatran organsko bugarskim, nije uspio dublje utjecati na opće prihvaćenu nacionalnu karakterologiju. Poglavlje završava kratkim pregledom neobičnih pokušaja utilizacije nacionalne psihologije s lijevih pozicija.

U zaključku knjige, autor pruža konačnu analizu ranije obrađenih studija slučaja ukazujući kako su slični procesi uvelike uvjetovani partikularnim specifičnostima u kojima se javljaju pojedini nacionalni diskursi i konstruiraju nacionalne karakterologije. Konačno pokazavši kako nacionalne ideje i ideje nacionalne karakterologije opstaju negdje u strukturi Mađarske, Rumunjske i Bugarske, čak i nakon stvaranja socijalističkog uređenja te kako se one revitaliziraju s

padom Istočnog bloka, Trencsényi na kraju djela daje dodatni argument za valorizaciju ovakve vrste istraživanja.

Trencsényijeva knjiga *The Politics of „National Character“: A study in interwar East European thought* zasigurno je iznimno historiografsko ostvarenje. Autorovo široko poznavanje partikularnih konteksta u kojima nastaju diskursi nacionalnih ideja i nacionalnih karakterologija omogućilo je objedinjavanje triju kompleksnih studija u jedinstveno, nadnacionalno komparativno istraživanje vrijednog historiografskog fenomena. Takvo je istraživanje ukazalo na svojevrsnu paralelnu evoluciju političke misli koja se odvija u sve tri promatrane zemlje, u Mađarskoj, Rumunjskoj i Bugarskoj, ali uz distinktivne specifičnosti svakog od pojedinih slučajeva te na fleksibilnost nacionalne ideje koja često biva implementirana u naizgled oprečne ideološke strukture. Bez obzira na očitu kompleksnost istraživanja intelektualne historija na tri, jezično i kulturno, veoma različita primjera, Trencsényi uspijeva dubinski ući u problematiku pojedinih slučajeva. Pritom je očita njegova pozadina u filozofiji koja omogućava ne samo razumijevanje problema, već i određeni transdisciplinarni pristup koji nadilazi strogo historiografske okvire. Međutim, upravo je ta širina ovog djela indikativna za njegov glavni nedostatak. Naime, pokušaj objedinjavanja kompleksnog fenomena triju separativnih prostora, fenomena dugog trajanja, u jedinstveno djelo od svega dvjestotinjak stranica, nužno sa sobom nosi izostavljanje određenih elemenata konteksta, bilo historijskog, bilo idejnog. Iznimna supstancijalna kratkoća ovog djela čini ga dodatno kompleksnim historiografskim radom koji iziskuje opsežno poznavanje srodne materije koje tada donekle ograničava čitateljsko polje. Bez obzira na spomenutu primjedbu, Trencsényijevu djelo predstavlja zanimljiv iskorak, u kontekstu hrvatske historiografije poželjan zbog širenja polja istraživanja i postavljanja metodoloških principa primjenjivih i na drugim, srodnim, istraživanjima intelektualne historije.

Karlo Držaić

Peter Longerich, *Hitler. Biographie*, Siedler, München 2015, 1296 str.

Cijenjeni njemački povjesničar Peter Longerich, profesor na Sveučilištu u Londonu i na Sveučilištu Bundeswehra u Münchenu, pisac je poznatih djela koja se bave poviješću nacionalsocijalizma, a nekoliko njih prevedeno je i na više svjetskih jezika. Od toga su dva novija bila biografske naravi (*Heinrich Himmler. Eine Biographie* iz 2008. i *Goebbels. Biographie* iz 2010.), pa nije iznenađujuće da je taj niz nastavljen opširnom biografijom o centralnoj osobi nacionalsocijalizma, Adolfu Hitleru. S obzirom na to da je ta tema iscrpno obrađena u dvosveščanoj biografiji Iana Kershawa (1998./2000.) koja je visoko postavila ljestvicu, i koju je već povjesničar Volker Ullrich pokušao premašiti objavljujući 2013. prvi svezak svoje biografije (*Adolf Hitler. Die Jahre des Aufstiegs 1889–1939*), postavlja se pitanje o potrebi još jedne opširne obrade Hitlerova života. Ipak, nakon čitanja Longerichove biografije, može se zaključiti da će ona izazvati znatne posljedice ne samo za buduća istraživanja toga dijela suvremene povijesti, već i za historiografiju i njenu metodologiju, pa je vrlo vjerojatno da će biti zanimljivo štivo za svakoga povjesničara, a obvezno za onoga koji se bavi Drugim svjetskim ratom u bilo kojemu dijelu Europe.

Naravno, biografija nacističkog diktatora ne može biti u klasičnom smislu „pripovijest Hitlerova života“ (*Lebensgeschichte Hitlers*), što je karakterizacija koju Longerich jedini puta upotrebljava tek pri kraju svoje knjige (str. 963) i koja pogrešno može asociirati na biografiju Joachima Festa iz 1973., ali niti posve strukturalistički osmišljena biografija, odnosno ona koja „fenomen

Hitler“ pokušava objasniti strukturom njemačkoga društva i politike toga vremena. Kako je u uvodu (str. 9–14) naglašeno, Longerich poput Kershawa slijedi umjereni put, ali dok se potonji unutar spektra umjerenih interpretacija znatno približava strukturalističkoj, Longerich se toliko približio čistoj intencionalističkoj interpretaciji (Hitler kao „jaki“ diktator) da još jedva, ako uopće, može u sebi održati neke elemente koji naglašavaju važnost od Hitlera neovisnih političkih i društvenih struktura.

Glavni dio teksta podijeljen je na sedam dijelova. Njemu, pored uvoda, prethodi podugačak prolog (str. 15–55) koji se bavi Hitlerovim djetinjstvom i mladošću do kraja Prvoga svjetskoga rata, a nosi naslov „Jedan nitko(vić)“ (*Ein Niemand*) koji aludira na jedno poznato mjesto iz Hitlerova djela *Mein Kampf*. U tome dijelu Hitlerova života Longerich, izuzetno oprezno i kritički ocjenjujući izvore, nalazi samo neke opće psihološke karakteristike koje će odrediti budućega diktatora, poput strahovitog srama zbog životnih neuspjeha i poraza (str. 33), potpunog nedostatka privatnog života i rastuće zaokupljenosti političkim temama. Ta zaokupljenost sve do neposrednog poslijeratnog perioda neće prerasti u formirani politički stav (str. 55) već će biti izražena u cijelome nizu „antija“. Jedan od njih bio je i antisemitizam, ali on se prije rata nije isticao nad odbojnošću prema drugim „neprijateljima“: Habsburgovcima odnosno Monarhiji, prema državnom aparatu, plemstvu, parlamentarizmu, Katoličkoj crkvi, Slavenima, marksističkom radničkom pokretu i austrijskoj socijaldemokraciji (str. 39).

Prvi dio knjige (str. 59–154), koji slijedi nakon prologa, bavi se Hitlerovim „otvorenim sebstvom“ (*Das öffentliche Selbst*), odnosno vremenom od kraja Prvoga svjetskoga rata do Hitlerova tamnovanja nakon propasti Münchenskog puča 1923. godine. Kratko se osvrćući na moguću Hitlerovu kompromitiranost tijekom postojanja Bavarske Sovjetske Republike (str. 62), Longerich u tome poglavlju najviše mjesta daje Hitlerovoj političkoj formaciji u kontekstu kompliciranih političkih konstelacija u Münchenu, koje su nastale u reakcionarnoj atmosferi nakon propasti revolucionarnih događanja 1919. godine. Tako se razmatra Hitlerovo doškolovanje na Sveučilištu u Münchenu, njegovo djelovanje kao agitatora vojnicima povratnicima iz zarobljeničtva, njegovi kontakti s vojnim krugovima, stupanje antisemitizma u prvi plan te učlanjenje i preuzimanje vodstva u *Deutsche Arbeiterpartei* kojoj će se ubrzo dodati oznaka nacionalsocijalističke stranke. Prateći Hitlerov napredak od Führera stranke do obećanog Führera čitave njemačke nacije i njegov opasan pad zbog propasti puča, završni dio poglavlja opisuje rasulo ekstremne desnice, suđenje Hitleru i njegovo tamnovanje tijekom kojega je pisao djelo *Mein Kampf* u kojemu se po prvi puta jasno vidi formirani rasizam i pitanje životnog prostora. Longerich u ovome poglavlju polaže temelje svojoj intencionalističkoj interpretaciji koja obilježava njegovu knjigu, vješto i uvjerljivo opisujući Hitlerovu gramzivnu težnju totalnome vodstvu u stranci zbog koje ona nije imala niti nekoga tko bi ga mogao zastupati niti hijerarhijsku strukturu (str. 100, 118–119), njegove poteze koji su vodili samostalnosti NSDAP-a od vanjskih utjecaja, pogotovo vojske (str. 110), te prikazujući namjeru djela *Mein Kampf* da prikrije znatne političke pogreške koje su vodile neuspješnome puču (str. 149).

Drugi dio (str. 155–290) nosi naslov „Insceniranje“ (*Inszenierung*), a bavi se vremenom od Hitlerova izlaska iz zatvora do preuzimanja vlasti 1933. godine. On prati konsolidaciju Hitlerove totalne moći u stranci od sukoba s vođom *Sturmabteilunga* (SA) Ernstom Röhmom, sa „socijalističkim“ skretanjima braće Otta i Gregora Straßera i Josepha Goebbelsa, sukoba s Arturovom Dinterom u vezi crkvenih pitanja, inzistiranja na Münchenu kao središtu stranačke aktivnosti zbog „mitskog“ puča iz kojega Hitler izvodi svoju pretenziju na neograničenu moć i poziciju nedodirljivog Führera iznad frakcijskih borbi, vezivanja stranke ne uz program nego uz nejasnu

„ideju“ koju samo vođa može interpretirati, do konačnog osnivanja *Schutzstaffela* (SS) koje je označilo kraj procesa preuzimanja potpune vlasti u stranci. Longerich zatim prikazuje neuspjeh u pokušaju pridobivanja glasača u prosperitetnijim uvjetima druge polovine dvadesetih godina, orijentiranje novoj „klijenteli“ odnosno srednjemu sloju, ali i seljaštvu te studentima, Hitlerove nazore na vanjsku politiku te konačno približavanje i suradnju s konzervativcima u cilju „osvajanja masa“. Posebno je zanimljivo objašnjenje rasta popularnosti NSDAP-a u vremenima duboke ekonomske krize kojoj se dakako ne daje uloga jedinog razloga reorijentacije birača, već se taj rast objašnjava kompleksnim spletom okolnosti: nedjelovanjem vlade u suzbijanju krize, dugotrajnim procesom masovnog gubljenja povjerenja u postojeće političke stranke, dobrom organizacijom NSDAP-a, skepticizmom Hitlerovih (antisemitskih i antisocijalističkih) konzervativnih partnera u pogledu demokracije, Hindenburgovom željom za autoritarnim preuređenjem države, kao i drugim razlozima. Zbog svega toga je Nationalsocijalistička stranka kao protestna opcija jedina bila prihvatljiva svim društvenim slojevima i konfesijama, iako Longerich ističe suptilne razlike, pa tako poput Martina Broszata govori o „rezistentnosti“ katolika (str. 218–219). Kako je rasla popularnost nacista došlo je do prvih pravih kontakata s najjačim industrijalcima koje Longerich datira u 1932. godinu (str. 249), stišavanja antikapitalističkih ispada, ali i snažnih raslojavanja u sve heterogenijoj stranci čijoj je krizi mogla pomoći samo pobjeda. Ističe se da Hitler nije imao niti pravoga političkog programa niti karizme jer je u svakoj kampanji koja je bila usmjerena na njegovu osobu stranka doživjela blagi pad popularnosti, a Hindenburg mu nije htio dati mandat za sastavljanje vlade. U takvim okolnostima ključni su bili konzervativni političari Kurt von Schleicher i Franz von Papen, od kojih je pogotovo posljednji spretnošću i beskrupuloznošću zajedno s isprva kolebljivim Hitlerom, koji je posve suzio manevarski prostor Papenu i protivnicima, prevario Hindenburga i ostavio ga pred bezizlaznim političkim opcijama, osiguravši time Hitleru kancelarsko mjesto.

Trećem dijelu knjige (str. 291–420), od Hitlerova preuzimanja vlasti do Hindenburgove smrti, dan je naslov „Osvajanje“. Longerich ističe dvije faze u konsolidaciji vlasti: (a) od siječnja do ljeta 1933. u Hitlerovoj vladi traje proces koncentracije vlasti u rukama nacionalsocijalista, i (b) od ljeta 1933. do ljeta 1934. konzervativci i SA su eliminirani te je došlo do uspostavljenja samovlade bez ustavnih ograničenja. U tome vremenu jaka je represija protiv stranaka lijevice, socijaldemokrata i komunista, ali u nekim razdobljima i protiv katoličkih stranaka. Opisujući važan događaj, požar Reichstaga, Longerich se ne zadržava na traženju krivaca nego ističe da je Hitler već u noći požara odlučio uvesti izvanredno stanje i obračunati se sa spomenutim lijevim strankama. U njegovoj interpretaciji Hitler je imao ključnu ulogu u doziranju nasilja i postupnoj eliminaciji političkih stranaka do konačnog inkorporiranja jedine preostale stranke u državu, pa se čak potajno nadao da bi stranka mogla preuzeti ulogu koju je imala crkva. Jednako je ključnu ulogu preuzeo u vođenju vanjske politike koju su do tada kontrolirali Hindenburg i ministar vanjskih poslova Konstantin von Neurath, osiguravši svoj prvi veliki uspjeh u vidu konkordata s Vatikanom koji je upotrijebljen za eliminaciju katoličkih stranaka i duhovnika iz političkog života. Međutim, politikom agresivnog naoružavanja, izlaskom iz Lige naroda i promašenim strateškim pristupom prema drugim državama, pogotovo Austriji i Sovjetskom Savezu, doveo je Njemačku u opasan položaj i vanjskopolitičku izolaciju. U isto vrijeme na planu unutarnje politike Hitler provodi izjednačavanje (*Gleichschaltung*) svih dijelova države pod svojom vlašću, jača autoindustriju i planira izgradnju autocesta (zbog vojnih planova), a stranačke strukture, koje funkcioniraju u ovisnosti o svome Führeru, premrežavaju sve sfere društvenoga života. Ocrtavajući takve okolnosti, Longerich u zadnjemu dijelu ovoga poglavlja briljantno objašnjava Noć

dugih noževa. Još uvijek loše ekonomsko stanje, nezadovoljstvo zloporabama moći i ušutkavanje nezadovoljnika od strane režima, kritika od strane katolika i protestanata, okupljanje nezadovoljnih konzervativaca oko Hindenburga pod Papenovim vodstvom te sukob vojske sa SA-om, navelo je Hitlera (nakon prvotnog histeričnog uzbuđenja) na hladnu kalkulaciju da se osveti i spasi obraz iznenadnim udarom na protivnike, da terorom učvrsti vlast i uspostavi odnose moći koji su mu odgovarali. Nakon što je to i učinio u Noći dugih noževa, ne naređujući samo eliminaciju nepodobnih SA-ovaca, nego i kritičara režima, Heinrich Himmler dobiva slobodne ruke da SS preoblikuje u centralni organ u državi. Na ruku je Hitleru išla i Hindenburgova smrt čime je postao svemoćni diktator kojemu se vojska zaklela na vjernost, ali on je samo kratkoročno potisnuo strukturne probleme, naime, loše ekonomsko stanje i daleko prošireno nezadovoljstvo, među ostalim i korupcijom te zloporabama članova stranke.

„Cementiranje“ je naslov četvrtoga dijela knjige (str. 421–549) koji obrađuje razdoblje od Hindenburgove smrti do 1937. godine. U teškim ekonomskim uvjetima dodatno opterećenima abnormalnim naoružavanjem i propašću plana da ujedini protestantske crkve u Trećem Reichu, Hitler je ponekim uspjesima mogao kratkoročno zadobiti popularnu podršku, kao početkom 1935., priključenjem Saarske oblasti. Međutim, pokušavao je skretati pozornost potičući agresiju prema Židovima, „reakcionarima“ (konzervativcima) i crkvama, što je vodilo pogoršanju odnosa s drugim državama, pogotovo s Velikom Britanijom. Na poticaj ministra gospodarstva i predsjednika Reichsbanke Hjalmar Schachta, koji je htio da se zakonski definira pravni status Židova kako to ne bi utjecalo na gospodarstvo i vanjsku trgovinu, Hitler je aktivno sudjelovao u stvaranju Nürnberških zakona iz rujna 1935., koji su doduše jasno pokazali da on ne zna kako odrediti toliko ozloglašenu „židovsku rasu“. Stalno pokušavajući smanjiti osjetno nezadovoljstvo među stanovništvom zbog ekonomske situacije i trajne nestašice namirnica zbog naoružavanja, koje je forsirao grozničavo se pripremajući za rat, Hitler je izveo čitav niz poteza koji su pokušali skrenuti pozornost s pravih problema. Približio se Italiji zahvaljujući ratu u Abesiniji, što mu je omogućilo povratak Porajnja bez znatnijih međunarodnih sankcija, upleo se u Španjolski građanski rat te je pompozno upriličio ljetne Olimpijske igre (iza čije su fasade brojni ipak jasno vidjeli nehumanu diktaturu). Ozbiljan sukob koji je izbio objavljivanjem enciklike pape Pija IX., *Mit brennender Sorge*, kojoj je odgovoreno politički montiranim procesima, na Hitlera je utjecao znatnom averzijom prema institucionaliziranom kršćanstvu, a utjecaj Katoličke crkve pokušavao je suzbiti predstavljajući sebe kao „sredstvo Providnosti“. Kao što je stranka bila organizirana prema njegovim osobnim preferencijama, tako je i svoju moć Hitler htio održati sprječavanjem formiranja bilo kakvih institucionalnih ograničenja, što je vodilo raspadanju državnog aparata u međusobno sukobljene moćnike koji su se borili za Führerovo povjerenje. Međutim, Longerich jasno naglašava da je takvu državnu strukturu Hitler strogo kontrolirao na tri važna načina: (1) na kritična mjesta postavljao je opunomoćenike koji su bili odgovorni direktno njemu, (2) čitav niz važnih dužnosti davao je pojedinim osobama od povjerenja koje su onda gradile svoje državne aparate koji su ovisili o njima, a oni o Hitleru, i (3) sjednicama Reichsleiters i Gauleiters kontrolirao je lokalnu razinu Trećeg Reicha. Prema nacističkom shvaćanju, Hitlerov legitimitet kao Führera počivao je na njegovu jedinstvu s narodom, ali Longerich ističe da je stvarni temelj Hitlerove vladavine bila čista diktatura koja je posve isključivala bilo kakva građanska prava. Dobrom dijelu građana bilo je jasno da je stanje prije Velike industrijske krize bilo bolje nego polovicom tridesetih, pred njihovim nezadovoljstvom niti Hitlerov sakrosanktni položaj nije bio pošteđen kritike, a tobožnja monolitnost nacije pod snažnim vođom bila je tek produkt propagande.

Peti dio knjige (str. 551–680) nazvan je „Obmana“, a bavi se razdobljem od početka pritisa na Austriju i Čehoslovačku 1937. do rata u Poljskoj 1939. godine. Hitlerove pretenzije na Austriju bile su lakše nego prije zbog njegove bliskosti s Mussolinijem, a Čehoslovačka je zbog bliskosti sa SSSR-om i Francuskom postala strateški kolac u Hitlerovim planovima. Već uobičajeno loše stanje na unutarnjem planu zbog niskih nadnica, radne preopterećenosti, manjka namirnica i njihove loše kvalitete, korupcije, zveckanja oružjem i sukoba sa crkvama, dovelo je do toga da su čak i stari borci gundali, a sam je Hitler i dalje bio meta kritike. U unutarnjoj politici je početkom 1938. iskoristio aferu s feldmaršalom Wernerom von Blombergom i vrhovnim zapovjednikom vojske Wernerom von Fritschom da bi ih smijenio te ojačao svoj utjecaj u vojsci i vođenju vanjske politike. Na potonjem je planu zaoštavanje odnosa s Austrijom zbog njemačkih pritisaka dovelo do prijatne austrijskog kancelara Kurta Schuschnigga da će raspisati referendum o austrijskoj nezavisnosti. To je bio izazov Hitleru koji je mogao izgubiti obraz pa je osobno upravljao osvetničkom operacijom ulaska njemačkih trupa i aneksije Austrije, u čemu je imao centralnu ulogu. Ista je stvar bila i s djelomičnom mobilizacijom u Čehoslovačkoj na što je Hitler odgovorio iskorištavanjem Sudetskih Nijemaca i pripremama za rat protiv zapadnih sila. U konačnici je Münchenskim sporazumom 1938. spriječen rat komadanjem Čehoslovačke, ali on je suzio Hitlerov manevarski prostor jer je zapadnim silama zagarantirao mir te ga je razočaralo iskreno oduševljenje naroda i generala što je izbjegnuto rat kojemu se nadao. Zbog toga je pojačao naoružavanje, propaganda ga je sve manje prikazivala kao mirotvorca i pripremala je stanovništvo na rat, a ubojstvo njemačkog diplomata u Parizu Ernsta vom Ratha Hitler osobno iskorištava za poticanje pogroma Židova u cijeloj Njemačkoj, čime je htio pokazati spremnost, ratobornost i jedinstvo nacije, otežati situaciju zapadnim zemljama kroz izbjeglički val te olakšati financijsku situaciju Njemačkoj kroz konfiskaciju židovske imovine. Kristalna noć, koja je bila kulminacija svih tih događaja, samo je dio veće slagalice koja je imala za cilj drugim silama pokazati (u stvarnosti lažno) jedinstvo njemačke nacije, pospješiti iseljavanje Židova, optužiti ih za predstojeći rat te ih učiniti taocima u slučaju rata sa zapadnim silama. Ključni vanjskopolitički događaji koji su vodili ratu bili su brz prekid povjerenja između Hitlera i zapadnih čelnika zbog poticanja slovačke nezavisnosti i uspostavljanja Protektorata Češke i Moravske, znatno pogoršanje odnosa s Poljskom zbog Hitlerovih pritisaka, priključivanje Memela Njemačkoj, talijanski napad na Albaniju te Čelični pakt između Njemačke i Italije. Naoružavanje koje je znatno opterećivalo njemačko gospodarstvo, a nije moglo doseći one razine kakve su mogle zapadne sile, uvjerenje da one neće ući u rat zbog Poljske, ili će potpisati mir nakon brze pobjede, te sretne političke okolnosti u potpisivanju sporazuma sa SSSR-om, navelo je Hitlera da odmah napadne Poljsku. Longerich time ponovno naglašava centralnu i odlučujuću ulogu Hitlera u svim događajima, od aneksije Austrije preko Kristalne noći do napada na Poljsku, te ističe da njemačko društvo nije bilo za rat spremna i homogena borbena zajednica ujedinjena pod snažnim vođom kako je to prikazivala propaganda.

Pretposljednji, šesti dio knjige (str. 681–886), nazvan „Trijumf“, bavi se događajima od rata u Poljskoj do ofenzive na jugu istočnog bojišta u ljeto 1942. godine. Zapovijedi za potpuno uništenje vojne, gospodarske i kulturne snage Poljske, kao i njene inteligencije, dolaze izravno od Hitlera, on također amnestira vojnike koji su u ratu počinili zločine te pomoću SS-a stvara novi poredak u Poljskoj. Na domaćem planu sve se jače osjeća represivni aparat, među stanovništvom i dalje vlada nezadovoljstvo (pa pokušaj Georga Elsera da izvrši atentat nije bio izniman), među ostalim i nastavljenom eutanazijom djece i psihički oboljelih, pri čemu će kasnije osobno Hitler povezati nove metode ubijanja sa sistematskim uništenjem Židova. U vojsci čini sve da koncen-

tira moć u svojim rukama, ali njegove odluke izazivaju otpor generala, Hitlerova kampanja protiv Danske i Norveške nije bila od strateške važnosti, u ratu protiv Francuske u ključnim trenucima oklijeva i jednostavno želi demonstrirati svoju moć, a neočekivani uspjeh bio je po Longerichu isključivo rezultat napredne taktike vojnog vodstva. Ipak, pobjeda protiv Francuske otvorila je Hitleru La Manche i Atlantik, omogućila resurse za dugi rat, učvrstila njegov autoritet u vojsci i stvorila ravnotežu na Sredozemlju. Oduševljenje u narodu iznjedrilo je sliku Hitlera kao darovitog i neobično sposobnog vođe, ali je dobrim dijelom bilo uvjetovano i nadom da je kraj rata blizu. Znajući da Veliku Britaniju kao globalnu silu ne može prisiliti na mir samo uspjehom u Europi, kao i da će mu biti nemoguće oformiti snažnu koaliciju koja bi mogla uzdrmati položaj Britanije u svijetu te u konačnici očekujući ulazak SAD-a u rat, Hitler ulazi u Trojni pakt s Japanom i Italijom u rujnu 1940. Longerich objašnjava da su Hitlerovi potezi u to vrijeme bili diktirani ponajprije nepriznavanjem hegemonije Njemačke u Europi, zbog čega je taj položaj pokušao izboriti udarcima na Veliku Britaniju na globalnoj razini i osiguravanjem što boljeg položaja u predstojećem sukobu sa SAD-om. U kontekstu cjelokupne strategije protiv Britanije i SAD-a treba promatrati Hitlerovo okretanje Rumunjskoj i Finskoj koje je do tada cinički prepuštao Sovjetima, planove za napad na SSSR, slanje postrojbi u sjevernu Afriku i (sa planovima protiv Sovjeta i Britanaca povezano) širenje rata na Jugoistočnu Europu, dakle, kao osiguravanje leđa u predstojećem sukobu sa Zapadom te kao pokušaj utvrđivanja hegemonije u Europi. Pretenzije na takvu hegemoniju bile su temeljene i na ideologiji, jer Hitler je osobno učinio sve za provođenje brutalnog rata protiv SSSR-a kao borbe dvaju svjetonazora na život i smrt. On je nakon početka Barbarosse inzistirao da osobno, iz dana u dan, vodi ratne operacije, što je vodilo sukobu s generalima, ali su obje strane ubrzo shvatile da su potpuno podcijenile vojnu moć Sovjeta, da ih u kraćem roku neće moći poraziti i da su planovi za rat protiv Britanije i SAD-a na globalnoj razini sve teže ostvarivi. Hitler je i dalje igrao ključnu ulogu u zločinima na Istoku, povezo je taj rat s postupcima prema Židovima u Europi koji su od 1941. bili prisiljeni nositi Davidovu zvijezdu, ponajprije kako bi pripremio stanovništvo u Njemačkoj na dugotrajni rat i izvršio pritisak na SAD. Hitler je osobno izdavao smjernice za represalije, uvijek je inzistirao na postavljanju još brutalnijih egzekutora u svim dijelovima zaposjednute Europe te je za proljeće 1942. počeo planirati sistematsko uništenje Židova, od početka iste godine javno naglašavajući da je sudbina Židova vezana uz ishod rata. Zimska kriza 1941./1942. donijela je nezadovoljstvo i strah među njemačkim stanovništvom zbog velikih gubitaka na istočnom bojištu, ulaska SAD-a u rat te Hitlerova preuzimanja uloge vrhovnog vojnog zapovjednika i smjene generala. Uvjerenje da je taj potez spriječio raspad istočnog bojišta Hitlera će dodatno potaknuti da stalno zadire u vojnu strategiju. Na unutarnjem planu Hitler imenuje Alberta Speera za ministra naoružanja i municije (što nije donijelo čudotvorno povećanje ratnog materijala), pravosuđe po Hitlerovim naputcima uvodi strožu kontrolu (pogotovo državne birokracije), a raste moć Gauleitera i izabranih moćnika (Göring, Himmler, Goebbels, Speer, Bormann) preko kojih Hitler kontrolira Treći Reich. U isto vrijeme kada se pokreće nova ofenziva na južnome dijelu istočnoga bojišta (ljetu 1942.) Hitler provodi „konačno rješenje“, odnosno sistematsko uništenje Židova u logorima smrti. Iako Longerich upozorava da se uzroci holokausta ne mogu svesti samo na Hitlera, ipak tvrdi da je Hitler jedini imao moć i autoritet da pokrene, koordinira i provede čitav taj proces (str. 849–850). I cijela Europa pod njemačkom okupacijom bila je obilježena Hitlerovom politikom i njegovom apsolutnom kontrolom, brutalnom represijom prema pokretima otpora (pogotovo neposredno prije i nakon napada na SSSR) te maksimalnim iskorištavanjem resursa okupiranih i savezničkih područja.

Zadnji, sedmi dio knjige (str. 887–996) nazvan je „Propast“, a nudi interpretaciju događaja od nepremostive velike krize druge polovine 1942. do Hitlerova samoubojstva krajem travnja 1945. godine. U kasno ljeto, tj. ranu jesen 1942. Hitleru je vjerojatno prvi puta postalo jasno da je njegova strategija doživjela potpuni neuspjeh i da će izgubiti rat. Velika kriza potpuno je izbila na vidjelo porazom u sjevernoj Africi i pod Staljingradom, silovitim bombardiranjima njemačkih gradova i izgubljenim podmorničkim ratom na Atlantiku. Hitler se povlači iz javnoga života i gura Goebbelsa u prvi plan da osigura lojalnost apatičnog stanovništva u borbi na život i smrt. Represija i kontrola svakodnevice kroz stranačke organizacije osiguravali su nesmetano funkcioniranje države. Antisemitska kampanja, sada potaknuta i otkrićima u Katinskoj šumi, nailazila je još od uvođenja Davidove zvijezde na nerazumijevanje u stanovništvu koje je bilo zabrinuto za budućnost (iako se dobro znalo za zločinačke mjere režima i brojni su se okoristili imovinom stradalih Židova). Hitler je vršio pritisak na svoje europske saveznike da njemačkim vlastima odnosno logorima smrti predaju židovsko stanovništvo, čime ih je htio kompromitirati u očima Saveznika i privezati ih uz sudbinu svoga režima. Od kapitulacije Italije do druge polovine 1944. godine ipak je cijelom nizu važnih država (Badogliovoj Italiji, Rumunjskoj, Bugarskoj i Finskoj) uspjelo oduprijeti se Hitlerovoj antisemitskoj politici i potpisati separatan mir. Hitlerova karizma bila je posve potrošena, a položaj Trećeg Reicha bio je sve očajniji gubicima na istočnom bojištu i invazijom u Normandiji. Atentat od 20. srpnja 1944. otvorio je Longerichu pitanje unutarnjeg otpora Hitlerovu režimu. Smatra da u vodećim krugovima nije moglo doći do urote protiv Hitlera jer je stvorio sustav gdje je postojala stalna konkurencija i ovisnost o njegovoj osobi te su vodeći ljudi bili bez vizije perspektivne budućnosti, među ostalim, i zbog umiješanosti u zločine. Jedina organizacija u kojoj se mogao razviti plan za micanje Hitlera bila je vojska sa svojim starim plemićkim rodovima, bez čije bi urote moralna korupcija elite njemačkog društva, po Longerichu, u povijesti bila zapamćena kao totalna. Neuspjeh atentata vodio je u pooštrenje represivnog aparata, uvođenje totalnog rata, ali i ojačavanje Speera, Himmlera, Bormanna i Goebbelsa. Nakon propasti ofenzive u Ardenima krajem 1944., posljednje veće njemačke ofenzive u Drugome svjetskome ratu, država je pod Hitlerovim stiskom srljala ravno u propast, a on je i dalje živio u iluzijama o raskolu Saveznika, odbijajući racionalizirati državni aparat koji je sam stvorio, ocjenjujući svako samostalno djelovanje u pogledu mirovnih pregovora kao izdaju te u konačnici uprizorujući vlastiti „herojski“ kraj za poslijeratni svijet.

U „Bilanci“ na kraju knjige (str. 997–1013) Longerich donosi svoje glavne zaključke. Oni pokazuju da stranka, društvo, država i Europa pod njemačkom dominacijom snose dio odgovornosti, ali sam Hitler je dobro znao iskoristiti preduvjete koje je zatekao, odlučno je formirao i zatim kontrolirao stranačke i državne strukture te je time sebi priskrbio moć bez premca. Nakon što je zgrabio vlast, ne zbog svoje karizme, nego dobrim dijelom zbog protestnih glasova i drugih okolnosti, Hitler je na području unutarnje i vanjske politike diktirao sve procese koji su vodili ratu. Njegova vladavina nije počivala na karizmi nego na represivnim sredstvima diktature, on nije uspio ujediniti naciju koja je i dalje ostala razjedinjena i nezadovoljna, koja nije entuzijastično podupirala njegovu antisemitsku politiku niti je htjela rat. „Drugi svjetski rat bio je Hitlerov rat“, tvrdi Longerich (str. 1009), on taktički provodi antisemitske mjere i holokaust, kontrolira ratnu strategiju i djelovanje svojih saveznika u Europi. Zbog svega toga nije slučajno da je nacistički režim propao tek kada je Hitler izvršio samoubojstvo.

Interpretacija Hitlerove uloge u Trećem Reichu i u ključnim događajima Drugoga svjetskoga rata oduvijek je bila predmet debata zbog manjka izvora koji su velikim dijelom uništeni. Minuciozno izlažući svoje teze i dokazujući na temelju izvora Hitlerovu ključnu ulogu u važ-

nim događajima, poput propalog nacionalsocijalističkog puča u Austriji iz ljeta 1934. (str. 416) ili njegove osobne naredbe Himmleru da okupirana područja SSSR-a „očisti“ od Židova, zbog čega ih je 1942. stradalo više stotina tisuća (str. 864–865), Longerich pravi znatan zaokret u historiografiji. Od šezdesetih godina dvadesetog stoljeća počela je prevladavati strukturalistička paradigma koja se oslanjala na društvenu historiju i koja je bila snažno zagovarana u radovima Hansa Mommsena, Martina Broszata i Iana Kershawa. Ona je zagovarala važnost sustava koji je interpretirajući Führerovu volju samostalno donosio odluke koje je onda Hitler po potrebi sankcionirao. Longerichovo istraživanje detaljno osporava takvo stajalište, a dokazivanjem da je upravo Hitler stvorio i strogo kontrolirao sustav (v. npr. str. 1207), te naglašavanjem njegove odlučujuće uloge, daje snažnu potporu sličnim tezama raznih povjesničara poput Karla Dietricha Brachera, Andreasa Hillgrubera i Klause Hildebranda, iako u određenim važnim aspektima odudara i od interpretacija nekih od gore spomenutih, pa objašnjava napad na SSSR u kontekstu Hitlerove globalne strategije.

Longerich je također svojom knjigom elegantno izbjegao neke stare prigovore poput nepomirljivosti između razumijevanja i potrebe osude Hitlerova režima. Od početka knjige (str. 118, 172) lišavajući Hitlera pompe koja ga je pratila na osobno izabranim i stiliziranim fotografijama, javnim manifestacijama te u drugim propagandnim medijima, što se može vidjeti u izboru rijetkih slika koje su ušle u knjigu, Longerich je takvom vještinom ogolio Hitlerovo političko djelovanje da se čitatelju bez posebnog autorova naglašavanja jasno pokazuje čista gramzivost „Führera“, njegovo ucjenjivanje, odbojna bezobzirna brutalnost i fanatično inzistiranje na dubioznim i pogrešnim stajalištima zbog nemogućnosti priznanja neuspjeha. Historizirajući Hitlerovu osobu i njeno djelovanje, odbacuje interpretacije koje su, često kroz iskrivljenu sliku tadašnje propagande (str. 1123), potporu nacističkoj diktaturi objašnjavali karizmom vođe, a nacizam kroz paradigmu političkih religija, što je po Longerichu promašeno jer su kulturni elementi u nacizmu imali tek instrumentalnu ulogu i služili su isključivo političkom jačanju Hitlerove diktature (str. 523). Time vraća fokus na tradicionalne predmete njemačke historiografije, na važnost individue i njena političkog djelovanja u povijesnom kontekstu te izražava ograničenja socijalne historije. Hrvatskim povjesničarima Longerichova je knjiga svojim uzoritim tumačenjem pojedinih događaja u širem kontekstu (v. npr. str. 812) važno upozorenje da se događaji u Drugome svjetskom ratu na lokalnoj razini teško mogu razumjeti bez širega europskog konteksta, što je neizbježno ako se prihvati dobro poduprta teza da je Hitler diktirao i kontrolirao okupacijsku i savezničku politiku u ratom obuhvaćenoj Europi. Stoga ni znatniji ustaški zločinački pothvati u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nikako nisu mogli biti provedeni bez znanja i suglasnosti Trećeg Reicha i Hitlera osobno, već upravo obrnuto, zločini su bili inherentni dio njegove političke strategije, on ih je u europskim razmjerima započinjao i usmjeravao. Njemačkim povjesničarima Longerichova knjiga trebala bi biti dodatan poticaj da u istraživanju djelovanja Hitlerove Njemačke, pogotovo u Drugom svjetskom ratu, u vidu imaju i ostale dijelove Europe.

Autor također pokazuje detaljno poznavanje arhivskih izvora i uzima u obzir najnoviju literaturu te iako njegova knjiga, zbog minucioznog dokazivanja teza, obiluje podacima i fotografijom, oni su vješto utkani u stilski dobro napisan, zanimljiv i lako čitljiv narativ. Čitatelj neće naići ni na puno tipfelera (str. 233 *Line* umjesto *Linie*; str. 273 ponavljanje istih riječi; str. 753 *fallenzu assen* umjesto *fallenzulassen*; str. 909 *Judenordes* umjesto *Judenmordes* itd.), ali je u prvome dijelu knjige primjetno nepovezano skakanje s teme na temu, pa tako jednom prilikom autor neposredno prelazi s teme proizvodnje „narodnog hladnjaka“ i turizma na imenovanje Himmlera za vođu SS-a i njemačke policije (str. 473). Uzimajući tu činjenicu u obzir, kao i da

o nekim važnim temama koje prelaze granice Njemačke i okupirane Europe u Longerichovoj knjizi čitatelj ništa ne saznaje, primjerice, da je Churchill 1940. postao premijer Velike Britanije, može se zaključiti da je knjiga prije objavljivanja bila kraćena. Iako zbog takvih stvari može biti teže razumljiva čitatelju koji, recimo, nije detaljno upoznat sa situacijom u njemačkoj politici u međuraću, dobre strane relativne sažetosti knjige njena su kompaktnost i usmjerenost na teme važne za razumijevanje političkog djelovanja samoga Hitlera. Unatoč broju stranica, fizički oblik knjige zbog tankog papira i uveza nije glomazan (iako nije ni vrhunske kvalitete), omot je grafički privlačno dizajniran, a ni cijena za dobiveni sadržaj nije previsoka.

Matko Globačnik

Jelena Batinić, *Women and Yugoslav Partisans. A History of World War II Resistance*, Cambridge University Press, New York 2015, 287 str.

Iako su rodne studije doprle u historiografiju tijekom osamdesetih godina prošloga stoljeća u vidu ženske historije te su postale temeljem za kritičku analizu društva, kada se govori o povijesti europskoga Jugoistoka, postoji cijeli niz tema koje su ostale u velikoj mjeri zapostavljene. Ova tvrdnja posebno se odnosi na teritorij zemalja nastalih raspadom socijalističke Jugoslavije u kojima rodna historija nikako da ulovi korak s ostalim historiografskim pravcima. Tek su rijetke knjige u kojima se obrađuje povijest žena i to uglavnom iz pera inozemnih povjesničarki. Jedna od takvih jest i knjiga povjesničarke Jelene Batinić *Women and Yugoslav Partisans. A History of World War II Resistance*.

Jelena Batinić je povjesničarka koja se specijalizirala za povijest Drugoga svjetskog rata i povijest Istočne Europe, a trenutno radi na Sveučilištu Stanford u Sjedinjenim Američkim Državama. Autorica je članaka objavljenih u nekim od najeminentnijih časopisa koji se bave rodnom historijom, poput *Journal of International Women's Studies* i *Journal of Women's History*. Budući da se Batinić specijalizirala i za povijest Istočne Europe i za žensku povijest, ali i povijest Drugoga svjetskoga rata, ovom je studijom slučaja pokazala kako metodološki i teorijski pristupiti istraživanju položaja žene partizanke, pripadnice komunističkoga pokreta otpora, tijekom Drugoga svjetskog rata.

Knjiga se fokusira na jedan od najupečatljivijih momenata Drugoga svjetskoga rata – masovno sudjelovanje žena, nerijetko u direktnoj borbi, u komunističkome partizanskome pokretu otpora. Svoje je istraživanje Batinić bazirala na arhivskim istraživanjima (iz srpskih arhiva), sekundarnim izvorima (novinama iz svih zemalja bivše Jugoslavije) i na partizanskome folkloru, sjećanjima sudionika te na književnosti i filmskome materijalu. Najvažniji doprinos knjige svakako leži u činjenici da je autorica pojasnila na koji način su rat, revolucija i uspostava komunističkoga sustava utjecali na promjenu u rodnim normama. Autoričin projekt to je vrijedniji jer je prvi takav temeljen na arhivskim izvorima, ali i prvi koji je pokazao koliko je uistinu kompleksan i višebrazan, navodno, revolucionarni egalitarizam u kombinaciji s tradicionalnim patrijarhalnim normama.

U uvodnome dijelu „Introduction“ (str. 1-25) autorica opisuje povijesni i historiografski kontekst knjige te daje prikaz sadržaja monografije. Naglašava da knjiga prije svega predstavlja istraživanje promjena u rodnim normama u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskoga rata, revolucije i nakon uspostave nove države po završetku rata. Svoju analizu autorica je radila na temelju političke retorike, svakodnevnih prakse i institucija, dok je svoje djelo svrstala u rodne i ratne

studije, komparativne komunističke studije te u studije djelovanja moderne države na pojedinca. Uvodno poglavlje završava kratkim pregledom povijesnoga konteksta u kojem se odvijao Drugi svjetski rat na europskome Jugoistoku. Ono što je posebno velika vrijednost uvodnoga poglavlja jest pregled historiografskih djela napisanih o ženskoj ulozi u Drugome svjetskome ratu iz kojeg je jasno da upravo to nedostaje za teritorij zemalja nastalih raspadom Jugoslavije.

Poglavlje broj jedan (str. 26-75) pod nazivom „To the People, She Was a Character from Folk Poetry. The Party’s Mobilizing Rhetoric“ bavi se istraživanjem rodne predodžbe na način koji ju Partija predstavlja širim masama. Partizanski vođe, koji su posebno naglašavali balkansku narodnu kulturu, pokušavali su ju iskoristiti za isto tako izraženo naglašavanje rodne jednakosti. S jedne strane partizanka, središnji lik cjelokupne monografije, predstavljala je narodnu heroinu, a s druge strane novu i modernu ženu socijalističkoga doba. Interferencija tradicionalnoga i suvremenoga partiji je poslužila za pokazivanje i dokazivanje da žena, borkinja, ima pravo na jednakost s muškarcem, što je djelomično i posljedica tadašnjeg trenda koji je služio masovnoj mobilizaciji žena u ratu.

U drugome poglavlju (str. 76-123) „The ‘Organized Women’. Developing the AFW“ obrađuje se nastanak ženskoga organiziranog političkoga pokreta – Antifašističke fronte žena. Autorica pokazuje na koji način su seoski običaji i stare rodne podjele rada postale sastavni dio partizanskoga imaginarija. Budući da su muškarci otišli u rat, a žene ostale kod kuće, što je bilo tradicionalno prihvaćeno stajalište, AFŽ je formirana s ciljem mobilizacije žena. Upravo se kroz mobilizaciju žena i AFŽ najbolje može vidjeti diskrepancija između partijske propagande i realnosti – s jedne strane žene su jednake u borbi, ali nikako nemaju pravo na feminizam jer je on smatran dijelom buržoaske tradicije. Iako je AFŽ osnovan s ciljem ženske mobilizacije za rat – kao logistike za muškarce, ali i kao borkinje, imao je i prosvjetiteljsku ulogu koja je podrazumijevala obrazovanje žena i njihov napredak. Unatoč tomu što je bio utemeljen kao jedan od alata kojim je Partija trebala utjecati na žene, s vremenom je ipak razvio svojevrsnu autonomiju i fokusirao se na ženska pitanja.

Treće poglavlje (str. 124-167) naslovljeno „The Heroic and the Mundane. Women in the Units“ bavi se partizanskim jedinicama te uključivanjem žena u rat. Iako je u početku oklijevalo oko sudjelovanja žena u ratu, Tito je 1942-1943. godine dopustio masovnu mobilizaciju žena, da bi ih krajem rata povukao iz aktivnog ratovanja. Posebnu pažnju autorica je posvetila problemima s kojima se AFŽ i masovna mobilizacija žena susreću na lokalnoj razini. Ovo je poglavlje bazirano i na usmenim izvorima iz kojih je jasno vidljivo da su žene borkinje bile izrazito ponosne na svoje sudjelovanje u ratu. Jedan od doprinosa ovoga poglavlja svakako je i činjenica da je ženska uloga u ratu u Jugoslaviji stavljena u širi kontekst te je promatrana iz komparativnoga aspekta.

Poglavlje broj četiri (str. 168-212) pod nazivom „The Personal as a Site of Party Intervention. Privacy and Sexuality“ pokazuje na koji način seksualni život mladih ljudi ima i političku dimenziju. To se posebno odnosilo na žene koje su odlaskom u rat morale zaboraviti na mogućnost da u te četiri godine postanu majke, brojne su se odricale svoje djece na te četiri godine, te ih čak i slale u brojne kampove, neke su pristale na to da im djecu uzmu i ubiju s ciljem dokazivanja odanosti partizanskoj borbi, a neke su zbog ratnih uvjeta i teških fizičkih situacija uopće na biološkoj razini izgubile mogućnost da postanu majke. Poseban naglasak autorica je stavila na privatni život revolucionara te na potrebu da poštuju vrijednosti i norme koje je propagirala Partija, jer bi svaki oblik raskalašenosti za njih mogao biti poguban, pa završiti čak i smrću. Na taj je način Partija vježbala kontrolu nad svojim članovima i vrlo se direktno miješala u njihov

život, posebno kažnjavajući na taj način žene, koje su snosile puno gore posljedice od muškaraca ako su tijekom rata ostale trudne.

Posljednje, peto poglavlje (str. 213-257), naslova „After the War Was Over. Legacy“, bavi se ženskim pitanjem i položajem po završetku Drugoga svjetskoga rata te pitanjem na koji su način u svakodnevnu praksu implementirana obećanja o rodnoj ravnopravnosti. Pitanje ravnopravnosti ponovno se promatra na tri razine – ideološkoj, institucionalnoj i onoj stvarnoj. Brigu o pitanju žena nakon Drugoga svjetskog rata nastavlja i dalje voditi AFŽ koji mijenja svoja imena, a zajedno s promjenom imena mijenja i svoje zadaće, tako da na kraju postaje platformom koja želi poboljšati položaj žena u jugoslavenskome društvu – bilo u političkome, kulturnome ili društvenome smislu. U ovome poglavlju autorica obrađuje i na koji način je partizanka prikazivana u jugoslavenskome filmu. U periodu od 1945-1962. godine predstavljala je revolucionarnu ikonu da bi od tada pa do raspada Jugoslavije njezina uloga postala sve jače seksualizirana, a sve manje izmoralizirana.

U zaključku „Conclusion“ (str. 258-269) autorica sumira rezultate svojega istraživanja te otvara neka daljnja pitanja na koja tek treba odgovoriti da bi se u potpunosti razumjela uloga žena partizanki u Drugome svjetskome ratu.

Knjiga je opremljena ilustracijama, njih ukupno 11, čiji se popis nalazi na samome početku knjige (str. vi). Autorica donosi i bilješku o prijevodu na stranicama vii. i viii. Stranice ix. i x. sadrže zahvalu onima koji su joj bili podrška i pomoć prilikom izrade knjige. Knjiga ima i popis izabrane bibliografije (str. 271-282) te indeks (str. 283-287).

Knjiga *Women and Yugoslav Partisans. A History of World War II Resistance* predstavlja izniman doprinos istraživanju Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji, posebno pitanju žena u tome turbulentnome razdoblju. Napisana na dotad neistraženim arhivskim izvorima, knjiga predstavlja i iznimno važan doprinos za istraživače koje zanima rodna historija i Drugi svjetski rat (barem na teritoriju Srbije). Iako se može postaviti pitanje je li moguće pričati o jugoslavenskim partizankama na primjeru isključivo Srbije, pogotovo ako znamo da je partizanska borba imala svoje posebnosti u svakoj državi, neminovan je doprinos koji je knjiga dala ne samo istraživanju ženske povijesti, već i tome da se pokaže na koji način metodološki i konceptualno pristupiti pitanju žena i njihove uloge u historiografiji. U konačnici, knjiga doprinosi osvještavanju toga da je rodna historija ta koja predstavlja „zakrpu“ svim ostalim historiografskim pravicima te jedina daje potpune odgovore na postavljene historiografske probleme.

Zrinka Miljan

Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Romsko nacionalno vijeće, Zagreb 2015, 414 str.

Knjiga *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.* nastala je kao rezultat projekta *Stradanje Roma na području Nezavisne Države Hrvatske za vrijeme Drugog svjetskog rata*, jednogodišnjeg projekta pokrenutog 2014. godine čiji je nositelj bio Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, a partnerska organizacija Romsko nacionalno vijeće. Cilj istraživanja bio je prikupljanje i analiza najrelevantnijih arhivskih, muzejskih i drugih povijesnih izvora vezanih uz položaj Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj te izdavanje publikacije s rezultatima istraživanja. Istraživanje je obuhvatilo trinaest arhivskih ustanova, četiri muzejske i dvije knjižnične ustanove

u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Srbiji. Pronađeno je dvjestotinjak spisa, koji obuhvaćaju više od tisuću stranica. Dio spisa objavljen je u knjizi, koja zapravo predstavlja zbirku dokumenata o položaju i stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Voditelj projekta bio je Danijel Vojak, znanstveni suradnik s Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, povjesničar čiju glavnu istraživačku preokupaciju predstavlja upravo povijest Roma. Težište dosadašnjih historiografskih istraživanja Danijela Vojaka bilo je na povijesti Roma u prvoj polovici 20. stoljeća, tako da navedeni projekt i ovu knjigu, koja je nastala kao rezultat tog projekta, možemo smatrati logičnim slijedom autorovih dosadašnjih istraživanja. Uz Danijela Vojaka, istraživanje su proveli Bibijana Papo, povjesničarka i sociologinja zaposlena u Romskom nacionalnom vijeću, te politolog i povjesničar Alen Tahiri.

Knjiga je podijeljena na tri dijela. Nakon *Predgovora* Danijela Vojaka (str. 7-9), u kojem autor ukratko donosi stanje istraživanja romskog stradanja za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske te poticaje koji su doveli do pokretanja istraživačkog projekta čiji je knjiga rezultat, zatim ciljeve i zadaće tog projekta, te uvodnih riječi Vlade Šakića i Ljiljane Dobrovšak iz Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar (str. 11-12) i Davida Dragoljuba Orlovića iz Romskog nacionalnog vijeća (str. 13-15), slijedi uvodna studija Danijela Vojaka *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (str. 17-59). Ona na temelju postojeće literature donosi pregled života i stradanja Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i tako pruža nužan kontekst za bolje shvaćanje dokumenata objavljenih u središnjem dijelu knjige.

U uvodnoj je studiji moguće istaknuti nekoliko tematskih cjelina. Na početku su istaknuti neki bitniji aspekti života Roma u međuratnoj Hrvatskoj, kao preduvjet boljeg razumijevanja njihove sudbine za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Nakon pregleda djelovanja njemačkih nacističkih vlasti prema rješavanju ciganskog pitanja od njihova dolaska na vlast do kraja Drugog svjetskog rata, opisani su počeci progona Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Te početke karakterizira nekoliko faza – prvo, donošenje rasnih zakona već nekoliko tjedana po uspostavi NDH. U tim su se rasnim zakonima Romi izričito spominjali. Zatim je slijedilo njihovo popisivanje, a potom i prvi planovi provedbe kolonizacije, od koje se naposljetku odustalo. Sustavne deportacije i ubijanja Roma započinju okružnicom Ministarstva unutarnjih poslova od 19. svibnja 1942. godine, iako autor pokazuje da je ubijanje romskog stanovništva započelo i ranije, ubrzo nakon uspostave NDH. Romi su deportirani u logor Jasenovac: autor na temelju prisjećanja preživjelih logoraša opisuje njihov logorski život. Većina je Roma ubijena već do kraja ljeta 1942. godine. „Bijeli Cigani“, romsko stanovništvo muslimanske vjeroispovijesti, bili su izuzeti od progona. Analizira se i odnos Roma i partizana – dio Roma pružio je otpor prelaskom u partizane, najčešće nakon što su izbjegli odvođenju u Jasenovac. Međutim, manji je dio Roma surađivao s vlastima Nezavisne Države Hrvatske. Povijesni izvori ukazuju i na više primjera spašavanja Roma, pri čemu se očitovalo zauzimanje lokalnog stanovništva za Rome, ponekad uz suradnju s lokalnom vlašću. Naposljetku autor donosi procjene broja Roma stradalih u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Taj se broj vrlo razlikuje od istraživača do istraživača. Autor analizira uzroke tome – nepostojanje relevantne dokumentacije o žrtvama koju su vodile vlasti NDH, izostanak sustavnih znanstvenih istraživanja, manjkavosti u predratnim i poslijeratnim popisima stanovništva.

Drugi, središnji dio knjige, pod naslovom *Dokumenti* (str. 61-351), donosi 138 najrelevantnijih povijesnih izvora pronađenih u okviru navedenog istraživačkog projekta. Dokumenti su grupirani u trinaest cjelina, uglavnom usporednih s tematskim cjelinama uvodne studije. Tako su tematski pokriveni Romi u međuratnoj Hrvatskoj (dokumenti koji pokazuju odnos banovinskih vlasti prema Romima, novinski članci, dokumenti u vezi popisivanja „bijelih Cigana“,

fotografije), zatim početak progona Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (rasni zakoni), popisivanje Roma (nalozi u vezi popisivanja, tablični popisi Roma), planovi oko njihove kolonizacije (dokumenti iz arhivskog fonda Zavod za kolonizaciju NDH), deportacija Roma u Jasenovac (nalozi za otpremanje Roma u logor, popisi Roma, izvještaji lokalnih vlasti itd.) i njihov boravak u jasenovačkom logoru (fotografije), konfiskacija i pljačka njihove imovine (popisi imovine Roma, odluke o preuzimanju njihove imovine). Potom slijede prilozi koji osvjetljavaju odnos vlasti NDH prema „bijelim Ciganima“ (raspis Ministarstva unutarnjih poslova o rasnoj pripadnosti „bijelih Cigana“, popis „bijelih Cigana“ itd.), odnos Roma i partizanskog pokreta (izvješća o bijegu Roma u odmetnike i njihovom sudjelovanju u odmetničkim prepadima) te suradnju Roma s ustaškim vlastima i njihov odnos prema četničkom pokretu (primjerice molbe za arijsko pravo). Naposljetku slijede dokumenti o spašavanju Roma (molbe neroma za povratak Roma iz Jasenovca) i njihovoj svakodnevici (razne zabrane, izdane dozvole, sudski spisi, potrage za Romima nepoznatog boravišta, novinski članci o Romima itd.) te dokumenti o zločinima nad Romima u NDH (zapisnici sa svjedočanstvima, izvještaji, formulari s podacima porodica žrtava fašističkog terora).

Treći dio knjige (str. 353-369), autora Danijela Vojaka, bibliografija je radova o položaju i stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, u kojoj je popisano ukupno 210 naslova. Prije svega, dana je informacija o do sada objavljenim bibliografskim priložima općenito o Romima u Hrvatskoj. Sama je bibliografija podijeljena na tri dijela. Prvi dio (11 bibliografskih jedinica) donosi radove koji se bave Romima u međuratnoj Hrvatskoj, drugi dio (189 bibliografskih jedinica) donosi radove o Romima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a treći dio (10 bibliografskih jedinica) radove stranih autora o Romima u Drugom svjetskom ratu prevedene na hrvatski jezik.

Na kraju su knjige sažeci na hrvatskom, engleskom, romskom i bajaško-rumunjskom jeziku (str. 371-387), bilješke o autorima (str. 389-392) te kazalo osobnih (str. 393-406) i zemljopisnih imena (str. 407-414).

Vrijednost ove knjige ogleda se u nekoliko aspekata. Ponajprije, knjiga tematizira problematiku do sada vrlo slabo, gotovo nikako zastupljenu u hrvatskoj historiografiji. Uvodna studija ističe neke gotovo nepoznate elemente povijesti Roma za vrijeme Drugog svjetskog rata, naprimjer aktivan otpor dijela romskog stanovništva rasističkoj politici Nezavisne Države Hrvatske kroz priključivanje partizanskom pokretu. Uz uvodnu studiju, i dokumenti objavljeni u knjizi dat će svoj doprinos stvaranju složenije slike o Romima na hrvatskom prostoru tijekom Drugog svjetskog rata. To nas dovodi do još jednog aspekta vrijednosti knjige, naime činjenice da je u njoj objavljena arhivska, muzejska i knjižnična građa – samim time olakšan je rad povjesničarima koji će se u budućnosti baviti ovom tematikom. U slučaju ove knjige taj je aspekt posebice važan jer se radi o građi prikupljenoj istraživanjem provedenim u trima državama – Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Srbiji. Slično možemo reći i za iscrpnu bibliografiju navedenu u trećem dijelu knjige, koja će također biti vrijedan alat povjesničarima zainteresiranima za ovu temu. Naposljetku, sakupljanje (i objavljivanje) građe te sastavljanje bibliografije bitni su koraci na putu prema pisanju sinteze. Na temelju svega navedenog jasno je da ova knjiga predstavlja čvrst temelj nekoj budućoj sintezi povijesti Roma na hrvatskom prostoru za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Vezano uz to, potrebno je na kraju reći da se već iz izbora arhivskih ustanova u kojima je provedeno istraživanje čiji je rezultat ova knjiga nameću idući koraci u istraživanju navedene tematike. Idućim je istraživanjima potrebno obuhvatiti, primjerice, arhive u primorskom dijelu Hrvatske, kao i arhive u kojima se čuva građa s onih dijelova hrvatskog prostora koji nisu ušli u

opseg Nezavisne Države Hrvatske (Međimurje, Baranja). Na taj će se način omogućiti stvaranje još potpunije slike o životu i stradanju Roma na hrvatskom prostoru tijekom Drugog svjetskog rata.

Neven Kovačev

Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Romsko nacionalno vijeće, Zagreb 2015, 414 str.

U posljednjih sedam desetljeća razni istraživači su o Holokaustu napisali popriličan broj tekstova obuhvaćajući sve faktore koji su omogućili organizaciju i realizaciju genocidne ideje. Svaka se europska zemlja posebno pozabavila s vlastitim nasljeđem rata i genocida, no s više ili manje uspjeha. Naravno, bez obzira na temeljitost, određeni aspekti na kraju ipak ostanu „u sjeni.“ Ne umanjujući niti jednu žrtvu (ali ni uvećavajući drugu), provedeno je manje historiografskih istraživanja i otkriveno tajni o Romima u Drugom svjetskom ratu. Među domaćim povjesničarima vlada relativno slab interes za romsku problematiku, no tome je doskočila skupina autora koja je svoje istraživanje objedinila u monografiji, ujedno i zbirci izvora, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*

Istraživanje o stradanjima Roma tijekom Drugog svjetskog rata na području Nezavisne Države Hrvatske pokrenuo je povjesničar Danijel Vojak, znanstveni suradnik Instituta Ivo Pilar, u suradnji s Romskim nacionalnim vijećem. Vojak je svoj znanstveni rad usmjerio na istraživanje romske povijesti, počevši s položajem Roma na hrvatskim prostorima u 19. stoljeću, ali se potom usmjerio na Rome u prvoj polovici 20. stoljeća. Njegova istraživanja dala su odličan temelj za razumijevanje situacije u kojoj se romsko stanovništvo našlo nakon uspostave ustaškog režima 1941. godine. Značajan doprinos projektu dali su povjesničarka i sociologinja Bibijana Papo te politolog i povjesničar Alen Tahiri. Važnost ovog projekta jest utoliko veća jer na jednom mjestu sintetizira ne samo povijest Nezavisne Države Hrvatske već i značajno razdoblje u povijesti romskog stanovništva, što Hrvatske, što Europe. Ova monografija rezultat je prikupljanja i analize mnogobrojnih izvora, odnosno tisuća stranica dokumenata, pohranjenih u desecima muzejskih, arhivskih i knjižničnih ustanova diljem Republike Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije. Preko stotinu najrelevantnijih dokumenata koji donose svjedočanstvo o stradanjima Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj uključeni su u konačnu publikaciju. Potonje također predstavlja važnost ove knjige jer na jednom mjestu objedinjuje ključne dokumente o romskom stradanju te ih tako čini lako dostupnima za sve buduće istraživače i predstavlja temelj za daljnja istraživanja.

Monografija je koncipirana u tri cjeline. Kao uvod izlaganju rezultata istraživanja Danijel Vojak se osvrće na problematiku istraživanja romske povijesti koja se ogleda u nedostatku pisanih izvora, ali i nedostatku istraživačke zainteresiranosti što u konačnici rezultira oskudnom znanstvenom produkcijom. S obzirom na to kroz tekst se provlači sintagma „zaboravljeni Holokaust“ koja ukazuje da se i unatoč takvoj tragediji kao što je Holokaust jednu žrtvu „zanemaruje.“ Na istraživačima je da procijene u kojoj mjeri je takvo zanemarivanje namjerno ili nenamjerno izazvano.

U prvoj cjelini, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, autor donosi sintezu o položaju Roma u Banskoj Hrvatskoj, odnosno Nezavisnoj Državi Hrvatskoj uz odgovarajuće poveznice s europskim zbivanjima. Izraz „Holokaust“ nije jednoznačan već svaki narod, odnosno

oni čiji su preci bili žrtve genocida, ima svoj jedinstven naziv, a u slučaju Roma je to riječ „Porajmos.“ Isticanje lingvističke problematike ukazuje na kompleksnost genocida u smislu da ga svaka skupina pokušava percipirati na svoj način stavljajući ga u kontekst okoline i društva u kojemu se razvija te određenim nazivom nastoji dati odgovarajuću emocionalnu težinu. Odnos prema Romima u međuraću (ali i ranom novom vijeku) značajan je za razumijevanje genocida tijekom Drugog svjetskog rata. Stereotipi o Romima kao „lopovima, varalicama i besposličarima“ nisu suvremena pojava već datiraju na ovim prostorima unatrag više stotina godina. Vlasti su romskom stanovništvu i kontroli njihova kretanja nastojale doskočiti raznim zakonskim odredbama koje su nerijetko klizile u represiju. Neromsko stanovništvo je dodatno potpomagalo negativnu percepciju onemogućavanjem integracije Roma u društvo. Vrlo je važna i poveznica s nacističkim režimom, odnosno s modelima koji su primjenjivani na njemačke Rome, a koje su ustaške vlasti hvalile i djelomično preuzele. Odnos vlasti prema Romima nije bio sustavno planiran. Netrpeljivost i potreba za rješavanjem potonjeg pitanja javlja se već u međuraću kada ustaše riječ „cigan“ kao pogrdnu koriste kako bi okarakterizirali kraljevsku obitelj Karađorđević. Unatoč tome što je postojala konkretna naredba o deportiranju romskog stanovništva, Vojak provedbu te naredbe prikazuje kroz nekoliko različitih teza upozoravajući da se one grade bez čvrstih uporišta u izvorima te da su daljnja istraživanja itekako poželjna.

Usprikoš tome što su vlasti Rome pokušale, a u većini slučajeva uspjele, deportirati u Jasenovac obećavajući zemlju i trajno boravište, javili su se oblici otpora. Javljao se i u obliku pridruživanja partizanskim jedinicama, no to je područje poprilično oskudno istraženo. Isto vrijedi i za odnos partizana prema Romima. S jedne strane, postojala je netrpeljivost prema onima koji su na neke načine pomagali ustaškim vlastima. Potonje se ne naziva kolaboracionistima već Vojak smatra da je takav naziv nepravedan s obzirom na to da su kroz takvu suradnju nastojali sačuvati goli život. Unatoč već spomenutoj netrpeljivosti prema romskom stanovništvu ona nije bila kolektivna te se u ratnim prilikama ipak pojavila skupina ljudi koja je, riskirajući svoj život, spašavala Rome od stradanja. Dio zaštite organizirala je islamska vjerska vlast u Bosni i Hercegovini, no ona se najčešće odnosila samo na „Bijele Cigane“ – Rome muslimanske vjeroispovijesti. Pitanje broji je neizostavno u tipu istraživanja poput ovog, iako vrlo često može biti nepravedno jer je od svih podataka najpodložnije promjenama i subjektivnim interpretacijama te zloupotrebama. Vojak se na određen način distancira od upuštanja u taj pothvat navodeći problematiku istraživanja kvantitativnih podataka, pogotovo kad je u pitanju skupina o kojoj ne postoje potpuni zapisi. Cilj je, s obzirom na širinu problema, iznijeti najrelevantnije činjenice, uključiti ih u širi društveni kontekst i otvoriti niz dosad nerazriješenih pitanja kako bi se čitatelju i potencijalnom istraživaču dala mogućnost za nastavak istraživanja. Već iznesena istraživanja, na temelju kojih Vojak iznosi priču, zapravo ukazuju na činjenicu da je znanje o romskom stanovništvu i dalje vrlo oskudno. Iako su dodatna istraživanja često otežana nedostatkom izvornih romskih pisanih te usmenih izvora, pogotovo svjedočanstava o represiji i konačno genocidu, u arhivskim i muzejskim ustanovama se i dalje krije velik broj potencijalnih i značajnih zapisa.

Druga cjelina, naslovljena *Dokumenti*, zajednički je rad svo troje autora. Čini ju 138 dokumenata, odnosno fotografija, popisa, zakonskih propisa i privatnih pisama koji svjedoče o položaju romskog stanovništva u razdoblju od 1941. do 1945., ali i u međuraću. Redoslijed izvora podudara se s tekstem iz prethodne cjeline te za svrhu ima olakšati razumijevanje, ali i omogućiti nove interpretacije teza iznesenih u sintezi. Osim pomno sastavljene zbirke dokumenata, koja je ostavljena budućim istraživačima kao temelj i poticaj za buduće znanstvene radove i projekte, Danijel Vojak sastavio je pregled, odnosno popis relevantnih bibliografskih jedinica koje pruža-

ju uvid u dosadašnje rezultate istraživanja. Popis uključuje monografije i članke ne samo istraživača s hrvatskog govornog područja već i autore strane provenijencije od kojih je nekolicina djela prevedena i na hrvatski jezik. Na kraju se nalaze sažeci na engleskom, ali i romskom i bajaško rumunjskom jeziku. Romska nacionalna manjina u Hrvatskoj služi se posljednjim dvama jezicima, odnosno deklarirani su im kao materinji jezici, pa je značajno što se za romsku povijest izuzetno značajna publikacija barem djelomično pokušava približiti onima na koje se odnosi.

Konačno, slobodno zaključujemo kako je ova monografija izvrstan i čvrst temelj za daljnja i izrazito potrebna istraživanja značajnog razdoblja povijesti romskog stanovništva, ali i hrvatske povijesti. Projektom su obuhvaćeni deseci institucija u kojima su pohranjene tisuće svjedočanstava o „Porajmosu“, a u konačnici je samo nekoliko dobilo svoje mjesto u knjizi. Kao što i sami autori naglašavaju, to nije kraj istraživanja već poticaj za budućnost. U ovom trenutku projektom još nisu obuhvaćene mnoge arhivske i druge institucije, poput onih diljem jadranske obale, na što sami autori i upozoravaju. Ova knjiga je ujedno i sinteza, no naravno vrlo „štura“ s obzirom na potencijal koji leži u daljnjim istraživanjima. Na budućim je generacijama da s pitanja genocida romskog stanovništva makne stigmat „zaboravljenog Holokausta.“

Lea Kasabašić

Slavko Goldstein, *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina*, Fraktura, Zaprešić 2016, 156 str.

Knjiga Slavka Goldsteina *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina* odgovor je na pokušaje Društva za istraživanje trostrukog logora Jasenovac da ovaj ustaški koncentracijski logor prikažu kao gotovo isključivo radni logor dovodeći u pitanje genocid nad Romima, Židovima i Srbima. Vladimir Horvat, Blanka Matković, Stipe Pilić i Igor Vukić u knjizi *Jasenovački logori – istraživanja* zastupaju stav prema kojemu jasenovački logor tijekom ustaškog režima nije bio logor smrti nego gotovo isključivo radni i kažnjenički logor u kojemu je bilo pojedinačnih ubijanja. Spomenuti autori u navedenoj knjizi naveli su kako je jasenovački logor nastavio funkcionirati i nakon završetka Drugog svjetskog rata i tada je navodno postao logor smrti, a od 1948. do 1951. godine treći jasenovački logor bio je namijenjen političkim protivnicima komunističkih vlasti, pristalicama Informbiroa. Ovim stavovima vrlo racionalno i argumentirano suprotstavio se Slavko Goldstein.

U poglavlju „Tvrđnje bez argumenata“ Slavko Goldstein doveo je u pitanje jasenovačku „trostrukost“ o kojoj je pisao Vladimir Horvat u svome radu „Tri jasenovačka logora“ u navedenoj knjizi *Jasenovački logori – istraživanja*. Goldstein je uočio kako autor svoje tvrdnje nije potkrijepio argumentima te da ima pogrešaka u navođenju izvora. Horvat je citirao saslušanje ustaškog ministra Mladena Lorkovića 26. siječnja 1946. pred Vrhovnim sudom Narodne Republike Hrvatske. Naime, Mladena Lorkovića ubili su ustaše u travnju 1945. pa prema tome nije mogao biti izveden pred sud početkom 1946. godine. Horvat je pogrešno datirao i početak funkcioniranja Logora III Ciglana 23. kolovoza 1941., a ne u studenom 1941. godine. Tvrdi da su u jasenovačkom logoru ponajviše stradali Hrvati, a ne Srbi, Židovi i drugi te da je u navodnom komunističkom logoru stradao veći broj zatočenika u odnosu na ustaški logor u Jasenovcu. Do sada je utvrđeno 83.145 žrtava ustaškog jasenovačkog sustava logora, a niti jedno ime i prezime navodnog poslijeratnoga komunističkog logora u Jasenovcu. Apсурdnost Horvatovih tvrdnji jasno je razvidna u konstataciji da „nepobitni pisani dokazi o tome nisu objavljeni, nego se vjero-

jatno brižno kriju ili su čak uništeni“ (S. Goldstein, str. 11). Da su ustaški jasenovački logori bili ponajprije logori smrti moguće je zaključiti na temelju sačuvanih ustaških i njemačkih dokumenata koje je Horvat zanemario. Nakon prvih tjedana postojanja NDH „njemački obavještajci izvještavaju o krvavim ustaškim zločinima nad Srbima, a kasnije i o Jasenovcu i drugim logorima, s upozorenjima da to stvara nemire u cijelom području i može bitno štetiti njemačkim ratnim naporima“ (S. Goldstein, str. 11) Jedan u nizu metodoloških problema pisanoga rada Vladimira Horvata je i, kako je uočio Slavko Goldstein, jednostrana selekcija u korištenju literature. Goldstein je odbacio i Horvatovu tvrdnju o postojanju takozvanoga trećeg Jasenovca u kojemu su bili internirani pristaše Informbiroa. Naime, 1948. godine „bivši jasenovački Logor III bio je šikara i ledina, s nešto tragova ostataka od ciglenog zida i nekadašnjih zgrada“ (S. Goldstein, str. 14). U relevantnim izvorima i literaturi nema nikakvoga traga o tome da su u Jasenovcu bili internirani komunisti koji su se opredijelili za Informbiro.

Slavko Goldstein demantirao je i tvrdnje Igora Vukića u njegovu radu „Sabirni i radni logor Jasenovac“ u navedenoj knjizi *Jasenovački logori – istraživanja*. Vukić je pokušao dokazati kako je jasenovački logor bio uglavnom sabirni, radni i kažnjenički logor. Jasenovački logor organiziran je po uzoru na njemački nacistički logor Sachsenhausen – Oranienburg koji je bio višenamjenski, ali prvenstveno logor smrti. Tamo je prošao poduku i Vjekoslav Maks Luburić, zapovjednik ustaških logora. Po ovom uzoru organizirao je Jasenovac kao radni, ali ponajprije logor smrti. Vukić nije spomenuo navedeni njemački logor i masovne likvidacije kao konačni cilj jasenovačkoga logora. Zanemaruje činjenicu da su gotovo svi pripadnici radnih grupa jasenovačkoga logora bili ubijeni do travnja 1945. godine. Prema Goldsteinu „preživjela su samo 22 visokostručna radnika iz Brzog sklopa i zdravstvenih službi koje su ustaše povelili sa sobom prilikom povlačenja iz Jasenovca i 12 uspješnih bjegunaca iz Kožare u pobuni i probouju 22. travnja 1945.“ (S. Goldstein, str. 19). Igor Vukić zanemaruje one dijelove izvora i literature koji ne podržavaju njegovu temeljnu tezu.

U poglavlju „Mit o ‘Maloj Floramy’ i zapisi Erwina Millera“ Goldstein je pokazao kako je Igor Vukić manipulativno iskoristio Millerovo djelo *Izabran za umiranje* te iskoristio samo „vedrije momente o kulturno-zabavnim priredbama i drugarskoj solidarnosti u kolektivu od 150 ‘kožaraca’, a prešutio je druge dijelove knjige koji precizno govore o pravome karakteru Jasenovca“ (S. Goldstein, str. 25). Miller je u knjizi između ostaloga naveo i jednu u nizu situacija koja otkriva pravi karakter Jasenovca: „...Sutradan... priključili su me grupi (koja je) poslana u Krapje da pokopa ‘likvidirane’ logoraše. Stigavši onamo zatekli smo gomilu od osamdesetak pobijenih logoraša kojima su od udarca drvenim čekićima bili razmrskani potiljci. Bio je to moj prvi susret sa smrću“ (S. Goldstein, str. 26).

Vukić je doveo u pitanje i ustaški genocid nad Romima tvrdnjom kako bivši logoraši nisu govorili o većim skupinama zatočenih Roma nego o samo jednoj skupini od nekoliko stotina Roma koji su bili u logoru tijekom ranoga ljeta 1942. godine. Goldstein je uočio da je u bibliografiji knjige *Jasenovački logori – istraživanja* „obuhvaćeno i djelo prvog memoariste Đorda Miliše, a u njoj i poglavlje ‘Cigani’, potresni opis brutalnog genocida nad tisućama Roma u Jasenovcu. O genocidu nad Romima pisao je i drugi jasenovački memoarist Milko Riffer, a o tome iscrpno govore i mnogi prikupljeni dokumenti u kapitalnim knjigama Antuna Miletića, naznačke u *Sećanjima Jevreja*, dokumentirani opisi u knjigama Narcise Lengel-Krizman, Ive Goldsteina, Nataše Mataušić, Radovana Trivunčića i drugih autora, kojih su djela većinom navedena i u bibliografijama i citatima knjige *Jasenovački logori – istraživanja*, pa ih je Igor Vukić kao glavni autor i urednik te knjige svakako morao čitati. Kako se nakon svih tih tekstova mogao upustiti

u bezočno negiranje masovnog ustaškog zločina nad Romima?“ (S. Goldstein, str. 31). Sjećao se romske djece u Jasenovcu i Mladen Iveković i između ostaloga napisao: „Ubijalo se dnevno na vagone takve Cigančadi“ (S. Goldstein, str. 32). U skladu s naredbama Ustaške nadzorne službe i Ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH od 19. svibnja 1942. ustaše, oružnici i domobrani gotovo u potpunosti Rome su deportirali u Jasenovac i tamo su pogubljeni. Na popisu jasenovačkih žrtava zapisano je 16.173 Roma (5688 muškaraca, 4877 žena, 5608 djece).

Prema Slavku Goldsteinu, „iz Vukićeva teksta proizlazi da su zadržavanjem u Jasenovcu (riječ je o Židovima – op. V. T.) ti ljudi bili spašeni od smrti u nacističkim dušegupkama Treblinka i Auschwitza, što naravno nije istina. Do kraja travnja 1945. svi su poubijani u jasenovačkim logorima, s izuzetkom tridesetak uspješnih bjegunaca i drugih sretnika.“ (S. Goldstein, str. 35-36). O holokaustu u NDH postoje brojni pisani izvori, sjećanja i literatura. Prema poimeničnom popisu jeruzalemskoga Jad Vašema u jasenovačkom sustavu logora život je izgubilo 16.196 Židova, a prema hrvatskom poimeničnom popisu jasenovačkih žrtava 13.149. Razlika u brojkama nastala je zato jer su, prema Slavku Goldsteinu, u hrvatskom poimeničnom popisu jasenovačkih žrtava mnogi pokršteni Židovi upisani kao Hrvati, a manjkava je i hrvatska evidencija židovskih izbjeglica iz Trećega Reicha. Neposredno prije Drugog svjetskog rata, na području koje je od 1941. obuhvaćala NDH, živjelo je približno 39.000 Židova. Drugi svjetski rat preživjelo je približno njih 8500. Ustaše su odvele u smrt ukupno oko 24.000 Židova, od toga broja u jasenovačkom sustavu logora život je izgubilo između 16 i 17 tisuća, „a oko 6500 otpremljeno je u njemačko-nacističke logore u okupiranoj Poljskoj, odakle su se samo rijetki vratili“ (S. Goldstein, str. 37).

Vukić je napisao da su Židovi i Romi dovođeni u logor zbog svoje nacionalne pripadnosti, ali „zatočnici nisu dovođeni u logor da bi bili ubijani“ (S. Goldstein, str. 39.) Kada je riječ o Srbima Vukić je napisao da su oni dovođeni u logor „isključivo iz ideoloških razloga“ (S. Goldstein, str. 39) te da „nitko u logor nije dospio, niti bio ubijen, samo zato što je Srbin ili pravoslavac“ (S. Goldstein, str. 39). Prema jasenovačkom popisu stradalo je 47.627 Srba.

U poglavlju „Dizanje‘ sela“, Goldstein je prikazao ustaška pustošenja srpskih sela i time jasno pokazao cilj ustaških vlasti prema Srbima u NDH. Od ožujka i travnja do listopada 1942. godine ustaše su „očistili“ oko pedeset srpskih sela „od Slavenskog Broda i Gradiške do Sunje i Siska, u porječju Save i njezinih pritoka. Ustaše bi u noći ili pred jutro opkolili selo, pokupili cjelokupno stanovništvo i otpremili ga u Jasenovac. Pretežito su to bile žene, djeca i stariji ljudi, jer za vojsku sposobni muškarci djelomično su uspijevali pobjeći, mnogi u partizane“ (S. Goldstein, str. 49). U knjizi ima još ovakvih i sličnih primjera koji jasno ukazuju na genocidni odnos ustaških vlasti prema Srbima.

U narednom poglavlju Goldstein je pisao o okolnostima smjenjivanja Maksa Luburića, zatim o nešto mirnijoj situaciji u jasenovačkom logoru od ožujka 1943. do travnja 1944. godine, o posljednjim mjesecima logora te o stradanju posljednjih logoraša.

Poglavlje „Poslijeratni Jasenovac“ sadrži niz podataka koji upućuju na zaključak da u nekađšnjem jasenovačkom logoru nije bilo nikakvih uvjeta za postojanje logora nakon završetka Drugog svjetskog rata. Sve zgrade u potpunosti su uništene ili teško oštećene pa se nisu mogle staviti u funkciju. Postoji gotovo 400 fotografija koje dokumentiraju ovakvo stanje. Nove vlasti dopustile su da građevinski materijal porušenih objekata stanovništvo iskoristi za obnovu svojih kuća. Tako je prostor ustaškoga logora, prema riječima Slavka Goldsteina, „pretvoren u ledinu“ (S. Goldstein, str. 73). Zarobljeni njemački vojnici prvi su radili na raščišćavanju ruševina Logora III Ciglana, a bili su smješteni u zgradi šumarije u mjestu Jasenovac jer u prostoru uništenoga logora nije bilo nikakvih smještajnih kapaciteta. U raščišćavanju ruševina Logora III Ciglana

sudjelovala je jedna grupa zarobljenih vojnika NDH smještenih u selu Bročice te zarobljenika logora Viktorovac kraj Siska „osuđenih na kraće kazne prisilnog rada“ (S. Goldstein, str. 76). Dolazili su i zatvorenici iz Stare Gradiške. Stipo Pilić i Blanka Matković napisali su da je poslijeratni jasenovački logor bio pozicioniran upravo na prostoru ranijega ustaškog Logora III te da je riječ o kontinuitetu, logoru u kojem je promijenjena uprava i struktura zatočenika nakon uspostave komunističke vlasti. Tamo nije bilo nikakvoga logora nakon uništenja ustaškog logora jer naprosto nisu za to postojali uvjeti. Jasenovac je bio simbol zločinačkog ustaškog režima, a komunisti su ovaj logor koristili za protuustašku propagandu. S obzirom da je neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata bilo usporedbi komunističke represije s ustaškom diktaturom, komunistima sasvim sigurno nije bilo u interesu uspostaviti logor na mjestu najzloglasnijeg ustaškog logora. Goldstein smatra da je riječ o pokušaju relativizacije ustaškog jasenovačkog logora te zločinačkog karaktera ustaške tvorevine NDH. U nastavku je pisao o Radnoj grupi Jasenovac te jasno i argumentirano pokazao da nikakvoga logora na prostoru Logora III Ciglane nije bilo nakon uništenja ovoga ustaškog logora. Svjedoci koji su bili u poratnom periodu u Jasenovcu demantirali su tvrdnje o postojanju nečega sličnog ustaškom jasenovačkom logoru. Goldstein je izvrsno analizirao i prokomentirao ova svjedočenja te istaknuo da ne postoji niti jedan dokument kojim bi bilo moguće potkrijepiti tvrdnju o postojanju komunističkog logora na mjestu bivšeg ustaškog jasenovačkog logora.

Poglavlje o broju žrtava jasenovačkoga logorskog kompleksa, koje slijedi nakon post scriptuma, napisao je povjesničar Ivo Goldstein. Prikazao je problem umanjivanja i dimenzioniranja broja stradalih proteklih desetljeća te probleme vezane uz ovakva nastojanja. Knjiga završava tekstom Slavka Goldsteina „Jasenovac i Bleiburg nisu isto“. Autor je analizirao fenomen Jasenovca i Bleiburga. Upozorio je na niz problema, predimenzioniranja i umanjivanja broja stradalih te mitologizacije jednoga i drugoga mjesta stradanja. U jasenovačkom kompleksu život je izgubilo oko 90.000 zatočenika, a dosada je utvrđen identitet 83.145 žrtava. Za Bleiburg i Križni put tijekom dva i pol mjeseca ubijeno je oko 45.000 zarobljenika hrvatske narodnosti. Tamo su „gotovo isključivo ubijani razoružani vojnici, borbena sposobni muškarci, a samo izuzetno i poneka žena i stariji muškarac“ (S. Goldstein, str. 135) Mnogi jasenovački zločinci bili su na Bleiburgu, a nitko od jasenovačkih žrtava nije odgovoran za zločine počinjene na Bleiburgu i Križnome putu. Slavko Goldstein upozorio je na uzročno-posljedične odnose. Jasenovac je jedan od uzroka Bleiburga. Autor smatra da nije bilo Jasenovca ne bi bilo niti stradanja na Bleiburgu i Križnom putu ili bi bila znatno manja.

Prikazana knjiga Slavka Goldsteina može postati konstruktivno polazište u nastojanjima da o jasenovačkom logoru razgovaramo smireno, argumentirano i racionalno, polazeći od utvrđenih činjenica, bez manipulacije i ideoloških iskrivljavanja. Uzevši u obzir argumente Slavka Goldsteina smatram da nije moguće tvrditi da je u Jasenovcu postojao logor smrti ili nešto slično nakon antifašističke pobjede 1945. godine, usporedivo s ustaškim logorom koji je između ostaloga ponajprije bio namijenjen masovnom ubijanju u funkciji stvaranja etnički čiste države bez političkih protivnika.

Vinko Tadić

Andrea Matošević, *Socijalizam s udarničkim licem: etnografija radnog pregalaštva*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb 2015, 228 str.

Andrea Matošević jedan je od osnivača Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma pri Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli. U sklopu Centra pokrenut je projekt „Stvaranje socijalističkog čovjeka: hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma“ u čijem je okviru nastala ova knjiga.

Prva Matoševićeva knjiga nosi naslov *Pod zemljom. Antropologija rudarenja na Labinštini u XX. stoljeću*, a objavljena je 2011. godine. U svojoj drugoj knjizi *Socijalizam s udarničkim licem: etnografija radnog pregalaštva* autor je ostao na tragu svog interesa za proučavanjem rada i dao je važan doprinos razumijevanju rada, udarništva i natjecanja u socijalističkoj Jugoslaviji. Knjiga prati nastanak pokreta udarništva u Sovjetskom Savezu, njegov prijenos na jugoslavenski prostor nakon Drugog svjetskog rata te razvoj tog fenomena tijekom cijelog razdoblja socijalističke Jugoslavije. Autor je pisanju knjige pristupio kao etnolog, kulturni antropolog i kao povjesničar.

Knjiga sadrži uvod i četiri poglavlja te popis stručne literature, udžbenika, novina, časopisa, imena kazivača, internetskih izvora, filmografije i ostalog.

Na početku knjige autor nas na zanimljiv način uvodi u promišljanje o problematici rada i udarništva putem jednog grafita u Podlabinu koji je sačuvan iz vremena poslijeratne obnove Jugoslavije. Na taj način već je u prvim redcima knjige istaknuta refleksija prošlosti na sadašnjost, ali i potreba istraživanja i razumijevanja prošlosti u kojoj je fenomen udarništva bio jedno od važnih obilježja vremena.

U prvom poglavlju pod naslovom *Ishodište – sovjetski stahanovizam i heroji rada* opisani su počeci razvoja ideje udarništva u Sovjetskom Savezu. Prikazan je događaj iz 1935. godine kada je Aleksej Stahanov iskopao 102 tone ugljena i time nekoliko puta premašio radnu normu rudnika u kojem je radio. To je dovelo do nastanka pokreta koji je po njegovu prezimenu dobio naziv *stahanovizam*, a koji je bio u službi promocije snage socijalizma. U knjizi je prikazano kako je od samog početka stahanovski pokret bio medijski praćen te primjenjivan u svim dijelovima gospodarstva. Politička važnost pokreta bila je izuzetno velika za komunističku partiju jer se htjelo prikazati domete i mogućnosti Sovjetskog Saveza, a posebno je bilo bitno istaknuti veći napredak Sovjetskog Saveza u odnosu na zemlje Zapada. Udarnički rad u Sovjetskom Savezu prikazivan je kao pokretač razvoja države, ali i pojedinca.

Posebna vrijednost ovog poglavlja je u tome što se čitatelju nudi više različitih pogleda na taj povijesni fenomen. Upoznaje nas s načinom izvješćivanja o obaranju radnih rekorda u stranom tisku te kako je u Sovjetskom Savezu kroz medije isticana razlika stahanovskog pokreta u odnosu na kapitalističko izrabljivanje radnika, ubrzanje rada i racionalizaciju poslovanja kroz učinkovitiji rad. U daljnjem promišljanju autor nas uvodi u idealizirani prikaz koji je u Sovjetskom Savezu bio prisutan u svim medijima te je kroz stalnu propagandu trebao glorificirati Sovjetski Savez i Staljina. Udarnički rad bio je izrazito težak, ali je uvijek prikazivan kao privremeni napor koji vodi prema sretnoj budućnosti. Navedeni su i primjeri problema koji su mogli nastati zbog ovakvog načina rada jer su se radnici ponekad bunili na stalna podizanja normi rada. Ubrzanje rada kod radnika stvaralo je pritisak i dovodilo do pada motiviranosti. Poglavlje obrađuje i povlastice heroja rada te prikaz problema vezanih uz teret privremene slave udarnika. U završnom dijelu poglavlja analizirana je nepravednost sustava koji je nametao udarnički rad, prilikom čega je isticao samo jednog čovjeka, dok je cijela grupa radnika mukotrпно radila na ostvarivanju rekorda proizvodnje. Prikazano je i povezivanje pokreta stahanovizma s „kvalitetnim odmorom“ nakon „produktivnog rada“.

Drugo poglavlje knjige nosi naslov *Jugoslavensko udarničko iskustvo*, a podijeljeno je na pet potpoglavlja. Kroz to poglavlje autor obrađuje razvoj i učvršćivanje ideje udarništva u Jugoslaviji. Autor je na temelju literature, novina i filmova prikazao pogled Komunističke partije Jugoslavije na rad i norme rada te su navedeni primjeri obaranja normi rada koje su udarnici ostvarili na svojim radnim mjestima. Na početku je obrađena povezanost sovjetskog i jugoslavenskog radnog pokreta, ali i oslanjanje jugoslavenskog udarništva na ratni heroizam partizana protiv okupatora. Prikazani su načini na koje je Komunistička partija Jugoslavije poticala radnike na obaranje radnih normi. Kroz iskaze kazivača i novinske tekstove možemo pratiti kako se udarništvo razvijalo u uvjetima teškog stanja jugoslavenskog gospodarstva nakon Drugog svjetskog rata. Preko govora Tita i ostalih političkih dužnosnika navodi se kako je opravdavan rad iznad norme, zatim kako je uspoređivan s kapitalističkim zemljama i kako je uklopljen u sva područja života. Važan dio u razvoju udarničkog rada bilo je normiranje rada kako bi se moglo obarati postavljene granice. Opisano je pod kojim se uvjetima postajalo udarnikom te koje su povlastice udarnici imali u društvu. Istaknuta je i promjena pogleda Komunističke partije Jugoslavije prema udarništvu nakon razlaza Tita i Staljina. Jugoslavenski udarnici su nakon 1948. godine trebali nadmašivati sovjetske u radnim rekordima te je isticano kako se kroz udarnički rad treba boriti protiv svih unutarnjih i vanjskih neprijatelja.

Potpoglavljje *Pokret za visoku produktivnost rada i dovitljiva misao* govori o višim stupnjevima udarničkog rada u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji. S Aleksejem Stahanovim u SSSR-u udarništvo je prešlo u višu etapu takmičenja te se razvio stahanovski pokret. Od Alije Sirotanovića, rudara iz Bosne i Hercegovine, udarništvo u Jugoslaviji počinje nositi naziv *Pokret za visoku produktivnost*, a jugoslavensko vodstvo smatralo je kako je udarništvo prešlo u višu fazu. Godina 1948. bila je prijelomna za Komunističku partiju Jugoslavije zbog sukoba Tita i Staljina. Do tada su sovjetski udarnici bili uzor Komunističkoj partiji Jugoslavije, a od te godine postaju rivali. Rekord Alije Sirotanovića imao je izuzetno veliku simboličku i privrednu važnost. Sirotanovićevu načinu kopanja ugljena pripisana je i doza inovativnosti, a cilj je bio ubrzati rad, prebaciti normu, postići rekord i tako uštedjeti na troškovima proizvodnje. Propaganda Komunističke partije Jugoslavije kroz takav je rad isticala nastanak novog socijalističkog čovjeka, društva i države te je kroz radne uspjehe radila na legitimaciji svoje vlasti. Uz Aliju Sirotanovića navedeni su i ostali udarnici i udarnice iz nekoliko tvornica te rekordi koji su postizani u proizvodnji.

U potpoglavljju *Višemašinski rad* donesen je pregled primjene udarničkog rada na tvorničkim strojevima. Navedeni su primjeri iz jugoslavenskog tiska u kojima su prikazani radnici i radnice koji obavljaju posao na više strojeva. Komunistička partija Jugoslavije kod takvog je načina rada isticala inovativnost radnika koji su svojim poboljšanjima učinkovitije iskorištavali strojeve te tako stvarali uštede u količini materijala i vremenu proizvodnje. U centru propagande rada i prikazivanja udarnika bila je akceleracija i osjećaj za vrijeme. No osim stalnog podizanja ljestvice učinkovitosti, kroz udarnički rad isticana je i stalna potreba borbe protiv vanjskih i unutarnjih neprijatelja.

Treće potpoglavljje *Rad i rat* govori o tome kako je Komunistička partija Jugoslavije radila na povezivanju ratnih pobjeda s pobjedama na radnim mjestima. U svim medijima isticani su radni uspjesi radnika, seljaka i omladine te su korišteni ratni pojmovi kao što su borba, heroj, udar, neprijatelj. Autor je izložio kako je vlast u društvu često podržavala osjećaj opasnosti zbog mogućnosti napada neprijatelja, a rješenje je bilo u većoj proizvodnji, većem naporu i ubrzanju rada. Iznoseni su i primjeri u kojima udarnici ističu svoju tešku prošlost te probleme koje su proživjeli, a nove radne pobjede u sklopu socijalističke Jugoslavije ponudile su im viziju sretnije i bolje budućnosti.

Četvrto potpoglavlje *Socijalistička takmičenja – dromologija rada* prikazuje kako fenomen udarništva funkcionira kroz natjecanja. Kroz analizu novina kao što su *Udarnik – glasilo trudbenika Željezare Zenica* i *Glas Istre* prikazano je kako su radna natjecanja funkcionirala. Mediji su u prikazivanju udarničkog pokreta često koristili pojmove iz područja sporta. Vlast je korištenjem sportske terminologije htjela potaknuti radnike na obaranje rekorda u proizvodnji te je radila na razvoju zdravlja novog socijalističkog čovjeka. Obrađena je i popularizacija takmičenja kroz obilježavanje raznih obljetnica. Za razumijevanje radnog takmičenja veliku važnost imaju filmovi. Analizirani su filmovi *100 dana u Brezi* i *Događaj u Raši*.

U petom potpoglavlju *Udarnički askēsis i obaveza uzvraćanja* obrađeno je kako se u socijalističkoj Jugoslaviji prikazivao rad. U raspravi o teškom radu autor se osvrnuo na protestantski pogled, a u promišljanjima je istaknuo djelo Maxa Webera *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Kroz usporedbu protestantskog i udarničkog rada otkrivene su neke sličnosti kao što su disciplina, asketizam te obaveza pojedinca da se osjeti izabranim. U daljnjem prikazu rada u Jugoslaviji autor navodi kako je udarništvo preuveličavano i opisivano superlativima. Istaknuta je uloga udarništva u službi promocije Komunističke partije Jugoslavije uz pomoć pojmova kao što su odricanje, požrtvornost, vjernost i obećanje. Pogled na udarništvo dalje je prikazan kroz prizmu dara u kojem su udarnici imali obavezu i dužnost uzvratiti Titu i Komunističkoj partiji Jugoslavije za slobodu koju su izborili i mogućnost rada u slobodnoj državi. Udarništvo je korišteno u svrhu isticanja lošeg stanja u prvoj Jugoslaviji u odnosu na napredak socijalističkog društva nove Jugoslavije. Opisano je i moralno nagrađivanje udarnika. U Jugoslaviji je isticano kako težak rad treba biti izvor zadovoljstva, a nikako problem i teret. Osvrt je napravljen i prema Lenjinovim razmišljanjima o radu te kako se to reflektiralo na socijalističku Jugoslaviju. Obrađena je i ideja volonterskog rada koji je uklopljen u udarnički pokret te u razvoj novog socijalističkog čovjeka. Razrađena je i zanimljiva ideja o povezanosti predindustrijskog rada u kojem je bila važna unikatnost i autorski rad s udarničkim radom koji je propagandom također usmjeravan prema posebnoj, istaknutoj vrijednosti rada.

Treće poglavlje nosi naslov *Sad računica radi, a ne srce. Druga resignacija udarništva i igrani film sedamdesetih godina*. Analizira se kako je radni heroizam prikazivan na filmu u Jugoslaviji i ostalim socijalističkim zemljama. Razmatraju se uzroci slabljenja udarničkog pokreta tijekom 60-ih godina. Vrijedne spoznaje dobivene su i na temelju filmova koje je Komunistička partija Jugoslavije zabranila ili negativno ocijenila. Kroz takve filmove otkriva se i druga strana udarničkog rada kao što je iscrpljujući rad, nesreće na radu, otpor ostalih radnika zbog podizanja norme rada, a takav prikaz udarničkog rada nije bio u skladu s propagandom Komunističke partije Jugoslavije.

Potpoglavlje *Rastakanje uzornosti* analizira život udarnika i probleme koji su ih opterećivali. Istraživanje je bilo usmjereno na tri filma, a to su *Čovjek od mramora* poljskog redatelja Andrzeja Wajde, *Slike iz života udarnika* jugoslavenskog redatelja Bahrudina Bate Čengića i *Radnička klasa ide u raj* talijanskog redatelja Elija Petrija. Cilj propagande stahanovskog pokreta u Sovjetskom Savezu nije bio usmjeren samo na prikazivanje radnika na radnom mjestu, nego i pogodnosti koje je nosio takav rad. Udarnici su u službenoj komunističkoj propagandi prikazivani u obiteljskom okruženju svojih uređenih stanova kako čitaju knjige i žive sretnim životima. Redatelji su u svojim filmovima na početku prikazali život udarnika koji se doimao idealnim, no u radnju filmova uveli su i razne probleme koji su likove udarnike doveli do propasti i zaborava od strane društva, vlasti, kolega na poslu i obitelji.

U potpoglavlju *Politička isključenost* govori se o ulasku udarnika u sloj „privilegirane profesije“ i među pripadnike vladajuće garniture kojima postaje dostupno sve što i ljudima na vrhu

vlasti. Kroz radnju filmova prikazano je i kritičko mišljenje o stahanovcima i udarnicima koji su bili dio iskonstruiranog i umjetnog pokreta koji je imao svoj uspon, vrhunac i pad. Autor kroz cijelo poglavlje propituje i suprotstavlja ideale stahanovskog pokreta i udarništva s grubom realnošću koja je bila sakrivena i prešućivana.

Potpoglavlje *Rad* obrađuje lik tokara u jednoj milanskoj tvornici u filmu Elija Petrija. Kroz radnju filma postavljeno je pitanje o smislu *rada na akord* koji je u centru stahanovizma. U filmu je obrađen odlazak radnika u grupu koja se protivi takvom radu i koja je revoltirana stanjem društva koje ga potiče. Autor je primijetio kako filmovi iz 70-ih godina u isto vrijeme daju informacije o stanju društva toga vremena, ali i kritički pogled na udarništvo ranijih desetljeća.

Zadnje poglavlje nosi naslov *Od junaka rada do heroja tranzicije*. Autor se u tom poglavlju bavi ključnom svrhom udarništva, a to je sretna budućnost koja će doći nakon što se prebrodi trenutno teško razdoblje. U razmišljanjima se dotaknuo i uzroka spomena udarništva u današnjem vremenu.

Potpoglavlje *Apoenizacija junaka rada* govori o utiskivanju lika udarnika Alije Sirotanovića u memoriju ljudi Jugoslavije tako što je postao „lice s novčanice“. U potpoglavlju *Alija Sirotanović u kolumnama* govori se o minulom vremenu udarništva te kako vrijeme udarničkog rada koje su proživjeli kod nekih ljudi izaziva nostalgiju. Navode se i tekstovi iz kolumni u kojima novinari današnjeg vremena promišljaju o vremenu socijalizma u kojem se pokazivala nadmoć čovjeka nad prirodom, a s gledišta postsocijalizma razmišlja se o uvođenju nekih granica, o prolaznosti nekih ideja, promišlja se o „obavezi sjećanja“ i o „zaboravu“ udarništva.

Potpoglavlje *Heroji rada i radne akcije u sferi visoke politike* govori o suvremenim političarima koji posežu za terminima „heroja rada“. Autor uspoređuje rani socijalistički pojam udarništva s postsocijalističkim udarništvom te komentira na koje se načine pojmovi rada i udarništva koriste u suvremenim političkim kampanjama.

U knjizi autora Andree Matoševića donesen je pregled razvoja udarničkog pokreta od Sovjetskog Saveza do Jugoslavije. Opsežna literatura te iskazi kazivača koji su bili sudionici udarničkog rada daju ovoj knjizi veliku važnost u razumijevanju vremena socijalističke Jugoslavije. Autor se potrudio dati što više različitih pogleda na ovaj radni fenomen. Prikazan je pogled Komunističke partije Jugoslavije na udarnički rad, a opisana su i iskustva samih udarnika i njihov stav prema radu. Kroz poglavlja je napravljen pregled nastanka, vrhunca i propasti udarničkog pokreta. Vrijednost ove knjige u tome je što se autor nije zaustavio na raspadu Jugoslavije već se u zadnja dva poglavlja osvrnuo na današnje vrijeme te je pokušao odgovoriti na pitanje potrebe korištenja pojma udarništva u političke svrhe.

Saša Senjan

Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija*, 1. izd. Mostar 2012, 463 str., 2. dopunjeno izd. Sarajevo 2017, 436 str.

Knjiga bosanskohercegovačkog povjesničara Husnije Kamberovića *Džemal Bijedić: politička biografija* značajan je doprinos ne samo historiografiji Bosne i Hercegovine, nego i historiografijama susjednih država odnosno svih bivših republika Jugoslavije. Djelovanje Džemala Bijedića, političara koji je uvelike obilježio svoje vrijeme, ne može se gledati isključivo samo kao stvar Bosne i Hercegovine nego cjelokupne Jugoslavije. Pitanja i problemi za čija se rješenja zalagao doticali su se cijele zemlje i njezine budućnosti. Ova knjiga izazvala je velik interes javnosti te je

stoga početkom 2017. godine objavljeno i njezino drugo izdanje, koje je autor nadopunio novim informacijama.

U posljednje vrijeme pojedini povjesničari ponovno ističu važnost političke biografije, trend koji je pokrenut iz centara historiografije u svijetu. Već je 2004. godine njemačka povjesničarka Simone Lässig rezimirala da je historiografija počela prebacivati fokus sa „strukture i brojeva na kulturnu historiju (...) i stoga ponovno mora vratiti „ljude” natrag u historiografiju“. Ovom knjigom vrijedi povući paralelu s činjenicom da je samo godinu dana ranije, 2011., povjesničar Dino Mujadžević objavio političku biografiju Vladimira Bakarića, *Bakarić – politička biografija*. Takve biografije daju vrijedan prilog boljem razumijevanju razdoblja u kojem su ovi političari i revolucionari djelovali, jer sinteze povijesti Jugoslavije, kojih je u proteklih 20-ak godina objavljeno nekoliko, ruku na srce, ipak ne mogu prezentirati i analizirati pojedine detalje procesa koji su obilježili razvoj i tendencije u socijalističkoj Jugoslaviji, kao što to mogu biografije političara i one slične koje će tek slijediti. Kao što je navedeno u prethodnom odlomku, ti su ljudi toliko obilježili svoje razdoblje da pisati njihove biografije ujedno znači pisati historiju tog razdoblja i te države.

Autor započinje svoju knjigu poglavljem „Porodica Bijedić“ (1. izd., str. 19–22) odnosno kratkim prikazom historijata obitelji Bijedić, njihovom konstantnom seljenju od Nudola u Crnoj Gori do konačnog dolaska u Mostar 1914. godine. U poglavljima „Školovanje Džemala Bijedića“ (23–28) i „Politička aktivnost pred Drugi svjetski rat i tokom rata 1941–1945.“ (29–44) iznesena je kronologija Bijedićevog školovanja u Mostaru, studij prava u Beogradu, primitak u Savez komunističke omladine Jugoslavije 1939., a nedugo potom i u članstvo Komunističke partije Jugoslavije. Tu počinje put koji je obilježio njegove stavove i djelovanje narednih 35 godina. Nakon početka rata, neko je vrijeme djelovao u Mostaru da bi se zatim pridružio partizanima. Prošavši bitku na Sutjesci 1943., ostatak rata proveo je uglavnom u istočnoj Bosni.

„Politička aktivnost poslije 1945. godine“ (45–84) iznosi detalje o Bijedićevom djelovanju u organima republičke i savezne vlasti do 1971. godine. Bijedić je u tom prazdoblju isprva bio član Vlade NRBiH 1946.–1949., a nakon toga se vraća u Mostar gdje je djelovao do 1953. godine. Ponovno se nakratko (1953.–1955.) vraća u strukturu republičke vlasti (član Izvršnog vijeća NRBiH i sekretar Glavnog odbora SSRNBiH) te se nakon toga vraća u Hercegovinu, ovaj put kao predsjednik Sreskog narodnog odbora (1955.–1958.). Od 1958. do 1967. nastavlja djelovati na republičkoj razini, ali već od 1960. godine polagano preuzima i neke dužnosti na saveznoj razini – prva je bila dužnost sekretara Saveznog izvršnog vijeća za zakonodavstvo i organizaciju. Poglavlje završava činjenicom da je od sredine 1971. preuzeo dužnost predsjednika Vlade SFRJ, ali ni nakon prelaska na saveznu razinu nije izgubio kontakt sa Bosnom i Hercegovinom, nastavljajući se zalagati za poboljšanje njezina statusa u Jugoslaviji, rješavanje tadašnjih problema i borbu za bolji standard stanovništva.

U „Tri polja aktivnosti“ (91–173) autor se detaljnije posvećuje analizi i prezentaciji Bijedićevih konstantnih ciljeva i zalaganja o kojima je već ponešto bilo rečeno u ovom prikazu. To su bili borba za integraciju BiH odnosno jače povezivanje njezinih regija (Hercegovina, Bosanska krajina...) i ravnopravniji položaj republike na razini federacije, posebno u pitanjima ekonomskih investicija te afirmacija odnosno emancipacija muslimanske nacije. „Predsjednik Saveznog izvršnog vijeća od 1971. do 1977. godine“ (179–354) poglavlje je posvećeno kontekstu unutar kojeg je Bijedić postao predsjednik Vlade, problemi s kojima se suočio i čijem je rješavanju prionuo. Drugi dio poglavlja posvećen je njegovoj vanjskopolitičkoj aktivnosti, tijekom koje je dosljedno promicao politiku nesvrstanosti i održavao kontakte i razgovore s mnogim svjetskim

vođama. Međutim, njegovu uzletnu karijeru prekinula je tragična pogibija u padu aviona u blizini Kreševa. Poglavlje „Nesreća ili...“ (383–398) posvećeno je pogibiji Džemala, supruge Razije i članova posade te okolnostima u kojima se to dogodilo. Budući da je Bijedić kotirao visoko u politici, ubrzo su se ispreplele razne teorije od toga da je to bila obična nesreća do toga da je njegova pogibija bila planirana, čemu je nekoliko stranica posvećeno u poglavlju „Zavjera (?)“ (399–404). U poglavlju „Sahrana“ (407–409) autor daje kratak pregled sahrane Džemala i Razije na sarajevskom groblju Bare 21. siječnja 1977. godine.

Posebno poglavlje koje pomalo daje jedan sjetan i topao, „ljudski“ pogled na ličnost Džemala Bijedića, lišen svih suhoparnih arhivskih dokumenata jest „Prilozi“ (415–426). U ovom dijelu knjige svoja sjećanja na Džemala i suprugu mu Raziju iznose njihovi suvremenici kao što su njihov prijatelj Zuko Džumhur, rođak Bahrudin Bijedić, političar Stane Dolanc i prijateljica Vesna Šunjić.

Džemalu Bijediću ne može se nikako poreći da se istinski, svesrdno i aktivno zalagao za afirmaciju bošnjačke nacije (tada poznate pod imenom Muslimani) tijekom cijelog svog političkog djelovanja. To je posebno postalo moguće nakon slabljenja konzervativne strukture unutar SKJ predvođene Aleksandrom Rankovićem do njegovog pada 1966. godine. Tijekom Džemalovog mandata predsjednika vlade SFRJ 1971.–1977. poklopilo se i to da 1974. bude izglasan novi Ustav SFRJ u kome su Muslimani konačno postali etnička kategorija. To je samo omogućilo daljnje jačanje bosanskohercegovačkog faktora u Jugoslaviji kao nedjeljive cjeline, koji bez obzira na etničku i vjersku raznolikost nastoji nastupati na sceni kao jedno tijelo koje ne traži uzore u Zagrebu ili Beogradu nego gradi vlastiti put. Sve ono što je ostalo iza Džemala Bijedića – doprinos vlastitom gradu, projekt 1001 škola, reforme i gospodarski uzlet, afirmacija BiH kao domaćina Zimskih olimpijskih igara 1984. – bilo je znak da Bosna i Hercegovina može biti ravnopravna zajedno s ostalim republikama i da je njegov rad ostavio i danas prisutne tragove u društvu.

Goran Korov

Vladimir Velebit, *Moj život, Fraktura, Zaprešić 2016, 812 str.*

„U Hrvatskoj u kojoj bi europske i liberalne vrijednosti, vrijednosti otvorenog društva, bile na cijeni, po Vladimiru Velebitu zvala bi se diplomatska akademija ili barem jedna od središnjih soba Ministarstva vanjskih i europskih poslova“ (VII). Ovim riječima svoj predgovor u memoarskom djelu Vladimira Velebita *Moj život* započinje povjesničar i urednik knjige Tvrtko Jakovina. Uz ovu knjigu urednik je do sada pripremio i sjećanja Milke Planinc *Čisti računi željezne lady* (2011.) te objavio razgovore s nekoliko diplomata jugoslavenskog razdoblja – Miroslavom Kreačićem, Cvijetom Jobom, Ivicom Maštrukom, Budimirom Lončarom itd..

Vladimir Velebit (1907.–2004.), zasigurno jedna od najznačajnijih povijesnih ličnosti poglavito na području međunarodnih odnosa i diplomacije, potomak je časnika austrougarske vojske. Međutim, Vladimir Velebit, i sam general, vojsku nikad nije previše volio, već je uvijek naglašavao kako diplomacija mora biti jedini mehanizam kojim se u modernom svijetu trebaju rješavati nesporazumi. Kao dijete živio je diljem Austro-Ugarske – školovanje je započeo u Tamišvaru a nastavio u Trstu, Beču, Zagrebu i Čakovcu, dok je Pravni fakultet završio u Zagrebu. Kao sudski pripravnik i kasnije sudac radio je u Nišu, Leskovcu, Prištini, Kičevu i Šidu. Godine 1937. vraća se u Zagreb, gdje započinje odvjetničku karijeru. Ovdje dolazi u intenzivniji kontakt s Komunističkom partijom te sudjeluje u nizu važnih konspirativnih akcija.

Iako je knjiga podijeljena na dvadeset i dva poglavlja nju bi se moglo svesti na tri ključna perioda Velebitovog života – život prije odlaska u partizane; period za vrijeme Drugog svjetskog rata i prve poslijeratne godine; te period nakon rezolucije Informbiroa. Iako je vrijeme do početka Drugog svjetskog rata vjerojatno literarno najuspješnije, poglavlja u kojima se autor prisjeća rata i neposrednih godina poraća zasigurno su najzanimljivija čitateljima koji proučavaju partizansku diplomaciju i jugoslavensku diplomaciju do 1948. godine. Vladimir Velebit je bio najvažniji i najzaslužniji za međunarodno priznanje partizanskog pokreta, dok je nakon rata bio jedan od glavnih sukreatora jugoslavenske diplomacije.

Vladimir Velebit svoje memoarsko djelo započinje poglavljem *Nešto o početku* u kojem vrlo detaljno (nekoliko koljena unazad) iznosi svoje podrijetlo s očeve i majčine strane obitelji. Poglavlje se, kako sam navodi, temelji na pričanjima starijih članova obitelji i iz dokumenata obiteljskog arhiva. Ovdje autor ističe kako potječe iz malograđanske porodice. „Građanstvo u njoj je novo, tek stečeno. S jedne je strane seljačko podrijetlo prilično blizu. Moj jedan pradjed s majčine strane bio je još pravi seljak koji je svoju zemlju sam obrađivao. A ni s očeve strane nisam mnogo dalje odmakao. Tu je moj čukundjed bio još pravi seljak. A s druge strane umiješali su se trgovci i činovnici, tako da je iz te mješavine ispala ona smjesa koju je dosta teško točno definirati“ (3). U sljedećem poglavlju *Rano djetinjstvo* opisuje svoje prve godine koje je proveo diljem Austro-Ugarske neposredno prije i za vrijeme Velikog rata. Prisjeća se kako je u Beču pohađao školu za djevojčice, što ga je učinilo „plašljivim i mlitavim“ dječakom. Smrt cara Franje Josipa I. u studenom 1916. vrlo duboko ga je dirnula. Zanimljivo je kako opisuje svoje sjećanje na taj događaj: „Plakao sam danima i još tjednima poslije bio neutješan. Svi iz moje okoline govorili su samo o našem dobrom caru, kako je car protivan ratu i kako se on dnevno za sve nas moli. Bio je za mene oličenje dobrote, mudrosti i pravедnosti. Polubožanstvo. To kazujem samo zato da bi se bolje razumjela psihologija službeničke i vojničke kaste, dresirane da budu vjerne careve sluge“ (53).

U sljedećim poglavljima – *Zagreb, 1919.*, *Čakovec – U građanskoj školi i Varaždinska gimnazija* – opisuje svoje školovanje u ovim gradovima. Ovdje se prisjeća svojih nastavnika, prijatelja i prvih ljubavi. U poglavlju *Univerzitet* mladi Velebit započinje svoje studentske dane na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Bilo je to vrijeme izdizanja Stjepana Radića i HSS-a. Međutim, ističe kako je začuđujuća u to vrijeme bila njegova totalna nebriga za politiku. Većina njegovih vršnjaka imala je prilično određena politička opredjeljenja, ali ne i Velebit. Njemu se unošenje nacionalizma u bilo kakve djelatnosti nije „iskonski dopala“. U njihovoj kući Stjepan Radić bio je „ocijenjen kao beskrupulozni demagog i na taj način postavljen na svoje mjesto“ (118). No, boravak u Parizu, u koji je pošao kako bi učio francuski, pokazao se sudbonosan za životni put. U Parizu se susreo s Mladenom Ivekovićem koji mu je savjetovao da se upozna s marksističkom literaturom. „Bio sam neispisana stranica, *tabula rasa*. Osjećao sam već onda otpor i nesimpatiju protiv nacionalizma. Protiv svih vidova nacionalizma. Smatrao sam da su svi ljudi jednaki bez obzira kojoj rasi ili naciji pripadali. Moje austrougarsko podrijetlo utjecalo je na mene tako da sam postao kozmopolit“ (123). Autor navodi kako mu se izrazito svidjela antimilitaristička i antikerikalna strana marksizma. Također, privlačio ga je marksizam i svojim ozbiljnim, znanstveno obrazloženim stavovima. No, na kraju dodaje kako ga je životno iskustvo poučilo kako nije bio u pravu. Marksizam je bio vrlo ozbiljna i dobro smišljena kritika kapitalističkog sistema, „ali on nije bio model za neki novi sistem kojim bi se kapitalizam mogao uspješno zamijeniti“ (126).

Sljedeće poglavlje već i svojim naslovom – *Zagreb, politički aktivizam i odlazak u partizane* – nagovještuje kako su prilike u međuratnoj Europi na vrhuncu, te da je Drugi svjetski rat veoma

blizu. Godine 1939. Velebit je radio u Zagrebu u kancelariji Vladimira Korskog. U to je vrijeme upoznao Hertu Haas – jednu od supruga Josipa Broza Tita – koja ga je konspirativno uputila u Carigrad. Tamo se sastao s čovjekom srednjeg rasta, vrlo uredno odjevenog „s prijaznim, malo nasmiješenim licem“ (221). To je bio prvi susret Vladimira Velebita s vođom tada ilegalne Komunističke partije Jugoslavije – Josipom Brozom Titom. Ovog susreta autor se vrlo dobro sjeća, stoga dodaje kako ga je Tito osvojio već prilikom prvog susreta. „Njegov smiješak bi osvijetlio čitavo lice, a smijale su mu se i oči. Osjećao sam veliko poštovanje i povjerenje prema njemu. Znao sam da ću rado s njim ili za njega raditi, ako mi bude predložio suradnju“ (222).

Naredna četiri poglavlja – u kojima se Velebit prisjeća svojih partizanskih dana u kojima je obavljao dužnost oficira za vezu s britanskom vojnom misijom – zasigurno su najzanimljiviji dijelovi knjige. Autor navodi kako je od jeseni 1942. godine Narodna vlast sve više jačala i polako se konsolidirala. Počela se zapažati velika prednost između NOB-a, koja je počivala na volji i pristanku naroda, i „četničkog nereda koji se oslanjao samo na silu, batinu i okupatorsku pomoć“ (308). Ovdje Velebit opisuje i prvo zasjedanje AVNOJ-a u Bihaću. Izabranih delegata bilo je samo iz Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine. Delegati iz Makedonije nisu mogli stići zbog udaljenosti i prometnih teškoća, dok su Srbija i Crna Gora bile zastupljene predstavnicima koji su se nalazili u borbenim jedinicama i u političkim forumima. Današnji rušitelji Jugoslavije u Srbiji, u nastavku dodaje autor, zbog toga osporavaju izbornost i legitimnost srpskih delegata i to uzimaju kao povod odbacivanju čitave avnojske piramide. Ako bi se istraživalo predstavničko svojstvo i legitimnost predstavljanja čitavog srpskog naroda, onda ti kritičari imaju pravo. Većina naroda u Srbiji i Crnoj Gori bila je naklonjena kolaboracionistima i Milanu Nediću ili pak „čekalici i saboteru oslobodilačke borbe Draži Mihailoviću“ (315). Na kraju zaključuje kako je netočno i nepravilno gledati u AVNOJ-u legitimno predstavništvo većine jugoslavenskih naroda. On je predstavljao samo „onu borbenu, antifašističku i aktivno patriotsku elitu naših naroda koja je, samim time što je bila elita, morala biti i manjina“ (316).

U ovom dijelu knjige opisana je i Operacija *Weiss* – u poslijeratnoj jugoslavenskoj historiografiji poznata kao Četvrta ofenziva. Uz njemačku vojsku sudjelovale su još i talijanske, domobranske, ustaške i četničke jedinice. Vrijednost knjige zasigurno je dio koji obrađuje Martovske pregovore. U knjizi je objavljen dokument od sedamnaest strana koji je autor, po traženju Centralnog komiteta KPJ, morao sastavio 1967. godine u kojem se detaljno prisjeća Martovskih pregovora. Delegaciju za pregovore s Nijemcima činili su uz Velebita, koji je bio određen zbog vrlo dobrog poznavanja njemačkog jezika, Milovan Đilas, član politburoa KPJ i Koča Popović, komandant Prve proleterske divizije. S obzirom da je u poslijeratnoj Jugoslaviji trebalo sačuvati idealiziranu sliku narodnooslobodilačke borbe i njezinih vođa martovski su pregovori bili tabuizirani dugi niz godina. Sam Velebit navodi kako je Tito „bio alergičan na epizodu s pregovorima s Nijemcima“ i da ga je „opetovano molio da dade obrazloženu i iscrpnu izjavu o tom događaju“ (325).

Poglavlje *Oficir za vezu s britanskom vojnom misijom* bavi se Velebitovim zadatkom tijekom rata. Njegov posao se sastojao u tome da što točnije Williama Deakina – britanskog oficira za vezu – obavještava o rasporedu i akcijama NOV-a diljem Jugoslavije. Uz to, dodaje Velebit, nastojao je što točnije i odlučnije Deakina obavještavati o zločinačkom radu četnika. U ovom se dijelu knjige autor detaljno prisjeća i nesretne pogibije bliskog prijatelja Ive Lole Ribara na Glamočkom polju prilikom odlaska vojne misije u Kairo. Neprijateljski avion je obasuo delegaciju paljbom pritom ubivši, uz Ivu Lolu Ribara, dvojicu britanskih oficira i trojicu pripadnika NOV-a. Pogibijom Ribara Velebit preuzima vodstvo vojne misije NOV-a u Egiptu.

U poglavlju *London, 1944.* autor opisuje svoj boravak u Londonu u koji odlazi u svojstvu šefa partizanske vojne misije. Ovdje Velebit kritički opisuje Ivana Šubašića – predsjednika kraljevske vlade s kojim se susreo. Šubašić je bio, navodi autor, nepokolebljiv monarhist vrlo odan vladajućoj kući Karađorđevića, te „vrlo tašt čovjek, što je čest slučaj kod ljudi prosječnih sposobnosti koje su okolnosti izdigle. Cijenim ipak da njega ne treba suviše suditi. On se prihvatio ove uloge, za koju nije bio dorastao...“ (399). Nakon dva sporazuma između Tita i Šubašića 7. ožujka 1945. godine Tito je sastavio novu jugoslavensku vladu u kojoj su Edvard Kardelj i Milan Grol bili potpredsjednici, a Šubašić ministar vanjskih poslova. [U knjizi je kod podataka o autoru očita greška. Navodi se da je Vladimir Velebit u „koalicijskoj vladi Tito-Šubašić u ožujku 1945. postavljen (je) za ministra inozemnih poslova“ (811).]

Sljedeće poglavlje *Beograd, 1945. godine* zasigurno je jedno od najznačajnijih u knjizi. U njemu se Velebit prisjeća formiranja novog ministarstva vanjskih poslova u čijem je ustrojstvu, kao pomoćnik ministra, i sam odigrao vrlo važnu ulogu. U prvoj poslijeratnoj vladi pripao mu zadatak da „iz ruševina“ izgradi novu diplomatsku službu. Nova je Jugoslavija u tom trenutku praktički bila bez diplomatskih predstavnika u inozemstvu. „Od stare ekipe“ ostao je Stanoje Simić kao ambasador u SSSR-u, Ribarž, otpravnik poslova u Londonu i Martinović, poslanik u Kairu. Postepeno su počeli, nastavlja Velebit, popunjavati poslanstva. Prvi ambasador nove Jugoslavije u London poslan je Ljubo Leontić, u Prag Darko Černež, u Pariz Marko Ristić, a u Rim Mladen Iveković. Najbliže države Jugoslavije bile su tada Bugarska i Albanija. U političkom birou KPJ prevladavala je želja stvaranja Balkanske Federacije koja bi obuhvatila uz Jugoslavije još ove dvije zemlje. Iz tog razloga su u te zemlje poslani ljudi od Titovog osobitog povjerenja. U Bugarsku je poslan Vladimir Popović, a u Albaniju Velja Stojnić. Ovdje je Velebit vrlo objektivno okarakterizirao jugoslavenskog Maršala ističući kako Josip Broz Tito nije htio dozvoliti da građanske partije ponovno započnu sa svojim djelovanjem. Čvrsto je vjerovao, nastavlja, u diktaturu proletarijata i nije htio tolerirati postojanje bilo koje druge političke partije osim komunističke. Takav stav bio je u suprotnosti s pojmom demokracije u zapadnom svijetu, ali je Tito imao svoju definiciju demokracije. „Za njega je bio jednopartijski sistem, ekskluzivnost Komunističke partije vrhunac demokratizma.“ Na veliku žalost, a nepopravljivu štetu za budućnost, nastavlja autor, Tito je bio, po svom odgoju i uvjerenju, „ortodoksn stalinist i odlučni protivnik višepartijskog sistema i zapadnog pojma demokracije“ (469-470).

Izrazito aktivan dio Velebitovog života u ministarstvu vanjskih poslova završava poglavljem *Rezolucija Informbiroa i odlazak iz vanjskih poslova*. Od strane Staljina i Molotova 1948. godine Velebit biva optužen da je britanski špijun. Kako bi ga Tito, koji je i dalje „uživao njegovo puno povjerenje“, spasio, orkestrirao je „bolovanje“ za Velebita. Iako je bio priznat kao žrtva sovjetskih izmišljenih kleveta, Velebitu je i dalje ostala prišivena etiketa „sumnjivog komunista“. Više nije pozivan da aktivnije sudjeluje u partijskom radu, nije dobivao partijske zadatke, niti je biran u partijski forum. Prvo je premješten u Komitet za socijalno starenje, a potom u Komitet za turizam i ugostiteljstvo. Sastanci s Titom, koji su do tada bili vrlo česti, u potpunosti su nestali. Ovo je bio kraj Velebitovog „zlatnog doba“ u Ministarstvu vanjskih poslova.

Potreba da se Velebit ponovno uključi u tim koji pregovara s inozemstvom pojavio se u ljeto 1950. godine. Prvo je imenovan kao pomoćnik ministra vanjske trgovine, potom 1952. prvo kao veleposlanik u Rimu, a zatim 1953. u Londonu. U Londonu je Velebit bio zadužen za pripremu Titovog posjeta Velikoj Britaniji – prvog međunarodnog posjeta nakon prekida sa Staljinom i prvog posjeta nekoj zapadnoj zemlji. U poglavlju *Na dužnosti u Velikoj Britaniji* Velebit se vrlo

životopisno prisjeća svoje službe u Londonu, Titove posjete premijeru Churchillu i, najvažnije, razrješenju Tršćanskog pitanja iz listopada 1954. u kojem je bio glavni pregovarač.

Nakon završetka mandata u Londonu Velebit je premješten iz Ministarstva vanjskih poslova u Ministarstvo vanjske trgovine. Ovo mu je, kako navodi, bilo neugodno iznenađenje. „Ne mogu suditi je li to bilo s pravom ili ne, no mnogi su mene smatrali osnivačem jugoslavenske diplomacije socijalističkog razdoblja“ (592). Njegov premještaj je bio jasan dokaz da je Partija preuzela apsolutni monopol na sva važna mjesta u državnom aparatu. Mjesta su se sada popunjavala prema partijskom rangu raspoloživih kandidata, a ne stručnosti i iskustvu. Velebit dosta pažnje posvećuje degradaciji ministarstva vanjskih poslova koja je po njemu započela u vrijeme dok je ministar vanjskih poslova bio Koča Popović. Od ministra se u uvjetima u kojima je vanjsku politiku kreirao isključivo Tito nije očekivalo da bude „inteligentan stvaratelj za državu korisne vanjske politike, već dobar organizator službe i nadzornik njenog funkcioniranja“ (552). Međutim, Koča Popović to nije bio. Prepustio je biranje novih regruta za ministarstvo vanjskih ministarstvu unutarnjih poslova, dok su šefove misija određivali personalci iz Centralnog komiteta Partije koji nisu imali „pojma o svojstvima koje ambasador mora imati“. Posljedica toga je bila da su za ambasadore postavljani samo oni za koje se smatralo da su „dobri komunisti“. Nakon ovih nemilih događaja Velebit, na poziv glavnog tajnika OUN-a, postaje izvršni tajnik Ekonomske komisije UN-a za Europu sa sjedištem u Ženevi. Tu dužnost obavljao je od 1960. do 1970., kada odlazi u mirovinu.

U predzadnjem poglavlju *U aktivnoj mirovini* kritički se osvrnuo na strukturu SK Jugoslavije. Partija je postala „stjecište laktaša, onih koji su tražili da dobiju privilegije, koji su željeli napredovati na račun drugih, skromnijih ali sposobnijih. Moglo bi se reći da se Partija postupno pretvarala u neku vrstu mafije“ (685). Na osnovi ovakvog iskustva osjećao je da raste raskorak između njegovog shvaćanja političke i gospodarske uprave u zemlji i postojećeg stanja. Iz tog razloga odlučio je krajem 1970-ih diskretno, zajedno sa suprugom Verom, napustiti Savez komunističke Jugoslavije. Ističe kako izričito nije želio da Tito bude obaviješten o tome, jer bi to mogao shvatiti kao nepovjerenje prema njemu osobno. Svoju knjigu autor završava poglavljem *Povratak u Zagreb* u kojem se prisjeća zadnjeg desetljeća SFRJ i buđenja nacionalizma među srpskom buržoazijom i intelektualcima. „Knjige, novinski napisi, kazališni komadi, sve je bilo sve više obojeno nacionalističkom bojom, pozivom za osvetom, namjerom da se ruši ili razori stvoreno jedinstvo i sloga među našim narodima“ (757).

Vladimir Velebit u svojem se memoarskom djelu nevjerojatnom preciznošću prisjeća praktički svih svojih putovanja i osoba s kojima je surađivao. Na isti otvoreni način govori o privatnom aspektu svog života – o svom odnosu s ocem, majkom, sestrom, suprugom Verom i sinovima Vladimirom i Duškom – kao i o najvažnijim političkim događajima kojima je i sam bio sudionik. Bez obzira na to opisuje li svoju lovačku strast, pitanje priznanja NOV-a kao zaraćene strane u ratu ili trenutke spokoja na Malom Lošinj, Velebit je prepun pojedinosti i slikovitih opisa. Piše suzdržano, kao da mu se stvari događaju bez njegove pretjerane želje, a obavlja ih samo zato jer je zaposlen na određenoj poziciji. Taj dojam vara. Ovim djelom autor daje jasan i detaljan uvid u epohu u kojoj je odigrao značajnu ulogu i na taj način u potpunosti zaokuplja pažnju čitatelja. Stoga će ovo iznimno djelo biti korisna literatura kako stručnjacima, tako i širem čitateljstvu. Uz ovu knjigu autor je objavio knjige *Sećanja* (Zagreb 1983.) i *Tajne i zamke II. svjetskog rata* (Zagreb 2002.).

Bruno Korea Gajski